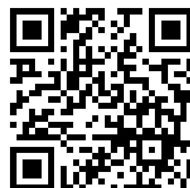
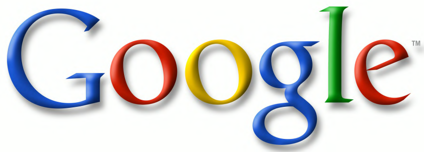

LELAND STANFORD JUNIOR UNIVERSITY
ORGANIZED 1891
STANFORD UNIVERSITY LIBRARIES

HISTORISK TIDSKRIFT

FÖR

FINLAND

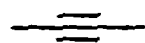
ÅRG. 9 1924

UTGIVEN AV

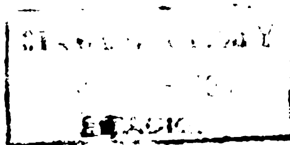
P. O. VON TÖRNE

UNDER MEDVERKAN AV

CARL v. BONSDORFF, K. K. MEINANDER, GEORG SCHAUMAN
M. G. SCHYBERGSON, ALMA SÖDERHJELM

HELSINGFORS, 1925

HELSINGFORS
MERCATORS TRYCKERI AKTIEBOLAG
1925

Innehållsförteckning.

Uppsatser:

Meddelanden och aktstycken:

Översikter och granskningar:

Rättelser:

Sid. 2 rad. 19 uppifr. står 1909, läs 1809.
» 9 » 6 o. 26 » » Melissind » Melissino.
» 10 » 13 » » dem » den
» 17 » 12 » » stora » stora massan av
» 18 » 2 » » durchleutet, » durchleuchtet
» 18 » 3 » » dass » das
» 19 » 12 » » historiskt-samhällskritiskt=praktiskt, läs historiskt-samhällskritiskt-praktiskt.
» 21 » 1 nedifr. står E i n m a l i g = t a t s ä c h l i c h e n, läs E i n m a l i g - t a t s ä c h l i c h e n.
» 22 rad 2 uppifr. står S t ä n d i g = m ö g l i c h e n, läs S t ä n d i g-m ö g l i c h e n.
» 23 rad 2 nedifr. står a b b i l d e r, läs A b b i l d e r.
» 30 » 5 uppifr. » einmalig—tatsächlich, läs einmalig-tatsächlich.
» 30 rad 7 nedifr. står Utan uppgiften är, läs Uppgiften är
» 32 » 14 » » Der, läs Die.
» 33 » 16 uppifr. » Porträtts, » Porträts.
» 35 » 10 » » westeuropäisch-amerikanische, läs westeuropäisch-amerikanischen,
» 36 rad 5 uppifr. står Spengers, läs Spenglers.
» 37 » 3 » » en, » läs av.
» 40 mittpå sidan står *Schybergsson*, läs *Schybergson*.
» 42 rad 25 uppifr. står även, läs över.
» 46 » 20 » » avgivelse » angivelse.
» 48 första raden står **Boëtheus** » **Boëthius.**
» » » » » prosessor » professor.
» 51 rad 12 uppifr. står Leibach, läs Laibach.
» 138 » 2 » » 1924 » 1923.
» 148 » 9 » » strutsformiga, läs strutformiga.
» 159 » 4—5 nedifr. står uppfattning, » uppfattningen.
» 162 » 15 » » XXII, läs XXXII.
» 166 » 18 uppifr., läs efter Skrifter nr. 173) innehåller inga historiska uppsatser.
» 166 rad 19 uppifr. står J. A. Heikel, läs I. A. Heikel.
» 167 » 8 » » fullständighet, läs fullständig parlamentarism.
» » » 5 nedifr. » tider, läs tiden.
» 168 » 17 » » åsikt, » åsikter.

Till Läsaren.

Historisk Tidskrifts för Finland redaktion vågar härmed vända sig med en vädjan till tidskriftens läsare för att uppmana dem att verka för en ökad spridning av tidskriften. De strävanden som den för sig uppställt ha under de gångna 8 åren vunnit medhåll inom den allmänhet, till vilken den vänt sig: att verka för en höjning och spridning av det historiska intresset inom den bildade svenska allmänheten och att bjuda de historiska forskarne och fackmännen ett gemensamt organ för forskning, diskussion, kritik och nyhetsförmedling. Redaktionen är väl medveten om, att den endast i en anspråkslös omfattning förmått tjäna dessa syftemål. För den nu begynnande årgången och de efterföljande har redaktionen emellertid lyckats erhålla löfte om livligare medverkan av våra på svenska skrivande historiker, särskilt av en yngre generation bland dem. Redaktionen vill därför hoppas, att dess vädjan till läskretsen nu icke må förklinga ohörd; det må tillfogas, att ett större understöd, som åtnjutits från utomstående håll, hotar att för framtiden indragas eller starkt minskas. Stödandet av historiskt studium och historisk forskning bör av naturliga skäl ligga vår svenska allmänhet om hjärtat, liksom det historiska intresset och nitälskan för de historiska minnenas bevarande av samma slags skäl hos denna allmänhet vuxit ut till en stark och bärande tradition!

Redaktionen.

Det andra slaget vid Svensksund.

Av

P. O. v. TÖRNE.

Det senare slaget vid Svensksund, »den svenska flottans största glans» och det största sjöslag, som utkämpats i nordiska vatten, har av kommendörkapten Arnold Munthe gjorts till föremål för en fängslande, detaljrik och överskådlig framställning i sista delen av hans stora serieverk »Svenska sjöhjältar».[1] Med utomordentligt intresse och en känsla av lyftning läser man den skildring han på ett sjuttiotal sidor ger av det grandiosa slaget, och det omdöme man efter läsningen onekligen med en viss tillfredsställelse bildar sig är, att det på den svenska sidan kämpades bättre och att striden här ock var omsorgsfullare förberedd, än man av tidigare visserligen genomgående förmånliga skildringar kunnat sluta sig till. Den förnyade undersökning av händelseförloppet kommendörkapten Munthe med anlitande som det förefaller av allt tillbudsstående källmaterial och av den tryckta litteratur, som utkommit även på ryska, ger oss i sitt arbete, utfaller bestämt i den riktning att svenskarnes sätt att sköta sig under bataljen förtjänar det högsta beröm. I synnerhet fäster man sig vid hans utredning om att Gustav III:s beslut att antaga striden var väl motiverat och att de dispositioner, som företogos närmast före slaget, voro klokt uttänkta, ändamålsenliga och, som även utgången visade, effektiva. Att Munthe starkt tar parti för Gustav III torde framgå redan av denna antydan, men att därmed vederhäftigheten av hans skildring

[1] *Flottan och ryska kriget 1788—1790. Otto Henrik Nordenskjöld.* Sjätte delen (Svenska sjöhjältar VII: 6). 376 sid., ill. P. A. Norstedt & Söners förlag, Stockholm 1923.

skulle vara satt ifråga kan säkerligen icke med fog göras gällande. En bestämd övertygelse talar visserligen ur hans ord, men det bör icke glömmas, att till dennas bildande medverkat hans insikter som sjömilitär fackman och en mindre vanlig erfarenhet på den sjökrigshistoriska forskningens område. Om än hänvisningarna till källmaterialet — här som i boken överhuvud, ja i hela serien — kunnat vara något rikligare och mera vetenskapligt anordnade, följer man likväl därför med förtroende hans framställning av konungens och hans närmaste medhjälpares uppträdande före och under slaget. Och detta självt framstår för oss nu, som redan antyddes, i sitt hela händelseförlopp med alla dess förutsättningar klart, fattbart och starkt egnat att fängsla intresset.

En kort översikt av Munthes skildring må fördenskull här försvara sin plats, under hänvisning till vad närmast föregående skildrare, J. Mankell i sitt arbete »Anteckningar rörande finska arméens och flottans krigshistoria, särskilt med avseende på krigen mellan Sverige och Ryssland åren 1788—1790 samt 1808—1909» (I, 1870) haft att i saken förmäla.

I.

Då Gustav III efter att under »det viborgska gatloppet» ha brutit sig ut ur Viborgska viken och den 4 juli 1790 över Aspö med skärgårdsflottan anlände till Svensksund (på södra sidan om Kotka), hade han god tid att här samla sina styrkor. Den fientlige befälhavaren, prinsen av Nassau, ankom först den 7 på aftonen till Aspö och hade då ännu blott en del av sin flotta samlad omkring sig. Under den 8 arbetade den ryska flottan styft på att samla sig och låg på kvällen verkligen någorlunda samlad, men samma kväll erhöll Nassau redan order att oförtövat gå till angrepp mot den svenska flottan och med begagnande av sin förmodade överlägsenhet efter katastrofen vid Viborg tillfoga den ett avgörande nederlag. Själv ivrig att åter börja strid och att utplåna missmodet hos sina underbefälhavare efter det misslyckade försöket att taga den svenska konungen med flotta och allt utanför Viborg, gav Nassau samma kväll order att ånyo lätta ankar och förflytta flottan till Kyrkogårdsö utanför Svensksund.

Nu inträffade vad tidigare skildrare förbisett, nämligen att de efter flere dagars och nätters arbete uttröttade besättningarna och galérrodarne på de ryska skeppen omedelbart tvungos att fortsätta och sålunda under sista natten före slaget fullständigt utmattades genom en på krafterna hårt frestande rodd och manövrering. Man torde få ge Munthe rätt i, att denna nackdel för ryssarne starkt inverkade på slagets gång och kännbart bidrog till de ryska fartygens under detta visade brist på manöverduglighet. Under tiden hade de svenska skeppsbesättningarna fått vila i flera dygn, endast delvis sysselsatta med anläggning av batterier på de flottans ankarplats närmast omgivande holmarne. Också anläggandet av dessa batterier betydde för svenskarne en betydande fördel under slaget, medan deras tillvaro å andra sidan synes vara tillräcklig för att jäva Mankells antagande att ryssarne haft tillfälle att besätta »de Svensksund omgivande öarne» (s. 514). Svenskarnes försprång i tid var sålunda för dem av största betydelse och utnyttjades väl även till rekognoscering, utläggning av vaktfartyg och fördelning av proviant och ammunition, vilken sistnämnda tack vare utrustningsarbetet under den föregående vintern var anmärkningsvärt riklig, också det givetvis en sak av största vikt. Vidare blev det redan under den 8 juli klart från vilken sida det ryska angreppet komme att ske — den södra —, och åtgärder vidtogos omedelbart i överensstämmelse härmed. Även Mankell medger, att den svenska flottans position i slaget var synnerligen gynnsam i det den formerade en hakställning, mot vars innersta spets den fientliga flottan måste sträva, medan den samtidigt från sidorna beströks av en snett koncentrisk eld. På flyglarne skyddades ställningen av större skärgårdsland (Mussalö och Kutsalö med Lehmäsaari), och i mitten av den omkring 4 km långa, brutna slaglinjen förlades de största fregatterna förankrade med ena bredsidan utåt. Denna ställnings fasthet, om man så får säga om en flottuppställning, faller i ögonen, och endast på flyglarne, där två lättare »brigader» placerades, var en större rörlighet möjlig, vilken även den visade sig riktigt beräknad, då det under slagets gång kom till flankrörelser. Visar redan detta på åtskilliga fördelar på den svenska sidan i läge, utrustning och förberedelse, så ange enligt Munthe själva flottornas och deras besätt-

ningars styrkeförhållanden icke heller några för svenskarna synnerligt ogynnsamma förutsättningar. De svenska stridsfartygens antal upptar han i likhet med Mankell till 195 stycken, därav större fartyg 24 (inberäknade galérer och halvgalérer). Besättningen steg sammanlagt till 12,758 man (enligt Mankell 14,000), till en stor del lanttrupper, som i anseende till sjökrigets vikt under denna sista kampanj samt tillärnade landstigningsoperationer överförts till skärgårdsflottan. I själva stridslinjen förlades 151 fartyg. Den ryska flottan räknade 273 stridsfartyg, därav större fartyg väl ett 50-tal. Men ett mycket stort antal av enheterna utgjordes på denna sida av blott roddbåtar (»kaiker») och slupar, vilka delvis alls icke hunno fram till striden.[1] Ryssarnes överlägsenhet i större fartyg motvägdes av att de svenska skärgårdsfregatterna voro bättre byggda, lättrörligare och försedda med mera praktiskt ordnat och modärnare artilleri. Märklig är Munthes upplysning, att antalet kanoner på båda flottorna faktiskt var tämligen lika, eller omkring 1,000 pjeser, vilket vederlägger den tidigare uppfattningen om ryssarnes överlägsenhet i artilleri. I ett synnerligen viktigt hänseende, ett av de mest avgörande, var sålunda den svenska flottan, tack vare förutseende utrustning, i själva verket ej den fientliga underlägsen. (Att det ryska på småbåtarne disponerade ett mycket stort antal nickor utöver det nämnda antalet, kom i praktiken ej att spela någon roll.) Besättningen på den ryska flottan upptar Munthe till »minst 14,000 man, alltså något mera än på den svenska». Då det tidigare städse hetat,[2] att den stigit till 18,500 man, inses att även ifråga om manskapsnumerären läget enligt Munthes uppgifter var förmånligare för svenskarne, än förut antagits.

---

[1] M a n k e l l kommer för ryssarnes vidkommande upp till blott 151 fartyg (s. 516), vilket sannolikt beror på, att han ej medräknat de till ett antal av 120 uppgående »bestyckade sluparne» (jfr M u n t h e, s. 192). En ännu lägre siffra, eller endast 141 fartyg, uppger den engelske sjöofficeren R. C. A n d e r s o n i ett värdefullt, år 1910 utkommet arbete: *Naval wars in the Baltic during the sailing-ship epoch 1522—1850* (s. 290). Anderson anger i övrigt antalet ryska kanoner till c:a 1,500, medan han för den svenska flottan kommer till 196 skepp med c:a 1,200 kanoner.

[2] Så exempelvis S t a v e n o w, *Sveriges historia*, del 8, s. 160. Han har här tydligen följt M a n k e l l (s. 516).

På grund av allt detta förefaller det som om Munthes uppfattning att Gustav III väl riskerade mycket, då han antog batalj, men att det i alla fall är orätt, då man i hans beslut »velat se endast och allenast en handling av förtvivlan» (s. 183), vore fullt antaglig. Härtill må ytterligare läggas, att de svenska besättningarna voro bättre övade än de ryska och kvalitativt de senare överlägsna — för tillfället dessutom utvilade, som vi veta —, och att vidare befälet på den svenska sidan stod högre i utbildning; alla eskaderavdelningar på denna kommenderades äntligen av sjömilitärer, medan så icke genomgående var fallet på den ryska. Av allt det sagda synes böra framgå, att Gustav III riktigt beräknat sina chanser, då han mot det den 8 juli sammankallade krigsrådets enhälligt avböjande beslut — endast med Cronstedt, den han tydligen påverkat, som medhållare på sin sida — och sålunda trotsande den tryckta sinnesstämningen bland befälet modigt fattade beslutet att utan dröjsmål låta det gå till en avgörande drabbning. Att han efter beslutets fattande ändock föreföll synbart uppskakad, behöver ju ej förvåna — på utgången berodde både krona, liv och rikets säkerhet, för det fall åtminstone, att denna utgång blev den tänkbart olyckligaste!

Under striden, som begynte med att det ryska anfallet riktades mot den svenska högra flygeln för att pressa denna tillbaka och såmedels bereda ökat utrymme åt de något senare anländande större ryska fartygen, kom lyckan svenskarne till hjälp på tvenne sätt. För det första uppblåste en häftig sydvästlig vind, som mot kvällen övergick till storm, drivande de fientliga fartygen in mot den svenska flottans koncentriska kanoneld, och för det andra råkade de anfallande ryska fartygen omedelbart efter framkomsten trassla in sig i varandra, omöjliggörande nödig manövrering. Detta är ju intressanta fakta, dem Munthe på goda skäl särskilt framhäver. Sedan anfallet på högra svenska flygeln under hård strid men dock med eftertryck av brigadbefälhavaren Törning avslagits, inträdde framemot kl. 4 på eftermiddagen en ogynnsam vändning för ryssarne, då genom flankanfall av lätta svenska eskadrar på båda flyglarna samtliga ryska kanonslupar, vilkas manskap var utmattat av arbete och tämligen försvarslöst prisgivet åt den verksamma fientliga elden, i panik lämnade stridsplatsen. Efter en ännu under fyra timmar fortsatt passiv

eldstrid, varunder den illa åtgångna galéreskadern under sin chef malteserriddaren greve Litta småningom började svikta, insåg Nassau slutligen det lönlösa i striden och gav, i sin slup oavbrutet ilande av och an mellan fartygen, vid 8-tiden på kvällen slutligen order om reträtt. Under stora svårigheter skedde denna, och större möjligheter till räddning hade egentligen endast de med segel försedda fregatterna, av vilka dock även åtskilliga under kryssningen mot den svåra sjön slogos sönder mot undervattensklipporna. Redan vid 9-tiden på kvällen räknade ryssarne 25 förlorade fartyg, men de svåraste förlusterna drabbade dem under den i sanning hemska flykten genom den storm uppfyllda sjön. En stor del av de skadade fartygen strandade, medan besättningarne dels drunknade, dels räddade sig i land på holmarne och skären, för att där massvis bliva tagna tillfånga av de segrande förföljarne. I själva verket betydde den förlust i sjöfolk ryssarne härmed ledo en av slagets viktigaste vinningar för svenskarne, påpekar Munthe med rätta, ty härmed försvårades väsentligen för de förra bemannandet av en ny flotta, varpå deras ansträngningar efter slaget omedelbart måste inriktas. Ryssarnes förluster i fångar och stupade beräknar vår hemulsman till minst 9,000 man eller samma siffra som Mankell och hans föregångare Gyllengranat.[1] Fångarna böra därav ha utgjort minst 6,000 man. De förlorade fartygen stego till 52, vartill kom ett obestämt antal kanonslupar, varför den gängse uppfattningen att ryssarne förlorat tredjedelen av sin hela flotta torde få anses vara den riktiga.[2] Svenskarne åter hade förlorat 6 fartyg, av dem blott ett enda större, skärgårdsfregatten (udema) Ingeborg, medan förlusten i folk steg till endast 291 man, officerare och soldater sammanlagt. Dessa siffror tala sitt tydliga språk och ange på sitt sätt graden av den svenska framgången.

---

[1] K. A. B. Gyllengranat, *Sveriges sjökrigshistoria i sammandrag* (1840) II, s. 330. Så ock Stavenow, s. 160.

[2] Mankell, s. 518. Han uppger de förlorade fartygen till 53. Svenskarnes förlust i fartyg anslår han tydligen för lågt till blott fyra, medan han anser förlusten i folk säkert böra ha överskridit 300 man. Ryssarnes fartygsförlust anslås av Anderson till 64 stycken, svenskarnes till 4, manskapsförlusten åter på den svenska sidan till 304, på den ryska (enligt ryska källor) till 7,369 (s. 292).

Till den för svenskarna gynsamma utgången bidrog, att stridsplanen från början till slut genomfördes enligt beräkning och med lugn sammanhållning. Farligast var läget under ryssarnes två gånger upprepade hårda anfall på den relativt mest blottade högra svenska flygeln; hade anfallet lyckats, hade ställningen för svenskarne säkert kunnat arta sig brydsam. Törnings motanfall, understött av lediga och då redan obehövliga reserver, var visserligen ett steg utom den ursprungliga planen i strängaste mening, men utan tvivel av det förändrade läget välmotiverat. Konungen hade hela tiden från sin slup (Amadis) bakom linjens centrum lett striden och åtminstone givit sitt bifall till underbefälhavarnes förslag om livligare aktivitet på flyglarne.

Den ryska flottans motgång tillskrevs av ryssarne främst Nassaus alltför stora iver och brådstörtade tillvägagångssätt, vidare kanonsluparnes flykt (delvis förklarlig ansågs det genom deras bristfälliga utrustning och konstruktion), och för det tredje äntligen den hårda sydvästliga vinden, som sist även hindrade reträtten (Munthe sid. 222—223). Det torde böra medges, att därest den ryska flottan uteslutande lagt sig framför Svensksund, spärrande de båda utgångarna åt öster och sydväst med sina talrikare fartyg, hade läget för den svenska flottan med den tryckta stämning, som på denna rådde, kunnat bliva rätt farligt.

Utgången tedde sig för Nassau personligen som ett svårt moraliskt nederlag (Munthe s. 221—222). Sin förtvivlade sinnesstämning höll han icke tillbaka, utan gav fritt utlopp åt den på ett sätt som gjorde den allbekant på den ryska sidan, föranledande åtskilliga rykten, som vi i det följande skola göra bekantskap med. Att han likväl icke gav tappt, utan omedelbart skred till att såvitt görligt ersätta förlusterna, ja till och med öppnade operationer mot den svenska flottan vid östra sidan av Svensksundspassagen, utgående från Fredrikshamn, dit han dragit sig tillbaka med flottan, har hittills varit känt, ehuru man snarast velat häri se en blott demonstration[1]. Får man döma av ett uttalande, som längre fram skall anföras, hade dock Nassau planerat ett nytt och större angrepp mot sin fiende och redan utsatt dagen för dess utförande, då underrättelse om fredsslutet

[1] Munthe, s. 242.

ingick. Huru utsikterna för en ny strid ställt sig, synes svårt att avgöra. Den ryske befälhavaren hade lyckats till största delen ersätta sina förluster i fartyg, men på långt när ej i folk; den svenska flottan åter hade förstärkts med hemmema Hjalmar samt 27 kanonslupar från Sveaborg, men ammunitionen var numera rätt knapp (för de större fartygen 60, för kanonsluparne 90 skott per kanon). Så hade ock under striden elden varit så ihållande, att enligt rapport från fregatten Starkodder skjutits kontinuerligt i 9 ¼ timme! —

I det följande skola återges utdrag ur memoarer, efterlämnade av en officer, vilken på ryska sidan deltog i slaget. Om ock författaren nedskrev sina erinringar nära femtio år efteråt och vid deltagandet i drabbningen ännu var blott en yngling, torde hans minnen dock kunna erbjuda några drag av intresse. Mest uppehåller han sig visserligen vid skildringen av reträtten, men det han härom har att berätta ger ett så mycket starkare intryck av den katastrofartade karaktär denna antog.

Berättaren är den sedermera även i Helsingfors bekante artilleriöversten Petter von Schwenzon, omedelbart förut utdimitterad från sin kadettkår för att röna hedern att vid prinsens av Nassau sida få deltaga i krigsoperationerna. Några ord till hans biografi böra här förutskickas.

II.

Enligt sina egna på tyska skrivna memoarer [1] föddes P e t e r J o h a n v o n S c h w e n z o n den 10 december 1775 i staden Baltischport, i vars närhet hans farfader ägt ett gods och tillhört

[1] Var originalet befinner sig, är ej bekant. En avskrift togs under början av 1890-talet av min mormoder, hans dotter fru Hélène von Knorring (änka efter senatorn, viceordföranden i senatens justitiedepartement Eugène v. K.), och det är denna avskrift som nyttjats i det följande. Texten företer en del mindre luckor, där ryska citat eller namn gjort svårigheter. Nedskrivandet har ägt rum under åren 1837—1838. Schwenzon torde avlidit någonstädes i det inre av Ryssland 1851 eller 1852. Han begagnade på bevarade handlingar ett sigill, som i vapnet visade tre kronor över ett tillbakaseende lejon i en tvärdelad sköld — de tre kronorna måhända en reminiscens av ett svenskt ursprung, vilket ock kunde giva en plausibel förklaring till namnet Schwenzon såsom uppkommet ur Svensson.

den estländska adeln. Hans egen fader, premiermajoren Peter v. S. hade efter godsets försäljning förlorat sin förmögenhet och tvungits att övergå i civil tjänst, placerande sin son vid den s. k. Andra kadettkåren i S:t Petersburg (då Artillerikadettkåren) i gamla vänners vård, bland vilka han räknade själva kadettkårens chef artillerigeneralen P. I. Melissind. Vid åtta års ålder gjorde han sitt inträde vid anstalten. »Einige Jahre vergingen in Thränen, sonach ergab ich mich in die Trennung vom väterlichen Hause.» Sin moder hade han aldrig sett: Kort efter hans födelse »lät min fader skilja sig från henne», som han säger, en tilldragelse vilken som en egendomlig nemesis skulle komma att drabba honom själv i det han fick genomgå en slitande skilsmässoprocess, som under början av 1830-talet upprörde opinionen i Helsingfors, — i den formen denna gång, att det var hans hustru Wilhelmina von Schwanebach som »lät skilja sig» från honom för att gifta sig med dåvarande översten Carl Olof Cronstedt.

Ett år före sin dimission från kadettkåren erhöll han förtjänstmedaljen, och denna blev genom en tillfällighet anledningen till att han redan 1790 beordrades ut på flottan. Då han nämligen en dag befann sig på besök hos sin chef generalen i dennes hem, där en del av kadetterna fingo umgås, anmäldes plötsligt prinsen av Nassau-Siegen, upp flögo dörrarne, och in steg prinsen, då chef för den flotta, som opererade i de finländska vattnen och högt i gunst hos kejsarinnan. Medan han diskuterade artilleritekniska spörsmål med Melissind, föll hans blick på den unge kadettens medalj, och i det generalen gav honom äskad upplysning om denna, passade han på att i livliga ordalag lovprisa sin skyddsling, slutande med att förklara, att denne redan nu förtjänade att vara officer, ehuru åldern (14 år) därför lade hinder i vägen! »Det kan kejsarinnan avhjälpa», utropade prinsen. »I morgon skall jag vara hos kejsarinnan och kommer att bedja henne att ge mig denne kadett med på flottiljen, isynnerhet som han talar franska». (Om detta språks inlärande hade v. S. särskilt beflitat sig). »Vill Ni göra kampanjen till sjöss mot svenskarne med mig», frågade prinsen därpå vänd till kadetten, som naturligtvis med nöje antog anbudet. Oväntat nog var likväl kejsarinnan ej med om saken, men blott fyra månader senare beford-

rades vår hjälte med tjugufyra andra utvalda kadetter till officer med placering vid artilleriet och erhöll äntligen i maj månad 1790 befallning att inställa sig hos prinsen av Nassau. Nådigt mottagen av denne erhöll han hos honom ett slags adjutantställning med skyldighet att i översättning föredraga en del artilleriärenden, ehuru, som han anmärker, den mera betrodde adjutanten överste Finch, en engelsman, vanligen skötte om föredragningarna. »Der Prinz war ein zu grosser Grand Seigneur, als dass er sich mit einem kaum 15-jährigen Knaben abgeben konnte.»

»Der Frühling kam heran, die Gewässer waren offen. Die Zurüstungen zu Wasser und zu Lande gingen mit allem Eifer rasch, man hoffte dem Schwedenkönig zu erdrücken. Doch Schwedens Genius hielt seinen Schirm über Gustaf III.» Med en del av prinsens övriga svit anlände styckjunkaren v. Schwenzon till flottan först efter striderna vid Viborgska viken. Då hans sällskap i dessa vatten stötte till chefseskadern och steg ombord på amiralsfartyget S:ta Catharina, där prinsen befann sig, gratulerade en av adjutanterna, överstelöjtnant Duhamel, som ock befann sig bland de försenade, denne till framgången. Han fick till svar: »Cette victoire est peu de chose, Monsieur Duhamel, vous verrez que dans quelques jours nous en remporterons une encore beaucoup plus glorieuse; nos forces seront beaucoup supérieures à celles de nos ennemis.» Berättaren tillfogar: »Die Brawade des Prinzen wurde aufs fürchterlichste bestraft.»

På vägen hade man icke råkat ut för annat äventyr, än att man seglat förbi en rysk fregatt, som förde svensk flagg för att få röra sig mera ostörd; då den prejats an, hade den omedelbart låtit andreasflaggan gå upp i topp! Från Björkösund seglade man direkt till skären utanför Fredrikshamn, varefter prinsen fann sig nödsakad att intaga en position vid Kotka (»Rodschesalm» = Ruotsinsalmi). »Hier dachte man nur endlich den Feind gänzlich zu erdrücken.»

Den 8 juli, »då båda flottorna stodo mot varandra», befann sig Schwenzon ombord på prinsens fregatt S:ta Catharina, där han hade sin sovplats »mellan kanonerna». Så snart solen gick upp, blev det liv och rörelse. Dagen förut hade prinsen låtit kalla honom till sig och lämnat honom ett förseglat paket till en

av de amiraler, som kommenderade under honom. Att ordern om batalj i det längsta hållits rätt hemlig framgår även därav, att berättaren i det han beskriver den tidiga morgonstundens skönhet den 9 juli tillfogar »vi visste intet om det förestående slaget».

»En sakta susning svävade genom luften. — — Då solen steg högre, tilltog vinden i styrka, och ju högre den steg, desto häftigare blev blåsten. — — Vinden övergick snart till lindrig storm (framemot middagstiden), ankarena ville icke hålla.» En hastig frukost intogs på eskadern, medan redan kanonsluparne i första linjen befunno sig invecklade i strid med fienden. »Kanonsluparne hade att utstå en hård dust; framifrån mottogos de av de fientliga kulorna, bakifrån drev vinden dem i armarne på fienden.» Schwenzon erhöll befälet över sexton kanoner på S:ta Catharina, åtta på vardera bredsidan.

Det bör här inskjutas, att den ryska flottan avancerade på fyra linjer, till en början med spetsarna riktade mot den svenska ställningen. De båda yttersta flyglarne, som framskötos först, den vänstra allra tidigast, utgjordes av kanonsluparne och roddbåtarne, de två mellersta linjerna av de större fartygen (de egentliga fartygen) med galérerna i andra och fregatterna i tredje linjen, båda dessa linjer avancerande något senare.

»Jag kan icke säga, att jag hjältemodigt ställde mig i kanonporten», säger berättaren. Omedvetet sökte han betäckning mellan två kanoner, där skeppets bordläggning erbjöd ett visst skydd, och då han vid skottens inriktande stod blottad, gick detta arbete undan med stor snabbhet. Den första stridens hemska intryck, kanoneldens »helvetesmusik», anblicken av de sårade, skildras med en märklig omedelbarhet i uttryckssätt. Efter ett par timmar hämtades ombord på fregatten en adjutant, en kapten Bestuscheff, som svårt sårats vid prinsens sida i den slup, från vilken denne själv ledde striden.

Mot eftermiddagen började himlen överdragas av moln. »Der Wind entschied das Treffen. Er blies den Russen im Rücken und jagte sie auf die Feinde zu. Vorne die feindliche Flotte, die Tod und Verderben auf die Russen schleuderte, von den Seiten kleine Inseln, voller Sandbänke und Klippen, hinten der furchtbare Wind mit seinen brausenden Wellen.» Kanonsluparne och galérerna hade till stor del oturen att de stötte mot klipporna och

föllo i fiendens händer — vilket vi ju veta, medan fregatterna lättare bärgade sig undan genom att kryssa sig ut. »Men till skam och smälek för den ryska flaggan råkade vår sköna fregatt S:ta Catharina i fiendens händer.» Härom berättar vår författare: »Då prinsen av Nassau kunde överblicka sin flottas olycka, kom han i sin slup till sin amiralsfregatt och ropade till dess kommendör, kapten Rebinin: Försök att sätta fregatten på grund, om Ni ej kan rädda den, eller sätt eld på den! Därpå ilade han vidare.» Fartygets kommendör skyndade att lätta ankar och segla upp på närmaste sandbank, där den stolta fregatten blev stadigt sittande, men om dess antändande blev det icke vidare fråga.

Flyktens villervalla, karaktäriserad av de disciplinära bandens upplösning, vidtog nu. Manskapet bemäktigade sig de fyra räddningsbåtar, som funnos att tillgå, och rodde i land. Medan kanonaden ännu fortfor, passerade huvudmassan av de ryska fartygen förbi den strandade fregatten. På denna blev situationen snart betänklig. Soldaterna — de kvarvarande — tömde bränvinsförrådet. De lockade därmed en del att återvända med en båt, och i denna lyckades även Schwenzon rädda sig till närmaste större skär, därifrån han åsåg hur svenskarne rodde fram till det ryska amiralskeppet och med lätt möda bärgade det. Genomvandrande holmen jämte en soldat, som bar hans kappa — det enda han kunnat rädda från fregatten — såg han en rysk barkass styra mot stranden och lyckades vadande komma ombord på den överfyllda farkosten. Denna fortsatte nu sin färd och upphann en flyende fregatt, på vilken dess passagerare togos ombord. Fartygets roddare svettades vid årorna, men förgäves: Några svenska fartyg förföljde framgångsrikt, den ryske skeppsbefälhavaren insåg att räddning var omöjlig och beslöt styra på grund. Efter bevekande böner medgav han dock, att de personer, som tillhörde prinsens omgivning (av vilka en del råkat samlas på fartyget) erhöllo en slup till sitt förfogande för att på egen risk fortsätta. Snart uppnådde dessa ganska riktigt ett ryskt bombfartyg och trodde sig nu i säkerhet, oaktat den flyende flottan ännu befann sig framför dem och den förföljande fienden alltjämt bakom. Då, med ens, hördes ett brakande, och man satt fast på en undervattensklippa. Åter upprepades nu företeelsen med räddningsbåtarna som fylldes av besätt-

ningen utan tanke på subordination. Fartyget fylldes snart med vatten, så att däcket jämt och nätt förblev torrt, och situationen syntes vår hjälte bedrövligare än någonsin under hela slaget. Fartyget började hugga på grundet. Han kom då på idén att kapa stormasten och låta denna tjäna som en flotte, på vilken man kunde förfoga sig över till närmaste, icke långt ifrån belägna övervattensklippa. Förslaget sattes omedelbart i verket; men åter räddade sig gemene man först. Medan man höll på med den rätt tidsödande manövern, kom en matros roende i en fiskarbåt och lät beveka sig att deltaga i fraktandet över till grundet. Slutligen lyckades samtliga officerare få rätt att stiga ned i båten mot löfte att låta den återkomma, men i stället föredrogo de att ro bort och söka sig i land på en avlägsnare liggande, större ö. Det övergivna fartyget försvann snart i djupet, sedan man dock kunnat iakttaga, att dess manskap tagits tillfånga av svenskarna, som ock sände några kanonkulor efter flyktingarna i fiskarbåten, utan att likväl träffa. Man rastade ett par timmar på en holme, men vågade ej dröja där, utan rodde vidare avlösande varandra i den lilla båten, vars sidor befunno sig jämt och nätt »en hårsmån» över vattenytan. På så sätt nådde man ett större land, där man tillbragte två dygn med att vandra omkring i skogen och kämpa mot hungern, tills vår man på tredje dagen med ens alldeles invid stranden fick se ett stort fartygsskrov. Det var ett ryskt transportskepp med proviant för flottan, och man var räddad. Om ett par timmar mötte man en vacker slup, i vars passagerare von Schwenzon igenkände några av Nassaus adjutanter. Återseendets glädje var naturligtvis stor, v. S. steg ned i slupen och kunde redan följande morgon åter föreställa sig för sin furstlige beskyddare, som mottog honom med vänligt deltagande.

Den ryska flottan låg utanför Fredrikshamn; tydligen hade Schwenzon och hans sällskap under flykten småningom drivits åt öster. Ryssarnas förluster anger han i sin beskrivning till 80 fartyg och minst 10,000 man. Detta torde alltså varit uppfattningen på ryskt håll omedelbart efter slaget, såvida icke hans minne svikit honom så många år efter händelsen. Men manskapsförlusten är ju anmärkningsvärt riktigt angiven.

»Der Prinz war in Verzweiflung; er soll die Kaiserin um ein Kriegsrecht über sich und über die Admiräle gebeten haben. Er

behauptete sie hätten seine Befehle nicht vollzogen. Die grosse Frau, sagt man, soll geantwortet haben, dass ein Held sich durch den Schlag des Schicksals wiederbringen müsse, und sie hoffte, dass das Glück ihm ein anderes Mal günstiger sein werde.»

Då efter fyra till fem veckor förstärkningarna anlände till den ryska flottan från Kronstadt, skall prinsen i hänryckning ha från sitt däck betraktat den ankommande flottiljens ankomst och högt ha förklarat, att revanchens dag ej längre var långt borta. Förstärkningen utgjordes dock till största delen blott av kanonbåtar (ett hundratal), och om bemanningen säger berättaren: »Es wurden statt Matrosen Bauern genommen, die das Ruder regieren mussten». Detta var alltså kvaliteten av de förstärkningar» die grosse Kaiserin des mächtigen Russlands» hade förmått uppdriva för sin skärgårdsflotta.

Prinsen fortsatte emellertid sina förberedelser och »träffade alla anstalter för att omringa sin fiendes ställning och tvinga honom till slag eller till att ge sig på nåd och onåd». Han ärnade draga fördel av att konung Gustav i själva verket ånyo låtit stänga in sig i en säck. Alla sund besattes, »och varje dag väntade man order till attack». Men åter räddade Gustavs goda genius sin älskling ur råttfällan! »Der Tag der Attaque ward endlich anbefohlen; Alles freute sich den Flecken vom 28:ten [gamla stilen] abwaschen zu können; da hörte man den Abend vorher eine Starke Kanonade auf der feindlichen Flotte.» Kort därpå ankom en svensk parlamentär. Alla voro nyfikna på vad meningen kunde vara: Den ankommande var »ingen mer och ingen mindre än fredsbudbäraren med det sigillförsedda pergamentet i handen». Den svenske konungen hade sänt sin adjutant till prinsen med fredsdokumentet och »bad om inställande av all blodsutgjutelse». »Auch hatte Gustaf die Vorsicht im selben Augenblick an alle Russische Escadre-Comandeurs, die ihn bloquirt hielten, separate Curiere zu schicken, damit sie nicht etwa die Feindseligkeiten, laut erhaltenen Ordres, anfangen möchten.»

»Der Prinz war wie von Donner geschlagen als der Curier seine Depeche vorzeigte, und ihn zum Frieden gratulierte. Nein, sagte er, ich kenne keinen Curier, ich weiss nichts vom Frieden, die Kaiserin hat mir darüber nichts mittheilen lassen; möchte der Curier den Hals gebrochen haben, u. s w. Als er endlich ausgetobt hatte under der

schwedische Officier ihm Vorstellungen machte, dass seine Gesandschaft auf Kaiserlichem Pergament beruhe, so wurde er nach und nach ruhiger, und expedierte sogleich die erforderlichen Befehle. — Den folgenden Tag erschien auch der russische Curier, und der Kanonen-Donner von unserer Flotte kündigte Allen die fröhliche Botschaft der beendigten Campagne an. Nicht Alle waren damit zufrieden, indessen musste Alles der Nothwendigkeit folgen.»

Strax efter fredens bekantgörande uppgjordes avancementslistorna på den ryska flottan, likasom man tidigare gjort på den svenska efter den vunna segern. Då von Schwenzon presenterade artilleri-listan för prinsen av Nassau, sade denne: »Est-ce que Vous savez que Vous êtes avancé?» Den tillfrågade stammade några ord till tack; han hade befordrats till sekundlöjtnant (fortfarande blott 14 år gammal). Likväl hade denna upphöjelse, liksom hela hans tjänstgöring hos prinsen av Nassau-Siegen, som han själv resignerat anmärker, i det följande föga inflytande på hans karriär. Prinsens svit skingrades hastigt, och hans unge adjutantssubstitut återvände till sitt regemente i Petersburg.[1])

* *
*

De sista här återgivna utdragen ur de schwenzonska memoarerna synas tämligen påtagligt ge vid handen, att därest fredsslutet i Värälä fördröjts blott några dagar, historien haft att omtala ytterligare ett tredje slag vid Svensksund och detta blott en månad efter det andra. Att den tillförsikt till framgången, som enligt samma källa fyllde den ryske befälhavaren, i alla fall icke behövt erhålla sin motsvarighet i en kommande verklighet, torde ur de båda flottornas faktiska inbördes styrkeförhållanden vid

[1] Om P. J. Schwenzon's följande öden må meddelas, att han 1806—1807 deltog i kampanjen i Preussen som major samt den 3 maj 1811 utnämndes till överstelöjtnant och kommendör för garnisonsartilleriet i »Ny-Finländska distriktet», varvid han överflyttade till Helsingfors, där han från hösten 1814 bodde i egen gård (delvis ock på det av honom sedan 1811 arrenderade »Thureholms» kaptensboställe på Degerö). Vidpass år 1836 torde han ha återflyttat till Ryssland. (Handlingar i Rådhusarkivet i Helsingfors; meritförteckning i Finl. statsarkiv; sammastädes senatsakten BD 1815 189/337.) Han hade förbindelser med C. L. Engel. E. Nervander, *Blad ur Finlands kulturhistoria*, s. 33, 36.

denna tidpunkt böra slutas. Men en lika lysande framgång som den senaste kunde nog Gustav III i betraktande av den yppade ammunitionsbristen föga mer räkna på, och det psykologiska ögonblicket för ett fredsslut, om engång detta skulle ernås snart, var väl därför för honom inne, då Värälä-freden slöts.

Åran av det vunna slaget måste förmodligen numera främst tillerkännas honom[1]. På Gustav och jämte honom hans närmaste underbefälhavare Törning, v. Stedingk och Hjelmstjerna — i endast ringa grad på den kort före striden utnämnde nye flaggkaptenen Cronstedt — är nog därför skaldens stolta omdöme tillämpligt att »den svenska flottans största glans, dess seger vid Svensksund var hans.»

[1] Om hans iver att framträda i en dylik dager lämnar oss J. A. Ehrenström märkliga upplysningar i sina *Historiska anteckningar* I, s. 275.

Huvudproblemen i Oswald Spenglers »Der Untergang des Abendlandes».

Av

ERIK KARSTEN.

Över sex år ha förflutit sedan första bandet av det digra och utpräglat vetenskapliga arbete, vars titel läses här ovan, i Tyskland såg dagen. Genast efter sin utkomst fångade verket i anmärkningsvärd grad det allmänna medvetandets intresse, väckte icke blott bland vetenskapsmän utan även bland den bildade allmänheten såväl stor beundran som skarpaste opposition. Recenserat och kritiserat, lovprisat och avvisat, har dess läsekrets år för år ökats; och redan nu kan man tydligt se de spenglerska *problemställningarnas* långsamma men avgörande inflytande inom de mest olika vetenskapliga områden. I det följande skall göras ett försök att i korthet antyda den komplex av filosofiska och historiska *huvudproblem*, på vilken hela den övriga stora Spenglers historiska detaljproblem helt vilar.

1.

I inledningen till »Der Untergang des Abendlandes» beskriver Spengler, huru detta hans arbete växte upp kring och ur hans ursprungliga studier över det sista seklets sociala och politiska problem. Hans första uppgift var att söka förstå världskriget ur de sist förflutna århundradenas historiska utveckling. Under arbetets gång utvidgades alltefterhand problemkomplexen, enär det allt tydligare framgick, att de historiska betingelserna för den epok det gällde att undersöka och skildra, stodo att söka inom en betydligt vidare krets, att det var omöjligt att inskränka problemet till blott pragmatiska undersökningar, att det var omöjligt att avstå från rent metafysiska, transcendenta betraktelser, om man icke ville nöja sig med rent ytliga resultat. Spenglers politiskt-sociala analys av århundradet mellan Napoleon och världskriget, förde honom till ställningstagande gentemot *varats*

alla stora problem, det blev klart, »dass kein Fragment der Geschichte wirklich durchleutet werden könne, bevor nicht das Geheimnis der Weltgeschichte überhaupt, genauer dass der Geschichte des höhern Menschentums als einer organischen Einheit von regelmässiger Struktur klargestellt war.»

I det färdiga arbetet kan kritiken tydligt se spåren och följderna av denna problemkomplexens oavbrutna tillväxt och förändring: icke blott i dispositionen av det övermäktigt rika materialet utan även i lösningarna av de stora problemen. Det gällde i *detta första* arbete, att mot bakgrunden av en ny bild av världshistorien och dess struktur, karaktärisera och tyda vår egen tid, och om möjligt genom blottande av dess djupaste tendenser sluta sig till karaktären av och innebörden i dess vidare utveckling. Men Spenglers bild av världshistorien kunde icke bliva förstådd med mindre än att *samtidigt* i detta arbete den metafysiska och kunskapsteoretiska basen, på vilken denna bild av människosläktets historia *helt* vilar, åtminstone antydningsvis behandlades. Dessa rent filosofiska problem måste strös in här och där mellan de rent historiefilosofiska och historiska och sammanflätas till ett helt. Det mänskliga livet, dess hela formrika historia och dess alla viktiga yttringar, måste behandlas inom ramen för kvartannat tusen sidor. Verket växte till en encyklopedi i osystematisk form, blev intensivt koncentrerat, synnerligen svårförstått, ej fritt från motsägelser, felaktigheter och svagheter, men blev fyllt av verkligt *skapande liv,* av bländande suggestiv kraft, blev ett bevis på en sällsynt konstnärlig gestaltningsförmåga: ett arbete, som icke byggdes på excerpter och citat, utan ett, där tänkaren och diktaren hand i hand *skapat* en ny bild av människosläktets historia.

»Der Untergang des Abendlandes», fyllt med ett övermått av problem, blev självt ett svårlöst problem, som dess flesta kritiker icke mäktat lösa. Kritiken ville och trodde sig kunna ur arbetet läsa ut nära nog vad som helst. Vad Spengler åsyftar med sitt verk, vilka frågor, som ligga underst till grund för hans historiebild, därom har uppstått nästan lika många »åsikter», som det uppstått spengler-kritiker. Det är mot bakgrunden av detta kritikens resultat — och kanske som ett indirekt erkännande från Spenglers sida av otydlighet i *framställningens* inre struktur —

som man har att förstå följande, i förordet till den omarbetade upplagan av första bandet, givna skarpa begränsning av *detta* arbetes avsikt och uppgift: »Um so schärfer habe ich die Grenze zu betonen, die ich mir selbst in diesem Buch gesetzt habe. Man suche nicht alles darin. Es enthält nur *eine Seite* von dem, was ich vor mir sehe, einen neuen Blick *allein* auf die *Geschichte*, eine *Philosophie des Schicksals* und zwar die erste ihrer Art.» I själva verket är det *tre huvudtemata* som utvecklas och fugeras i de båda banden av »Der Untergang des Abendlandes». Det första — vars egentliga behandling är förbehållen ett utlovat senare arbete — är rent filosofiskt: metafysiskt och kunskapsteoretiskt, det andra är historiefilosofiskt, det tredje historiskt-samhällskritiskt = praktiskt.

2.

Det första temat är förhållandet mellan jaget och världen. Det tager gestalt i frågan: Vad *betyder* världen, verkligheten, *för jaget?* Vad är verkligheten, omvärlden, makrokosmos, *»in Bezug auf»* jaget? Vi se i denna frågeställning ett rent metafysiskt problem och Spenglers lösning är: *symbolismen som världsåskådning.* Enda möjligheten, säger Spengler, att fatta det i sig egentligen ofattbara, att *allt* varom vi äro medvetna, för oss har en allra innersta och djupaste betydelse, innebörd, mening, ligger i en *metafysik*, där *allt*, vad.det än vara månde, har en *symbols* betydelse. »Symbole sind sinnliche Zeichen, letzte, unteilbare, und vor allem ungewollte Eindrücke von bestimmter Bedeutung. Ein Symbol ist ein Zug der Wirklichkeit, der für sinnenwache Menschen mit unmittelbarer innerer Gewissheit etwas bezeichnet, das verstandesmässig nicht mitgeteilt werden kann.» Verkligheten, vilken gestalt den än antar — som själ och värld, liv och verklighet, historia och natur, lag, känsla, öde, tid, evighet — blir för vårt medvetande »sinnbildlicher Eindruck des Kosmischen». Stegringen i medvetandet från barnets dunkla, otydliga »medvetande» till de högsta slagen av ren intellektualism, är tillika en utveckling av symbolismen »vom Bedeutungsgehalt *aller* Dinge bis zum Hervortreten vereinzelter und bestimmter Zeichen.» I tänkandets största skapelser, matematikens *tal*, finner

jaget de mest utpräglade och svårförstådda symbolerna. *Alltid* och *ur sitt eget innersta* giver det medvetna jaget *sin* omvärld betydelse och innebörd. Det är jaget som »speglar» sig i sin omvärld; *omvärlden betyder jaget självt*. Symbolen är bryggan mellan det egna jaget och den främmande omvärlden. Genom symbolen uppstår med nödvändighet för jaget ur helheten av sinnliga och erinrade element »världen», som det *begriper*, varje jag på *sitt eget* sätt. Så blir världen, verkligheten, makrokosmos inbegreppet av alla symboler *för en själ*. Allt som är, är också symbol. Det finnes så många världar som det finns medvetna väsen. Spenglers symbolism är *relativism*. —

3.

Verkligheten är för jaget alltså inbegreppet av alla dess symboler. *Huru uppstår* denna verklighet för jaget? Detta är formuleringen av Spenglers *kunskapsteoretiska* problem: det första temat i ny gestalt. Och lösningen kan för honom vara *endast* denna: Verkligheten — världen för jaget — uppstår för detta genom *det vardandes, tidens projektion i det vordna, i rummet:* riktningens projektion i utbredningen. Denna motsats mellan vardande och vordet är den yttersta gräns till vilket mänskligt medvetande når. I det det vardande jaget blir vordet, blir detta förra vardande jaget (*jaget som tid*) medvetet om det senare vordna jaget, (jaget i rummet). Det är det vardande jaget som »speglar» sig i rummet och ser sig som vordet. Det förra jaget *betyder det senare*. — Vi se att Spenglers metafysiska problem och kunskapsteoretiska problem få fullkomligt samma upplösning.

Jaget har alltså tvenne i grund olika sätt att »begripa» sin omvärld, verkligheten: som vardande *i och med* jaget och som vordet i rummet, alltså *utom* jaget, i jagets »spegelbild». I det förra fallet *upplever* jaget verkligheten i dess vardande, med och i tiden (lever i den, med den, Spenglers »Erleben»), i det senare fallet studerar jaget verkligheten i dess vordna, numera oföränderliga, fasta form i rummet, har *kunskap* om den (Spenglers »Erkennen»); det förra sättet ger oss en bild av verkligheten, makrokosmos som levande, alltså en bild av *livet*, det senare ger oss en bild av omvärlden i rummet, d. ä. *naturen*. Den förra bilden benämner Spengler »*die Welt als Geschichte*», den senare »*die Welt als Natur*».

4.

Was ist die Welt als Geschichte *im Gegensatz* zu der Welt als Natur? se där det första temat i en tredje form. »Die Welt als Geschichte, aus ihrem Gegensatz, der Welt als Natur begriffen, geschaut, gestaltet — das ist ein neuer Aspekt des menschlichen Daseins auf dieser Erde, dessen Herausarbeitung in ihrer ungeheuren praktischen und theoretischen Bedeutung als *Aufgabe* bis heute nicht erkannt, vielleicht dunkel gefühlt, oft in der Ferne erblickt, nie mit allen ihren Konsequensen gewagt worden ist.» Världen som historia och världen som natur, det är förhållandet mellan jaget och världen formulerad i det förra fallet som en motsats mellan *själ* och *värld*, d. ä. den motsats, vars existens är identisk med det rent mänskliga medvetandet självt, i det senare fallet som en motsats mellan subjekt och objekt, d. ä. motsatsen uttryckt i tänkandets skarpaste begreppsliga klarhet. Historia och natur, det är möjliga sätt att uppleva tillvaron, medvetandets helhet, möjliga sätt att fatta vardat och det vordna, livet och det upplevda, i en enhetlig, förnuftig, välordnad *världsbild*, vars karaktär blir beroende av om vardandet, riktningen, tiden eller det vordna, utredningen, rummet gestaltande behärskar det omedelbara intrycket. Det är *icke* fråga om ett *alternativ*, utan om en *räcka* oändligt många och oändligt olikartade möjligheter att äga en omvärld såsom den *egna* tillvarons avbild och reflex, en räcka, vars *yttersta* leder äro en *ren organisk världsbild*, där det evigt gestaltväxlande livet råder, och en *ren mekanisk*, där den obevekligt allt liv dödande kausaliteten råder.

Allt vardande, skeende är »einmalig und nie sich wiederholend». Det bär »das Merkmal der *Richtung*, der *Zeit*, der *Nicht-umkehrbarkeit*.» Det skedda, såsom numera vordet och motsatt vardandet — såsom »Erstarrtes» motsatt det levande — hör oåterkalleligt till det förgångna. Allt som jaget har kunskap om — jagets reflex, verkligheten i rummet — är för detta tidlöst, egentligen varken förgånget eller kommande, utan kort om gått »förhanden» och alltså av varaktig, »evig» giltighet. Däri ligger kännetecknet för naturlagbundenheten: *naturlagar* äro former för en *undantagslös* och alltså oorganisk (mekanisk) *nödvändighet*.

»Die Geschichte trägt das Merkmal des *Einmalig* = *tatsächlichen*,

die Natur das des *Ständig = möglichen.*» Historia är närvarande skeende med *riktning* in i framtiden och med en blick på det förgångna. Naturen står bortom all tid, med *utbredningens* kännetecken och *utan tid.* »Natur ist die Gestalt, unter welcher der Mensch hoher Kulturen den unmittelbaren Eindrücken seiner Sinne *Einheit* und *Bedeutung* gibt. Geschichte ist diejenige, aus welcher seine Einbildungskraft *das lebendige Dasein der Welt* in Bezug auf *das eigne Leben* zu begreifen und diesem damit eine vertiefte Wirklichkeit zu verleihen sucht.» *Om* hon är i besittning av en dylik gestaltningsförmåga och *vilken* av dessa gestalter som *behärskar* hennes medvetande, det är en urfråga, ett grundproblem för all mänsklig existens.

Historia och natur: det är de två yttersta varandra motsatta *möjligheterna* för varje människa att uppleva och inordna såsom världsbild den henne omgivande verkligheten. I varje människas världsbild ingår som element *både* historia *och* natur; det beror på vars och ens *egenart*, om det ena eller andra elementet har övervikt i världsbilden. Alla människor ha således inte samma förmåga att uppleva historia, att skapa sig en bild av livet. Och så måste vi med Spengler fråga: »*Für wen gibts es Welt als Geschichte*»?

5.

Människans förhållande till sin bild av världen som natur är och måste vara till en viss grad opersonlig. Vid studiet av sin »reflex», naturen, glömmer man sig själv till följd av att naturen är ett med rummet, vilket till synes omsluter oss *alla*; ett faktum som kommer till uttryck i Kants formel, att rummet är åskådningsformen för vår *yttre* erfarenhet. En bild av livet, historien däremot, skapar varje människa för sitt personliga jag. Historia är det, som ur dunkel förgångenhet kommer mot den åskådande, och från honom vill framåt mot det kommande. Människan som »den närvarande» är det oavbrutna vardandets mittpunkt: är »die Gegenwart» mellan »die Vergangenheit» och »die Zukunft». Upplevelsen av och i vardandet, blicken, som människan riktar på det historiska skeendet är redan själv historia, är olika hos varje människa. Envar upplever, ser, ett livs, en människas, ett

historiskt skeendes öde i sig själv, skapar *sin* bild av detta liv, denna människa, detta historiska skeende. Då sålunda bilden av *varje* historiskt skeende blir olika, beroende av åskådaren, är varje historia »i och för sig» omöjlig. En familjs historia tager sig annorlunda ut för var och en av dess medlemmar, ett lands historia för varje parti, en historisk tid, epok, olika för varje folk. Varje klass nation, land, varje tid och varje levande massa, äger en bild av historiskt skeende blott »in Bezug auf sich selbst». Vi se den spenglerska relativismen i ny formulering: »Jedes Wesen erlebt das andre und dessen Schicksale nur in Bezug auf sich selbst.» »*Es gibt keine Geschichte an sich.*»

Här äro vi i tillfälle att se den spenglerska metafysiken från en ny sida. Envar skapar, har *förmåga* att skapa en bild, sin bild, av verkligheten. Men just *förmågan* att uppleva historia likasåväl som natur, och likaså *sättet*, arten, beskaffenheten hos denna upplevelse, är hos olika människor olika. Och å ena sidan *trots* denna differens, å andra sidan *just tack vare* denna olikhet, *kan* det finnas och *finnes* för en grupp, en massa människor — som medlemmar i en klass, familj, stat, som element i ett folk, en nation, en tid, en kultur — *typiska* bilder av historiskt skeende. »Es gibt für jeden Menschen, *weil* er einer Klasse, Zeit, Nation und Kultur angehört, und wieder für diese Zeit, Klasse, Nation, Kultur im ganzen ein typisches Bild der Geschichte. Als höchste Möglichkeit besitzt das *Gesamtdasein jeder Kultur* ein *für sie symbolisches Urbild* ihrer Welt als Geschichte, und alle Einstellungen der einzelnen und der als lebendige Wesen wirkenden Mengen sind *abbilder* davon.» Det är alltså tack vare förefintligheten av *symboliska urbilder, ursymboler för en kultur* — ursymboler av vilka alla till samma kultur hörande människors symboler äro avbilder, äro avledda (»abgeleitete Symbole») — som möjlighet till »Mittelbarkeit des Geschauten, Empfundenen, Erkannten» människor emellan kan förefinnas. Ju mera olika varandra tvenne kulturers ursymboler äro, desto mera främmande äro deras människor för varandra, och tvärtom.

Det är således klart, att vi, senfödda människor i den västeuropeisk-amerikanska kulturen, *måste* ha en annan bild av historien än andra kulturers människor. *Vår* historiska horisont har inga gränser. Vår bild är ändlös och mångskiftande. Vid en jäm-

förelse mellan vår bild av historien och de gångna kulturernas, kunna vi inte undgå att se skillnaden. Det är just den historiska blickens, den historiska horisontens större eller mindre djup och vidd, som skarpt skiljer oss från de arabiska och kinesiska, och ännu skarpare från de antika och indiska människorna. Den faustiska människans bild av världen som historia överskrider alla gränser i rummet och tiden; rummet fattas som oändlig utbredning, tiden som evigt vardande riktning. I alla andra kulturer falla aspekten för världens historia och mänsklighetens historia samman: världens begynnelse är människosläktets begynnelse, världens slut är människosläktets slut. För oss faustiska människor bli all mänsklig historia blott en episod i världens historia, vår planets historia en episod i världsalltets historia; och denna åtskillnad har haft till följd, att i *vår världsbild* lagrat sig ett flertal historiska horisonter i olika skikt, för vilkas undersökning och utforskning fackvetenskaper med större eller mindre »historisk» karaktär utbildats. Astronomi, geologi, biologi, antropologi följer i rad stjärnvärldens, jordens, det organiska livets, människornas öden, och först därefter begynner den ännu i dag så benämnda *»världshistorien»*, de stora kulturernas öden.

Alltså: »världshistoria» är *vår* världsbild, icke mänsklighetens. Vi, den västeuropeisk-amerikanska kulturens människor, äro med vårt utpräglat historiska sinne ett *undantag* och icke en regel. —

Härmed har det första temat i dess mest karaktäristiska gestalter såsom fyra ur varandra härledda frågor, blivit antytt.

6.

Vad är »världshistoria» för oss? Med denna fråga träder det andra temat, det historiefilosofiska, fram för oss.

Alltsedan Kant bevisade kausalitetsprincipen som en nödvändig form för vår kunskap om naturen, härskar obetingat i vår världsbild av den kausalitetens nödvändighet av orsak och verkan, och hela naturen är för oss ett *begreppsligt, ordnat,* systematiskt sammanhang av *naturlagar.* Huru är det med vår bild av världen som vardande historia? Där *kan inte* finnas naturlagar,

ej heller deras förutsättning kausalitet, ty historia är en ständigt rörlig, sig oavbrutet förändrande bild, icke en vorden, fast, orörlig. Historia kan icke heller vara en ordningslös massa av fakta. Och dock: ordet »världshistoria», är det icke redan ett postulat, en fordran på en ordnad föreställning av det förgångna, ett uttryck för en inre formkänsla, ett formbehov?

Men en aldrig så bestämd formkänsla är icke ännu en verklig form. *Vad* »världshistorien» är och *hurudan* dess formvärld, det är — hävdar Spengler bestämt — problem, vilka ännu icke lösts av historieforskningen. I själva verket är »världshistoriens» gestaltvärld en oprövad andlig egendom, som ärvts — också bland fackhistoriker — från generation till generation. Gamla tiden — Medeltiden — Nya tiden, det är »das unglaubwürdig dürftige und *sinnlose* Schema», vars obetingade herravälde över vårt historiska tänkande, alltid hindrat oss från att se »die unermessliche Fülle, Tiefe und Bewegtheit des Lebendigen», rikedomen i världshistoriens mångskiftande formvärld.

Mänsklig historia för oss: det är liv, historiskt liv, en levande, organisk, sig ständigt förändrande värld. »Världshistoria» för oss: det är icke blott ett formbehov, utan ett behov att i allt historiskt liv se en innebörd, i alla formers förvandling en mening, i allt skeendes växling icke blott en slumpens fria lek, utan en vardandets inre nödvändighet; en nödvändighet, som driver mänskligt liv att formas, som driver dessa former till utveckling, fullkomning, till förfall och upplösning. Uppgiften blir för Spengler att söka en *livets egen nödvändighet*; han frågar om det icke finnes »ausser der Notwendigkeit von Ursache und Wirkung — ich möchte sie die *Logik des Raumes* nennen — im Leben auch noch *die organische Notwendigkeit des Schiksals — die Logik der Zeit.*» Han söker i all mänsklig historia livets, tidens nödvändighet: det historiska vardandets inre struktur; han söker *»eine Logik der Geschichte»*.

Är det möjligt, frågar Spengler, att »jenseits von allem Zufälligen und Unberechenbaren der Einzelereignisse», hos den historiska mänskligheten finna en så att säga *metafysisk struktur*, »die von den weithin sichtbaren, populären, geistig-politischen Gebilden der Oberfläche *wesentlich* unabhängig ist» en metafysisk struktur, *»die diese Wirklichkeit geringeren Ranges* vielmehr erst

hervorruft. Erscheinen die grossen Züge der Weltgeschichte dem verstehenden Auge vielleicht *immer wieder* in eine Gestalt die Schlüsse zulässt? Und wenn — wo liegen die Grenzen derartiger Folgerungen»?

Är det möjligt att betrakta historien såsom uttryck för och tecken på *»formgewordenes Seelentum»?* Är människan såsom ett i sig slutet väsen — en mikrokosmos — element i ett långt större livslopp — en makrokosmos — som sträcker sig över sekler och årtusenden? Och om så är fallet, vad äro dessa makrokosmer, »Einzelwelten des Werdens», individer av högre ordning, vilka språkbruket benämner kulturer?

Man har hittills räknat människan till organismerna på vår planet; såsom hörande till en och samma större levande enhet. Men då det gällt att betrakta mänskligt liv för sig, har man våldsamt brutit ut henne ur denna enhet, gjort ett undantag för henne, *trots* att man anat och sett — ehuru ej velat se — likheten mellan hennes (såsom levande väsen) *öde* och varje annan högre organisms, t. ex. en växts, ett djurs *öde*; ej heller sett den stora likheten mellan all mänsklig historia och varje annan grupps av högre levande varelser historia; ej sett den för *allt* organiskt vardande *typiska* gestaltmetamorfosen. *Måste* icke — frågar Spengler — även inom denna krets (mänsklig historia) de för allt organiskt liv grundläggande begreppen födelse, ungdom, blomstring, ålder, livstid och död — vilka »bis jetzt regelmässig und heute mehr denn je» varit »der Ausdruck subjektiver Wertschätzungen und allerpersönlichster Intressen sozialer, moralischer, ästhetischer Art» — ha en sträng och nödvändig betydelse. *Måste* icke underst de allmänna *biografiska* urformerna ligga till grund för all mänsklig historia. Man jämföre de stora makrokosmerna, kulturerna, med varandra; »man stelle die antike Kultur als *in sich abgeschlossene* Erscheinung, *als Körper und Ausdruck der antiken Seele* neben die ägyptische, indische, babylonische, chinesische, abendländische, und suche *das Typische in den wechselnden Geschicken* dieser grössen Individuen, das *Notwendige* in der unbändigen Fülle des Zufälligen.» Uppgiften är att blotta det gemensamma i den organiska tillvaron; att i alla kulturers vardande och förgående fatta deras typiska öde, ett öde, vilket i varje kultur, motsvarande dess själslivs karaktä-

ristiska egenheter, måste förverkligas i en individuell prägel. Det gäller å ena sidan att fatta de enskilda kulturerna i deras själsliga enhet och å andra sidan, att i varje kulturs individuella öde, samtidigt igenkänna det typiska ödet för *alla* kulturer i den för var kultur egna gestaltningsformen.

7.

»Världshistoria» för oss: det är de stora kulturernas vardande och förgående, deras öde, deras *biografi*. Kulturerna äro levande organismer, »ihrem Wesen nach den Pflanzen verwandt, für ihre ganze Lebensdauer mit dem Boden verbunden, aus dem sie aufgesprossen sind.» De utgöra »die eigentliche *Substanz der Weltgeschichte*.» I de enskilda, på varandra följande, bredvid varandra uppväxande, varandra berörande, överskuggande och förtryckande kulturernas fenomen, upplöser sig allt historiskt innehåll. Det gäller att söka fatta deras gestalter, vilka hittills alltför väl döljts under täckmanteln av en »trivial», fortlöpande, framåtskridande mänsklighets historia, fria från allt skymmande och allt för dem betydelselöst, att blotta varje kulturs »urgestalt», »världssjäl», att sist skåda kultur som *idé*, som *urfenomen*.

All »världshistoria» upplöser sig sålunda i tvenne element: de stora kulturernas livslopp och dessa kulturers förhållande till varandra. Det övriga av människosläktet, dess liv och historia, det tillhör *icke* »världshistorien», är blott *zoologiskt skeende*. »Die Menschheit ist ein zoologischer Begriff oder ein leeres Wort.» Mänsklighet såsom *»världshistorisk»* i utveckling stadd organisk helhet är ett fantom, som historikern snarast möjligt skall eliminera ur sin historiebild; mänskligheten som *historisk* företeelse har intet mål, ingen idé. Betydelse har ordet mänsklighet endast såsom beteckning för ett biologiskt begrepp: en zoologisk art, *människosläktet*, *»das Urseelentum»*, ur vilket alla historiens former framgå och i vilket de efter genomlupen livstid åter uppgå. Allt mänskligt liv och skeende, som icke är element i en kulturs liv, är blott zoologiskt skeende. Alla händelser utom »världshistoriens» ram äro blotta moment i ett evigt, regellöst zoologiskt upp och ned, av och an, hit och dit, utan plan och utan mål, alldeles lika betydelselösa som händelserna inom t. ex.

en gasellhjord på en stepp: de utgöra blott »ein Schauspiel der lebendigen Natur»; det är icke fråga om enskilda folks och horders öden utan om *människans*, gazellens o. s. v. öde *såsom art*.

Den enskilda människan hör genom sin födelse antingen till en av de stora kulturerna eller blott till den mänskliga typen överhuvud. En tredje stor livsenhet gives för henne icke. Men därmed ligger hennes öde antingen inom ramen för »världshistorien» eller inom det zoologiska skeendet. Den »historiska» människan är människan som element i en i fulländning stadd kultur. Före, efter och utom är hon utan historia, *»geschichtslos»*. Då är det folks, den stams, den hords öde, till vilken hon hör fullkomligt likgiltigt.

Inom människosläktets tillvaro urskilja vi tydligt *tvenne tidsåldrar*. Gränsen i tiden mellan dessa utgör de stora kulturernas första framträdande vid Nilen och Eufrat, (deras *förkultur*-period från c:a 3,500 f. Kr.) varvid »der ganze Sinn des menschlichen Daseins plötzlich ein anderer wird.» Den första tidsåldern — varav kvarlämningar ännu finnas främst i Afrika — benämner Spengler *den primitiva »kulturen»*, och han skildrar den som något »höchst Lebendiges und Wirkungsvolles». Dess livsformer och livsyttringar äro fullkomligt regellösa med avseende å tempo, längd, utvecklingsgång och skapelser. »Was sich hier entwickelt, sind immer wieder einzelne Seiten und Züge der primitiven Kultur, *nicht diese selbst*. Das ist es, was ich als *chaotisch* bezeichnet habe: *die primitive Kultur ist weder ein Organismus noch eine Summe von Organismen.»*

Den primitiva människan — objektet för den »förhistoriska» forskningen — har historia blott i *biologisk* bemärkelse. Hennes tilltagande förtrogenhet med eld, stenverktyg, metaller o. s. v., kännetecknar blott människotypens utveckling och de i denna typ liggande utvecklingsmöjligheterna. »Steinzeit und Barock: das sind Altersstufen im Dasein einer *Gattung* und einer *Kultur*, also zweier Organismen, die im Bereich zweier grundverschiedenen Einstellungen liegen.»

Jag sammanfattar Spenglers bild av mänsklig historia: Den primitiva »kulturen» är varken en organism eller en summa av organismer; det är endast en *summa människor* som sedan istiden bebott vår planet. Människosläktet som zoologisk *art* är en

organisk enhet; denna har historia i biologisk bemärkelse. De stora kulturerna, som framgå ur och uppgå i människosläktet, bilda *icke* en organisk helhet; deras *biografier* utgöra tillsammans vår »världshistoria»; denna är en *totalitet*, icke ett urval.

Så framstår tydligt *gränserna* för och *grundstrukturen* hos *vår* bild av »världshistorien».

8.

Vi veta alltså *vad* »världshistorien» är för oss. Nu frågas: *huru uppstår* för oss denna bild? Huru äro vi i stånd att teckna dess konturer, huru att vidare fördjupa, vidga, utbygga den, göra den innehållsrik och mångskiftande som livet självt? Huru skall historieforskningen förfara, vilka mänskliga kunskapsförmögenheter måste den bygga på, vilka vetenskapliga metoder måste den använda, för att lösa *»världshistoriens» formproblem*, för att skapa en *»världshistoriens» morfologi?* I dessa frågor får det historiefilosofiska temat sin andra gestalt: det är fråga om Spenglers *metodologiska* problem.

Vad innebär »världshistoriens» formproblem i Spenglers formulering? Först och främst en fullkomlig förändring av *basen* för varje blick över mänsklig historia. Historikerna och historiefilosoferna ha hittills betraktat mänsklighetens historia från nutidens och från den västerländska kulturens ståndpunkt och under en i stort sett oavbruten uppåtgående utvecklings synpunkt. Spengler detroniserar nutiden som enda normgivande ståndpunkt, han låter det närvarande och oss närstående avlägsnas, medan fjärran tider och kulturer ryckas närmare, han påvisar relativiteten inom allt historiskt skeende och den därav betingade relativiteten av historieforskningens alla resultat. I stället för en beskrivning av »mänsklighetens framåtskridande» fordrar Spengler undersökning av och jämförelser mellan »världshistoriens» kulturer. Det gäller att fördjupa sig i varje kulturs *symbolik*, att blotta var kulturs urgestalt och fatta dess idé; att ge en bild av var kulturs liv, öde och död; att hos varje kultur finna just dess människotyp, just dess nationers, stånds, staters och städers, religioners, moralers, vetenskapers, konsts, tekniks, politiks och ekonomis *typ* och *stil*; att slutligen fatta *förgängligheten* i *varje* kulturs *alla* livsyttringar.

För det andra innebär uppgiften uteslutning av all kausalitet från det historiska betraktelsesättet. Man kan *aldrig*, hävdar Spengler bestämt, finna en grupp fakta av social, religiös, fysiologisk, etisk natur såsom »orsak» till en annan grupp. Historia är levande, är organisk och »einmalig — tatsächlich», har takt, tempo, icke kausalitet, har »*Vergangenheit nicht Ursachen*». Det är fullkomligt omöjligt att tala om religiösa och andliga företeelser som orsak till sociala och ekonomiska, och tvärtom. »Es gibt für den, der hier die unbedingte Freiheit des Blickes erworben hat, jenseits aller persönlichen Interessen welcher Art auch immer, überhaupt *keine Abhängigkeit*, keine Priorität, kein Verhältnis von Ursache und Wirkung, *keinen Unterschied des Wertes und der Wichtigkeit*. Was den einzelnen Tatsachen ihren Rang gibt ist lediglich die grössere oder geringere *Reinheit und Kraft ihrer Formsprache, die Stärke ihrer Symbolik* — jenseits von gut und böse, hoch und niedrig, Nutzen und Ideal.»

För det tredje innebär världshistoriens formproblem en *tydning av historia*, av historiska fakta och händelser med avseende å en kultur eller en historisk-organisk form överhuvud. »Es kann sich demnach in einer Untersuchung wie die vorliegende *nicht* darum handeln, die an der Oberfläche des Tages sichtbar werdenden Ereignisse geistig-politischer Art *als solche hinzunehmen*, nach »Ursache» und »Wirkung» zu *ordnen* und in ihrer scheinbaren, verstandesmässig fasslichen Tendenz zu verfolgen.» Uppgiften är *icke* att enligt den »pragmatiska» historieskrivningens recept på basen av kausalitetsprincipen sammanställa »die greifbaren Tatsachen der Geschichte» till en skildring av »huru det verkligen skedde»; det är *icke* fråga om vad dessa fakta »an und für sich, als Erscheinungen zu irgendeiner Zeit» *äro*, utan därom, vad dessa fakta till följd av sin företeelse på bestämd ort och bestämd tid *betyda, antyda*. Utan uppgiften är att blotta all historia som formvordet själsligt, att fatta alla världshistoriens former och gestalter »in ihrer tiefsten und letzten Bedeutung zu einem Bilde des Lebens, des Werdens.»

9.

Är världshistoriens formproblem, fattad så som ovan antytts, överhuvud *möjlig*? Fackhistorikern och naturvetenskapsman-

nen svarar ofelbart nej. Men Spengler ställer denna uppgift som fordran, som varje verklig historikers fordran! Är en upplösning av denna motsats möjlig?

Låt oss först se: vad innebär fackhistorikerns nekande och vad Spenglers fordran? Det är kanske alls icke samma sak. Det fackhistorikern förnekar är klart: uppgiftens möjlighet som vetenskapligt, logiskt, *kausalt bevisbar.* Vad fordrar Spengler? Att den *skall vara* vetenskapligt bevisbar? *Om* så är fallet, vad menar Spengler med *»vetenskap»?*

Svaret kan vi härleda ur Spenglers kunskapsteori. Människan ser sin omvärld som historia och som natur; hon fattar vardera på olika sätt: hon *upplever* historia och har *kunskap* om naturen, har historisk erfarenhet och naturkunskap. »Es besteht ein selten recht gewürdigter Unterschied zwischen *Erleben* und *Erkennen,* zwischen der unmittelbaren Gewissheit, wie sie die *Arten* der Intuition — — — gewähren, und den Ergebnissen verstandesmässiger Erfahrung und experimenteller Technik. Die Mitteilung dienen dort der Vergleich, das Bild, das Symbol, hier die Formel, das Gesetz, das Schema. Gewordenes wird erkannt oder vielmehr, *das Gewordensein für den menschlichen Geist ist mit dem vollzogenen Erkenntnisakt identisch.»* Den rent »mekaniska» bilden av naturen blir »erkannt», begripen, sönderdelad, bringas i lagar och ekvationer, sist i system. Den rent organiska historiebilden blir åskådad, upplevd, fattas såsom gestalt och symbol och återges sist i »dichterischen und künstlerischen Konzeptionen.» Alla sätt att skapa en bild av världen benämner Spengler morfologi. »Die Morphologie des Mechanischen und Ausgedehnten, eine *Wissenschaft,* die Naturgesetze und Kausalbeziehungen entdeckt und ordnet, heisst *Systematik.* Die Morphologie des Organischen, der Geschichte und des Lebens, alles dessen, was Richtung und Schicksal in sich trägt, heisst *Physiognomik»*. — Alltså: vetenskap är systematik; vetenskap är *alltid naturvetenskap,* kausalt vetande och teknisk erfarenhet, vetenskap har *intet* att göra med historia.

Vad innebär detta resultat? Att historia som rent vardande *enbart* uppleves? Javisst. Men *betraktad historia,* är det också *rent* vardande? Nej, ty betraktad historia är en människas världsbild, där vardandet behärskar det vordna. Det finnes alltså en

möjlighet att avvinna historien något vetenskapligt, beroende på halten av det vordna i världsbilden, alltså på en *brist*. Ju större denna halt är, desto mera mekanisk, förståndsmässig och kausal blir bilden av historien. Blir däremot halten av det vordna mycket låg, så att bilden behärskas av nästan enbart vardande, då har åskådandet av historien sjunkit till en upplevelse, som numera tillåter blott konstnärligt skapande —. Här se vi en av de viktigaste orsakerna till historieforskarnas oenighet inför världshistoriens formproblem. Av samma händelser, inför samma stoff av historiska fakta, har varje historiker och överhuvud varje människa, sitt speciella, egna *intryck*, vilket ligger till grund för hennes omdöme. Det är alltså graden av det vordna i en historiebild som i detta fall utgör grunden för relativiteten inom all historieforskning. Vi se här en ny form av den spenglerska relativismen.

All vetenskap är naturvetenskap: det står fast. *Alltså* finns det »*keine Wissenschaft der Geschichte*». Det mått av vetenskaplighet som kan avvinnas historia, det tillhör de *historiska förvetenskaperna*, vilkas *uppgift* är samlande och fastställande av historiska fakta samt ordnande och siktande av det historiska materialet, och vilkas *metodik* helt bygger på naturvetenskapernas metodologi. »Geschichte wissenschaftlich behandeln wollen, ist im letzten Grunde etwas Widerspruchvolles. Der echte Wissenschaft reicht so weit, als die Begriffe *richtig* und *falsch* Geltung haben. Das gilt — — — von der historischen Vorwissenschaften.» Den egentliga »historiska» blicken, vilken utgår först härifrån »gehört ins *Reich der Bedeutungen*», där icke riktigt och falskt utan *ytligt* och *djupt* äro de normgivande orden. Stödd på vetande skapar, diktar den »historiska» blicken en bild av världshistorien. Nu kan vi förstå Spenglers ord: »Natur soll man wissenschaftlich behandeln, *über Geschichte soll man dichten*.»

Alltså: världshistoriens morfologi såsom *vetenskap* är omöjlig. Däri instämmer Spengler med historikerna av facket: den *kan inte* och *får inte* vara vetenskap. Möjlig är den blott som *fysiognomik*, och det är som sådan Spengler fordrar en världshistoriens morfologi.

10.

Vad är fysiognomik? *Vilka dess metoder*? Vi befinna oss i centrum av Spenglers metodologi.

Ett historiskt skeende, en historisk händelse uppleves, *åskådas* i sin erinrade gestalt. »*Anschauen* ist derjenige Erlebnisakt, der in dem er sich vollzieht, *selbst* Geschichte ist. Erlebtes ist Geschehenes, ist Geschichte.» »Das Anschauen beseelt.» Den äkta historikern skådar, huru något sker. Han upplever ännu en gång vardandet »in den Zügen des Betrachteten.» »*Historische Betrachtung ist physiognomischer Takt*: das ist die Entscheidung des *Blutes*, die auf Vergangenheit und Zukunft *erweiterte Menschenerkenntnis*, der *angeborene* Blick für Personen und Lagen, für das, was Ereignis, was notwendig war, was dagewesen sein *muss*, und *nicht* die blosse wissenschaftliche Kritik und Kenntnis von Daten.»

Gestaltande, beskrivande fysiognomik, det är — säger Spengler — »die ins Geistige übertragene Kunst des Porträtts.» Don Quijote, Werther, Julian Sorel äro porträtt av en epok; Faust av en hel kultur. Fysiognomik: det är studium och betraktande av en yttre fysiognomi som uttryck för en själ, i och för finnande av denna själs egenart och karaktär. Såsom människokännaren genom studium av en persons yttre hållning, minspel, rörelser, sluter sig till hennes karaktär, så har historikern att förfara, då han skall skapa en bild av ett historiskt skeende, en epok, en kultur; han har att genom studium av en kulturs sinnliga företeelse, dess fysiognomi, sluta sig till egenarten av dess själ, till dess inneboende, medfödda, »geprägte» möjligheter.

En kulturs *hela fysiognomi* är uttryck för dess själ. *Alla* dess fysiognomiska drag stå med avseende å karaktär och innersta betydelse i *koherens* med varandra, alla dess livsyttringar äro präglade av en enhetlig *stil*, alla dess symboler — avledda av ett antal medfödda ursymboler (massa, substans, materie, ting, kropp, rum o. s. v.) — karaktärisera gemensamt dess själ. I det ögonblick en kultur föds, dess själ löser sig ur människosläktets »Urseelentum», präglas dess form, dess inre struktur, dess *alla* möjligheter, dess utvecklings *stil*, *takt*, *tempo* och *livstid*. Vi kunna aldrig veta *om* och *när* och *var* en kultur uppstår, men *har* den

engång uppstått, då kunna vi snart nog genomskåda dess struktur och beräkna dess öde.

Fysiognomikens huvudmedel för att förstå och tyda historiens levande former — i första rummet de stora kulturerna — är *analogin.* För historikern blir *den jämförande historieforskningen* en av de viktigaste uppgifterna. Ett medvetande om att de världshistoriska formernas antal är begränsat, att tidsåldrar, epoker, lägen, personer, med avseende å *typ* upprepa sig, har nog varit förhanden, och man har också begagnat sig av jämförelser av historiska händelser, ehuru detta skett utan någon egentlig mening, mest för att illustrera *beskrivningen* av historiskt skeende. Någonslags metod för dessa jämförelser, någon idé som grund för dem, så långt har historieforskningen icke kommit. »Man hat nicht im entferntesten geahnt, dass *hier eine Wurzel und zwar die einzige liegt, aus der eine grosse Lösung des Problems der Geschichte hervorgehen kann.*» Analogins teknik »müsste unter der Einwirkung einer umfassenden Idee und also bis zur *wahllosen Notwendigkeit,* bis zur *logischen* Meisterhaft ausgebildet werden.»

Det är genom tillämpning av just analogin som historisk metod, som Spengler har kunnat teckna de första konturerna av världshistoriens formvärld. En närmare behandling av denna metod har Spengler icke inlåtit sig på, blott antytt tvenne av dess viktigaste begrepp — homologi och liktidighet (Gleichzeitigkeit). *Homologa* äro två livsyttringar vilka ha *likvärdig* (*morfologisk*) *betydelse. Liktidiga* äro två livsyttringar, vilka i var sin kultur uppträda i precis samma relativa läge, och vilka således ha motsvarande betydelse. Analogin som historisk metod ger möjlighet att *bevisa,* att religionens, konstens, politikens, hushållningens o. s. v. alla stora yttringar och former i *samtliga* kulturer uppstå, fulländas, slockna *liktidigt*; att det i en kultur *icke kan* finnas *en enda* företeelse av djup fysiognomisk betydelse, som icke skulle återfinnas i samtliga kulturer.

Vi få således följande bild av den spenglerska historiemetodologiens begreppsvärld: i centrum står begreppet *kultur* (som *person,* som idé och fysiognomi), omkring detta stå begreppen *stil* och *koherens, homologi* och *liktidighet,* vidare begreppen *livstid, takt* och *tempo,* samt ytterst ett antal begrepp från biologins och

biografins områden (födelse, tillväxt, blomstring, fulländning m. fl.) Spengler ställer som uppgift och fordran vidare utbyggande av denna metodologi. — Härmed ha vi antytt det andra temats båda huvudformer.

11.

Det tredje temat slutligen utgör *västerlandets undergång*, problemet ur och kring vilket Spenglers hela filosofi och historiebild vuxit upp. Det upplöser sig i tvenne huvudproblem. »Es handelt sich» — för det första — »darum, das Schicksal einer Kultur und zwar der einzigen, die heute auf diesem Planeten in Vollendung begriffen ist, der westeuropäisch-amerikanische, in den noch nicht abgelaufenen Stadien zu verfolgen.» Frågan gäller vår egen tids betydelse inom och för den västerländska kulturen, dess betydelse som ett *biografiskt* avsnitt, vilket i någon gestalt *måste* förefinnas hos *varje* kultur. Uppgiften är att fastställa den organiska och symboliska betydelsen av vår egen epoks politiska, sociala, konstnärliga, vetenskapliga o. s. v., formspråk.

Västerlandets undergång som problem är — för det andra — *civilisationens* problem överhuvud. »Was ist Zivilisation *als organisch-logische-Folge*, als Vollendung und Ausgang einer Kultur begriffen.» Här stå vi inför höjdpunkten i den Spenglerska historiebilden och dess problemkrets: frågan om innebörden i och formerna för de stora kulturernas fulländning och undergång, världshistorieforskningens kanske svåraste problem. Spengler säger själv: »Hier ist der Gipfel erreicht, von dem aus die letzten und schwersten Fragen der historischen Morphologie lösbar werden.» Civilisation är *varje* kulturs öde. Civilisationerna äro de yttersta och mest konstlade — oorganiska — tillstånd, vilka människosläktet är mäktigt. De äro avslutningen, de följa såsom det vordna vardandet, såsom döden livet, såsom stelheten utvecklingen. Den rena civilisationen som historisk företeelse består »in einem stufenweisen Abbau anorganisch gewordener, erstorbener Formen.» —

Utom dessa båda huvudproblem innehåller det tredje temat ännu ett tredje: ett *praktiskt*. Det gäller att ur syntesen av vår samtid — en syntes, vilken blottat vår epoks icke endast rötter i det förgångna årtusendet utan även *tendenserna* i dess närvarande

kommande utveckling — draga politiskt-praktiska, och om man så vill, etiskt praktiska konsekvenser. Innebörden i dessa praktiska uppgifter kommer väl till uttryck i Spenglers slutord: »Ducunt fata volentem, nolentem trahunt.» Sålunda är detta tredje tema samtidigt både utgångspunkten och slutpunkten för Spengers världsbild.

Jag har här sökt giva en bild av huvudproblemkomplexen i Spenglers arbete, sammanfattade i tre temata; jag har sökt åtskilja och så att säga renodla dessa tre temata, i vilka samtliga *huvud*problem taga gestalt; ty i Spenglers framställning äro de till oigenkännelighet inflätade i varandra. Historikern, som vill fördjupa sig i Spenglers *rent historiska* problemkomplex och som vill *vetenskapligt-kritiskt* taga ställning till den, kan inte undgå ett allvarligt studium av den filosofiska och historiefilosofiska bas, på vilken hela denna historiska problemkomplex vilar. Underlåter han det, blir hans omdömen lätt dogmatiska och sannolikt värdelösa. Blotta rättandet av historiska detaljfel hos Spengler båtar till intet; därmed störtas *icke* hans bild av världshistorien. Endast en kritik som tager itu med de stora, bärande historiska problemen — just de, vilka fordra kännedom om Spenglers filosofi och historiefilosofi — kan bli vetenskapligt *positiv.* Och det är en sådan kritik vi behöva och vänta.

Vilken betydelse sist och slutligen Spengler som historiker kan anses hava, är i detta nu omöjligt att avgöra. Han har snuddat vid nästan alla världshistoriska och även vid en hel del historiska detaljproblem, och han har själv skapat en nästan fantastisk mängd nya problem. Ett är dock säkert: från och med nu kan knappt något större historiskt problem (inom religionen, konsten, politiken, hushållningen, juridiken o. s. v.) mera behandlas utan att hänsyn måste tagas till de problem Spengler visat på. Som *problemställare* och *initiativväckare* står Spenglers betydelse redan fast; i vilken mån hans egna problem*lösningar* kunna anses ha träffat det riktiga, kan endast framtiden utvisa. Den yttre, synliga, populära kampen om Spengler har i stort sett väl avslutats; nu först begynner på allvar den *vetenskapliga* striden om hans historiebild, en strid, vilken knappast kan vara ändad inom *ett* decennium.

Översikter och granskningar.

Gymnasium och gymnasistliv.

Hultin Arvid. *Borgå gymnasii historia,* förf. enligt uppdrag av f. d. Borgå gymnasister. Senare delen 1840—1872. Helsingfors 1923. (Skr. utg. en Sv. Litt. s:t i Finland CLXIX).

Dr Hultin har i andra delen av sitt arbete förfogat över ett vida rikare material än i den förra delen, som väsentligen stödde sig på officiella källor jämte M. J. Alopæus' kortfattade anteckningar. Särskilt för kamratskapets historia ha såväl handskriftliga som även muntliga meddelanden tillkommit, som under förf:s hand givit framställningen en tilltalande kraft.

Förf. börjar med en instruerande redogörelse för skollagstiftningens gång från 1841 års nya skolordning till inrättandet av överstyrelsen för skolväsendet 1869. Makten att styra skolorna, som förut tillhört biskopen (eforus) ensam, delades *nu* genom att biskopen *och* domkapitlen i de skilda stiften fingo i uppdrag att ha inseende över gymnasier och skolor. Undervisningen fördelades på två skilda linjer, genom att bibel- (för teologerna) och profangrekiska undervisades särskilt. På högsta klassen infördes en fakultetsindelning. Lärarnas löneförmåner förbättrades i ej ringa grad. Tidens russifierande riktning visade sig i att ryskan erhöll en dominerande ställning i fråga om undervisningstimmar, varjämte geografiundervisningen huvudsakligen var riktad på att bibringa kunskap om kejsardömets geografi och statistik.

Samtidigt som sålunda den gamla ordningen började brytas, begynte en förändring i gymnasiidisciplinen, vars tidigare svaghet framgår såväl ur förf:s föregående del som ur de Hågkomster W. Lagus 1904 utgav under titeln Från pojkåren och gymnasiitiden. Mot slutet av 1830-talet ingingo nämligen tre av de yngre lärarna: Borenius, Öhman och Runeberg en formlig överenskommelse att gemensamt verka för disciplinens förbättrande och för en ny ordnings införande. Runeberg var därvid den ledande, och förf. anför drag, som delvis komplettera vad vi annars känna om Runeberg som pedagog.

Förf:s slutomdöme är, att Runeberg, ledd av sitt livliga och häftiga lynne, kunde begå fel; han var böjd för kroppsstraff och utdelade ej sällan hårda slag. Men han ångrade sig, och hans kärlek till läroverket och eleverna gjorde sig slutligen alltid gällande. Läsaren instämmer i förf:s slutomdöme att Runeberg verkade välgörande. Han förvärvade sig också i allt högre grad elevernas aktning och tillgivenhet.

Emellertid kvarstod den principiella motsatsen mellan lärare och elever. Gymnasisten ansågs berättigad till en frihet i viss mån likartad med den akademiska medborgarens. Detta gäller icke blott om Borgå. Vi återfinna samma drag i alla landets gymnasier, men i Borgå vanns en lösning, som märkligt nog utgick från de av eleverna själva bildade gymnasistkonventen, åt vilka förf. ägnar den intressanta slutavdelningen av sin bok.

Gymnasistkonventen hade sitt ursprung i en sångförening, som uppstått 1839 under ledning av domkyrkosysslomannen och gymnastikläraren Carl Henrik Bergström. Sångföreningen bibehöll in på 1860-talet sin första benämning, som senare under samma årtionde utbyttes mot namnet konvent. Från hösten 1845 upptogos även icke-sångare i föreningen och det fortgick snabbt i denna riktning, så att på hösten 1848 hela gymnasiiungdomen hade inskrivit sig i föreningen. Man begynte föra protokoll vid mötena, som höllos varje lördagsafton, och sången förblev ej länge huvudsak vid sammanträdena. En paragraf infördes i de kortfattade stadgarna av 1852, enligt vilka föreningen i början av varje termin skulle välja cives, som i tur och ordning skulle hålla tal vid mötena. Det litterära element, som sålunda tillkom, vann allt mera överhanden. — Den enda förfriskning, som förekom vid konventen, var tedrickning. Därutöver var även tobaksrökning tillåten. Aftnarna tillbragtes under sång, skämt och prat. Tidningar prenumererades för konventets räkning, och snart framträdde handskrivna med varandra tävlande tidningar, som upplästes.

De kortfattade stadgar, som kamratskapet antagit, unnos snart mindre ändamålsenliga, och man beslöt att utse en »lantdag» för deras revidering. Man kan här märka ett direkt inflytande av återupplivandet av det konstitutionella statslivet i vårt land. Lantdagen ordnades enligt en bestämd arbetsordning, med plena, viten för uteblivande m. m. Den första lantdagen varade hela höstterminen 1865. De stadgar, som där uppgjordes tarvade emellertid snart revision vid följande »lantdagar» och »urtima lantdagar». Vad dr Hultin meddelar om de stadgar, som nu avfattades, vittnar om en anda, som var överensstämmande med läroverkets uppgift. Bland missbruk, som upphävdes var »krabandet», förfallolöst uteblivande från lektionerna, som efter en hård strid förbjöds. Därefter kom turen till »luntandet» under lektionerna, varom striden blev ej

mindre het, men även den slutade med reformpartiets seger. Kamratskapet vakade icke blott över kamraternas uppförande i gymnasium, utan även över deras privata förhållanden. Att besöka offentliga ställen av tvetydig beskaffenhet och att pläga umgänge med liderliga kvinnor bestraffades strängt. Verksamheten för höjandet av den moraliska andan inom kamratskapet ledde till goda resultat. Konventstidningarna innehöllo yttranden om att kamraternas sedliga liv varit berömvärdare än sedan många år tillbaka, värdshusbesök hade hört till sällsyntheterna och sämre ställen hade så gott som av ingen blivit besökta.

Dessa kamratdisciplinens fortgående segrar betingade slutligen, jag kunde säga, en fullständig revolution. 1862 valdes den jämförelsevis unge lektorn i naturvetenskaperna J. E. Strömborg till rektor. Han förblev sedermera rektor under ända till fyra 3-årsperioder, tills läroverket indrogs. Denne blide och upplyste rektor trodde, att den bästa metoden för disciplinens handhavande vore att vädja till gymnasisternas rättskänsla och ville därför överlämna den åt gymnasisterna själva. Uppgörelse därom skedde mot slutet av våren 1867, då rektor Strömborg med d. v. primus å högsta klassen Axel Hirn gjorde ett avtal, varigenom övervakandet av gymnasisternas uppförande överlämnades åt kamratskapet.

Så bragtes striden om disciplinen till slut. Och Strömborg hade anledning att fröjda sig däröver. I sitt sista rektorsprogram kunde han säga, att gymnasisternas uppförande såväl inom som utom läroverket i allmänhet varit tillfredsställande. Elevernas uppförande hade gradvis förbättrats, och under det sista året hade betyg om berömligt uppförande givits åt samtliga elever.

Men medaljen hade sin avigsida. Strömborg överlämnade nämligen disciplinen handlöst åt kamratskapet, utan att fastställa något om rektors rätt. Men han varken kunde eller ville dock lämna disciplinen helt och hållet ur sina händer. Därav följde missförstånd, såsom sramgår av konventstidningarna, som dr Hultin citerar. Hans nit och famvetsgrannhet vunno visserligen erkännande, men han syntes pedantisk och hans straffåtgärder blevo föremål för klander. Pedant, despot och storinkvisitor voro epitet, med vilka han ofta betecknades. Den humane rektorn vann ej det erkännande han förtjänat.

Emellertid hade diskussionen om gymnasiernas framtida öde fortgått och lett till resultatet, att även Borgå gymnasium skulle indragas. Den 13 maj 1872 hade Strömborg att leda avslutningshögtidligheterna, då de sista gymnasisterna dimitterades till universitetet. Han höll därvid i närvaro av ett antal damer och herrar, ett tal som innehöll en historik över Borgå gymnasii framfarna öden. En särskilt vacker episod i hans föredrag var omnämnandet av den utomordentligt livande inverkan Runeberg under den tid han var lärare vid gymnasium utövade på envar, som kom i närmare beröring

med honom. Vid den följande festmiddagen hemma hos honom fingo de sista gymnasisterna inträda i det invid belägna Runebergska hemmets sal och fingo även kasta en blick i sjukrummet, där skaldekonungen vilade på sin sjukbädd.

Så var då Borgå gymnasii 147-åriga saga avslutad. Men dess minne bevarades av många generationer, som gåvo sina känslor uttryck vid festliga möten, som fortgått ända till senaste tid. Märkligast var festen den 15 juni 1892, till vilken ej mindre än 140 f. d. Borgå-gymnasister hade anmält sig. Kyrkoherden A. W. Lyra och förre rektorn Strömborg talade för Borgå gymnasii minne. Strömborg erinrade om kamratskapets stora makt och sökte däri grunden till det varma intresse för gymnasisttiden, som de flesta bevarade till livets slut. Sedan följde andra minnesfester, den sista 1922, då femtio år förflutit sedan gymnasiets indragning. Festtalet hölls nu av Arvid Hultin, som tecknade det forna kamratskapets utvecklingshistoria. Med stöd av omfattande forskning har författaren här fortsatt utfört en både pålitlig och tilltalande bild av det läroverk, som länge utgjorde dem förnämsta bildningshärden för hela mellersta och östra Finland och den mest framskjutna utposten i norr och öster för västeuropeisk bildning.

M. G. Schybergsson.

Brukshistoria.

Janrik Bromé: *Nasafjäll.* Ett norrländskt silververks historia. Stockholm 1923, 352 sid.

Ett talande bevis för det ytterst livliga intresse, som i det nutida Sverige ägnas näringslivets och i synnerhet bergshanteringens historia, utgör Bromés stora historik över ett bergverk ytterst i ödemarken, vilket nu varit nedlagt i mera än 100 år och som icke ens under sin välmakts dagar avkastat stort annat än bekymmer. För höga kronan, som ägde verket, för bruksbetjänte och arbetare, som höllo på att förgås bland de öde fjällen, och för lapparna, som tvungos till ett för dessa naturbarn alldeles övermänskligt arbete.

Folksägnen har tagit hand om Nasafjälls silververk och gjort dess öden legendariska. Geologer och turister, som i våra dagar färdas i övre Norrlands fjällbygder, få höra den sällsamma sagan, att det var med Nasafjälls silver, som Sverige egentligen förde det trettioåriga kriget. Mera sanning kan det ligga i sägnerna om lapparnas lidanden. Man säger att lapparna ännu i vår tid äro rädda för att vägleda geologerna till malmfyndigheter, emedan de befara, att lidandena från Nasafjälls tider skulle förnyas och de ånyo skulle pressas till arbete i bergshanteringens tjänst.

Bromés framställning återför allt detta till rätta mått. En lappman Peder Olofsson skall ha varit silverstreckets upptäckare, och 1635 begynte anläggningen av ett smältverk vid Silbojokk, flere tiotal mil från närmaste stad och nära 5 mil från gruvan på det nakna fjället. Kronan förbrukade stora medel för att få arbetet satt i gång och för brukets årliga underhåll. Arbetare med högre yrkesskicklighet måste införskrivas från mellersta Sveriges silververk och avlönas med avsevärt förhöjda löner. De övriga arbetarna anskaffades genom ett utskrivningsförfarande. Knektarna i tre socknar vid kusten skulle vara fria från krigstjänst på främmande orter för att i stället arbeta vid silververket, således en likadan ordning som den, vilken gällde för Pedersöre och Kronoby socknar i Österbotten, vilka utgjorde timmermän till varvet i Karlskrona. Då statsdriften vid Nasafjäll liksom allestädes blev för dyrbar, gjordes ett försök att intressera privatpersoner i företaget. De utvalde blevo borgerskapet i Piteå, men bergshanteringen blev det oaktat föga lönande. På 1650-talet utarrenderades hela verket åt ett par privatpersoner.

Bromé skildrar i ett intressant kapitel de stora ansträngningar, som gjordes för att åstadkomma vägar i vildmarken och för transportväsendet över huvud. Ett antal hållställen inrättades och vid varje av dessa stationerades ett antal lappar med renar. Dessa håll-lappar utskrevos i tur och ordning bland vildmarkens nomader för en viss tid i sänder, vanligen tre år. Mot åtnjutande av skattefrihet och en låg ersättning i varor voro håll-lapparna skyldiga att förrätta alla skjutser för brukets räkning på det dem tilldelade hållet. På långa sträckor kunde trafiken gå över sjöar, och här kunde sommartid båtar begagnas. Varorna fördes därför på vinterföre till upplagsmagasin vid sjöarna, därifrån de om sommaren kunde transporteras vidare. Håll-lapparna fingo sålunda om sommaren göra tjänst med rodd över sjöarna. Den tyngsta bördan ålåg dock de lappar, som måste ansvara för transporten av malm från gruvan till smältverket. Denna försiggick på vårvintern på skarsnö, som väl möjliggjorde större lass men också försvårade åtkomsten till renmossa. Traditionen berättar om hårda medel att göra lapparna spaka. Två vakar gjordes i isen, ett rep slogs om lappen och med detta drogs han under isen från den ena vaken till den andra. Bromé har funnit ett autentiskt vittnesbörd om något liknande. Några arbetare blevo befallda att kasta ett par håll-lappar i hyttdammen. De bundo då ett par tömmar om lappmännen och »stötte dem utföre i forsen några resor». Den 25-åriga bergverksperioden 1635—1659 framkallade stor fattigdom bland lapparna; en del flyttade bort, andra slogo sig på tiggeri i sörlandet. Historien om lapparna vid Nasafjälls silververk för läsaren i minnet de talrika våldsdåd, som av starkare makthavare utövats mot de svagare, i synnerhet då dessa tillhört ett naturfolk. Ett infall av en norsk strövkår 1659 medförde silververkets förstöring.

Under den bästa tiden, decenniet 1637—46, hade det i medeltal avkastat omkr. 48 kg silver årligen, under hela 25-årsperioden c:a 860 kg, utom c:a 225 ton bly. Enligt nutida pris skulle detta motsvara ett värde av 187,350 kronor. Bromé konstaterar helt kort, att företaget för kronan blev ett dyrt experiment. Arrendatorerna, som av kronan åtnjöto mycket förmånliga privilegier, synas ha drivit verket utan egentlig förlust.

Under 110 år fingo Nasafjälls gruvor ligga i ett väl förtjänt ödesmål, tills ett bolag i Umeå bildades för att ånyo exploatera dem. Det blev en upprepning av den gamla historien: stora utgifter och inga eller obetydliga inkomster. Också nu hjälpte kronan till med arbetaranskaffning genom att kommendera soldater till bruksarbetet, medan lapparna frivilligt åtogo sig skjutsar mot skälig betalning. Avkastningen blev endast en bråkdel av den tidigare periodens. Som direktör vid bolaget verkade en tid en finländare, baron J. F. Carpelan, sedermera landshövding i Uleåborg. Under tiden från 1770 till 1810 tillverkades endast c:a 110 kg silver och 21 ton bly. Delägare förlorade på driften omkr. 25,000 riksdaler.

Historien om Nasafjäll liknar i flera stycken en äventyrssaga. Också med nutidens högt utvecklade teknik spela transportförhållandena en avgörande roll vid bergverksdrift, och här synas motigheterna varit så stora som tänkbart och möjligheterna att övervinna dem minimala. Bergshanteringens historia har att uppvisa många omsider lönlösa brottningar med naturhinder, men här växa dessa ut i det fantastiska. Såsom ett tidspsykologiskt dokument även stormaktstidens sinnesriktning, som icke ville veta av några hinder vare sig hemma eller i fält, är Bromés bok ett värdefullt bidrag till vår kännedom om denna tid.

Gabriel Nikander.

Y. Koskelainen: *Littois klädesfabriks historia,* 196 + 73 sidor, Werner Söderström O. Y., Borgå.

Den industrihistoriska monografin blir även hos oss en allt vanligare företeelse. Ofta formar den sig till en enkel krönikeartad historik, men ibland anlitas författare, som ställa sin uppgift på ett högre plan och försöka infoga det enskilda företagets öden i den allmänna ekonomiska utvecklingen. I detta fall är auktor journalist och skönlitterär författare. Av hans bok kan man sålunda vänta ett lättläst och intresserande innehåll. Man blir inte heller besviken i detta hänseende; flerstädes möta livfulla psykologiska studier av företagets ledare. Särskilt har grundläggaren, den finländska textilindustrins »fader» och »fennomanen» Esaias Wechter, intresserat förf. Honom egnas ett kapitel på 70 sidor, men det oaktat meddelar förf. att han i en särskild bok skall komplettera sin framställning av Wechter. Jämförelser med

textilindustrin i utlandet förekomma rätt ofta och bidraga till att skänka ett riktigt perspektiv. Det allra nyaste skedet i fabrikens historia är behandlat endast summariskt, och i stället får ett stort antal bilder komplettera framställningen.

Utstyrseln av boken är vårdad, trycket från Werner Söderströms officin liksom papperet från Kymmene gott. I någon mån verkar det störande, att bilderna tryckts på ett kritpapper, vars ton starkt avviker från textpapprets. Likaså står flertalet bilder långt från de textställen, dit de höra.

Anmälaren ville rekommendera ordet finländare till bruk även av finsksinnade författare för den praktiska reda som det medförde. På 1700-talet användes finne i samma betydelse, emedan det finska språket litterärt taget var en quantité négligeable. Nu är förhållandet icke längre detsamma, och det är därför av vikt, att markera svensk eller finsk kulturanhörighet i detta land. Koskelainen måste upplysa om att »finnen» Wechter utan tvivel »förstod och talade finska». Detta är enligt nutida språkbruk en ren tautologi.

Koskelainens arbete har tidigare utkommit på finska; den svenska texten är i språkligt hänseende granskad av mag. Hugo E. Pipping.

G. N.

Lennart Gripenberg: *Aktiebolaget Wärtsilä Osakeyhtiö.* Helsingfors 1922, 252 sid.

För författandet av historiken över Wärtsilä bruk har bolagets styrelse lyckats förvärva en högt kvalificerad kraft, senatorn Lennart Gripenberg, vilken i sin egenskap av förutvarande intendent för industristyrelsen samt chef för senatens handels- och industriexpedition kunnat förvärva en överblick av vårt lands ekonomiska liv, som endast sällan står en industrihistorisk författare till buds. För en del av arbetet har senator Gripenberg kunnat utnyttja samlingar, som hopbragts av framlidne professorn E. G. Palmén. Det bevarade källmaterialet lider emellertid av ojämnheter däruti, att den äldre tiden, fram till brukets grundläggare A. L. Arppes död, belyses av en rik samling brev, medan de fyra följande decennierna i huvudsak måst skildras på grund av officiella ämbetsberättelser. Förf. betonar att skildringen av den senare epoken på denna grund blivit mera sammanträngd och mindre detaljrik än framställningen av grundläggningsåren.

Arbetet ger flere värdefulla översikter av den finländska styrelsens näringspolitik under skilda tidsperioder. Talrika brevutdrag från den äldre tiden ge färg åt framställningen. I alla industrihistoriska arbeten utgör meddelandet av tekniska detaljer ett svårt problem, ty å ena sidan är det omöjligt att göra framställningen så utförlig, att fackmannen däri skulle finna svar på alla sina spörsmål, och å andra sidan måste man förutsätta en viss kunskap om teknikens huvudfrågor, för

att orsakssammanhanget i händelserna skall kunna framträda. Förf. har gått en medelväg och på flere ställen i översiktlig form klarlagt dessa frågor. Den publik, som tar del av ett arbete som detta, måste väl förutsättas vara bildade »vardagsläsare», varför uppgiften ligger i att göra händelseförloppet förståeligt för dessa.

Såsom månget annat storindustriellt företag har Wärtsilä att för sin uppkomst tacka energin och optimismen hos en enskild person och även senare under dess historia ha kraftfulla ledarpersonligheter framträtt. Skildringen av sådana hövdingar ställer den personliga begåvningens betydelse i ett klart ljus för objektiva läsare. Det är att beklaga att böcker som denna icke kunna påräkna större spridning bland de breda lagren i vårt land, ty genom läsningen av dem skulle väl förutsättningarna för viktiga vanföreställningar undanrödjas. Men det synes utgöra varje kulturepoks privilegium att skjuta vissa tvistefrågor så starkt i förgrunden, att ett riktigt omdöme om de vitala spörsmålen omöjliggöres för vardera av de stridande parterna.

G. N.

Vår socialdemokrati belyst av den historiska forskningen.

Jarl von Schoultz: *Bidrag till belysande av Finlands Socialdemokratiska partis historia.* Del. I. Tiden före representationsreformen år 1906. Ak. avh. 329 s. H:fors, Söderström & C:o.

Det var ett ovanligt intresse som kom Jarl v. Schoultz' doktorsavhandling till del, då den ventilerades i universitetet i Helsingfors onsd. 23 april innevarande år, i det att akten övervars av ett antal arbetare, som i flock infunnit sig från Broholmen för att höra sitt partis historia behandlas i den akademiska vetenskapens mest officiella former.

Ämnet var välfunnet, redan ur synpunkten av dess aktualitet. Alltför länge har man i vårt land betraktat socialismen och arbetarfrågan först ovanifrån och sedan från sidan, utan att erkänna denna rörelses bärvidd även i vårt samhälle, där visserligen storindustrien var svagt utvecklad, men i stället ett mångtaligt lantbruksproletariat levde, icke blott djupt under det politiska strecket, men ock djupt nere i samhällets bottenvåningar. Att vår historiska forskning riktar sina blickar på denna rörelse, för att undersöka dess syftemål och dess medel, måste betraktas som ett glädjande tecken. Det är över huvud glädjande, att en forskning, vars objekt är det förflutna, riktar sin uppmärksamhet även på det närvarande. I uppdagandet av sammanhanget mellan det förflutna och det närvarande skall väl den historiska forskningens uppgift framför allt sökas.

Men ämnet hade som akademisk avhandling även den fördelen, att dess källor, ehuru fördolda för borgerliga blickar i arbetarkalendrar, -tidskrifter, -broskyrer, -mötesprotokoll o. d., dock funnos inom ett bestämt begränsat område och sålunda med fördel kunde utnyttjas för det föresatta forskningsändamålet. Författaren har i det av magister Karl Wiik skötta arbetararkivet, som stått till hans disposition, haft att tillgå en hel del intressanta och belysande aktstycken.

Märkligt är, att nästan alla dessa källskrifter äro finskspråkiga. Vår socialdemokrati är så gott som uteslutande finsk till sitt upphov och sin ledning. Den är ock tidtals starkt finsknationellt betonad, vilket författaren med rätta framhåller. Det svenska inslaget har varit ett korollarium till huvudteoremet, icke mera, och ett obetydande korollarium. Liksom i Klubbekriget och liksom vid pietismen under Ruotsalainen är det den finska underklassen som här är i rörelse. I klubbekriget saknades till och med det svenska korollariet. I arbetartidningar ser man ofta Mannerheim förliknas vid Klas Fleming, och jämförelsepunkter saknas icke; man citerar där gärna klubbkrigets diktare Kaarlo Kramsu. — Ruotsalainen för sin del hade, ehuru det svenska inslaget i pietismen var betydande, med nöje sett att alla svenskar i landet hade placerats på ett skepp och överförts till Sverge; det hade han gjort, har han yttrat, ifall han varit Rysslands kejsare. Och även rörelsen 1918 saknade icke en finsknationell betoning, såsom den i huvudsak var ett finskt verk.

Förf. har således all rätt att icke giva stort rum i sin framställning åt det svenska korollariet. Dock hade det haft sitt intresse att närmare utreda den språkliga schism, som inträdde inom vår socialdemokrati efter storstrejken, våren 1906, som är den svensknationella rörelsens födelseår, då den finsknationella vågen framkallade en svensknationell motvåg, och en brytning inom arbetarpartiet icke var långt borta. Det är ett tänkvärt faktum, att den socialdemokratiska rörelsen var stark nog att övervinna denna påfrestning. Även de finska s. k. novembersocialisterna, som efter storstrejken från det gammalfinska partiet övergingo till socialismen och blåste på den nationalistiska glöden, hade kanske kunnat förtjäna en närmare behandling. Men förf. befinner sig här vid slutgränsen av sin uppgift; i en senare del kan han måhända finna anledning att återupptaga detta spörsmål.

I sin framställning om den borgerliga arbetarrörelsen under v. Wrigtht är förf. rätt utförlig och har samlat mycket material. Av intresse är särskilt de jämförelsepunkter med arbetarrörelsens uppkomst i andra länder, som förf. anför. När våra första arbetarsocialister i Sverge stavade socialismens abc, förvånade det dem högligen, att rörelsens uppkomst här och i Sverge var så lika; den har varit lika även i andra länder, enkannerligen i Tyskland, vars socialism är mönstret för vår.

Det egentliga intresset knyter sig vid arbetarrörelsen, så snart den bröt det borgerliga ledbandet och begynte operera på egen hand, i form av ett eget politiskt parti. Intet av våra partier har varit så exklusivt som detta, så övertygat om sin absoluta rättmätighet och de andras absoluta orättmätighet, en värld för sig, en undervärld, tills det år 1905 i och med storstrejken steg fram i dagsljuset och efter representationsreformen med ett slag dokumenterade sig som vårt mäktigaste politiska parti. Det har varit ett beklagligt faktum, ett det allvarsammaste i vår nyare historia, att denna utveckling försiggick under Bobrikovs tid, i den revolutionära drivhusluft, som omgav denne ryske omstörtares verk i vårt land. Därmed kom vår socialdemokrati från början in i den revolutionära riktning, som slutligen, när förhållandena mognat, drev oss in i katastrofen 1918.

Förf:s framställning är objektiv, och han saknar ej värme för sitt ämne. Han visar, huru oförstående överklassen ställde sig till arbetarne i fråga om den stora folkadressen 1899, då arbetarne ondgjordes däröver, att de lämnades åsido vid adressföretagets ledning, ehuru visserligen Matti Kurikkas artikel då i Työmies, även om den var skriven bona fide, visst icke var ofarlig: där innelåg en förmodligen omedveten avgivelse av företaget som, om densamma på ryskt håll beaktats och framförts till Bobrikov, kunnat omintetgöra hela saken. I alla fall bidrog Kurikka-episoden till arbetarpartiets bildande i Åbo 1899. Även där var de borgerligas hållning onödigt avböjande, och ännu onödigare vissa stora industriidkares försök att med maktspråk hindra bildandet av arbetarföreningar på deras mark.

Till de värdefullaste partierna i förf:s bok hör framställningen av arbetarpartiets förhållande till vårt passiva motstånd, särskilt vid valen till lantdagen 1904—1905, det kanske viktigaste lantdagsval som förekommit i vårt land. Förf:s utredning om »Helsingforsarnes» och »Tammerforsarnes» olika hållning ger ett ganska stort erkännande åt Yrjö Mäkelin, som yrkade på att arbetarne skulle deltaga i valen på den konstitutionella sidan, i trots av den hårda behandling han var utsatt för vid den socialdemokratiska partidagen i Helsingfors 1904. Över huvud är Yrjö Mäkelins hållning i vår värnpliktsstrejk ur allmän fosterländsk synpunkt värd erkännande. Symptomatisk är hans harm över de konstitutionellas löfte om penningvederlag till ryska statskassan för de olagliga värnpliktsuppbådens inställande. Han yrkade ock på förtroende för lantdagen 1905, då rösträttsreformen blev vilande. Den vändning hans öden togo under det sista skedet av hans liv är beklaglig. Ett drag av fanatism, som genomgår hans liv, blev hans olycka, liksom det är vårt folks olycka över huvud.

Mera knapphändig är förf. i framställningen av arbetarnes förhållande till det aktiva motståndet, en fråga i vilken väl förf:s källor ej lämnade synnerliga upplysningar, då alla dessa saker försiggingo djupt i det fördolda.

Storstrejken 1905 är utförligt skildrad av Sigurd Roos, varför förf. för sin del här icke haft mycket att tillägga. Så mycket större intresse har hans utredning av det socialdemokratiska partiets hållning efter storstrejken, då hemliga organisationer och upprepade våldshandlingar utmärkte den socialdemokratiska taktiken. Förf. har härvid haft att tillgå Kocks i Amerika författade flygskrifter, terroristen Mustonens Salat julki m. fl. underjordiska dokument. Työmies' och partistyrelsens delaktighet i ansvaret för denna riktning uppvisas med citat, som icke lämna något över i fråga om tydlighet, vare sig det gällde att försvara bankplundringar eller mord. Även medlemmar av partistyrelsen voro verksamma i denna riktning. Y. Mäkelin däremot hörde till den sansade riktningen, som bekämpade terrorismen. Tillnyktringen efter Sveaborgsupproret, Stolypins reaktion i Ryssland och socialisternas indragning i det parlamentariska livet, så snart enkammarlantdagen trätt i verksamhet, bidrog i sin mån till att föra vårt politiska liv i ett lugnare farvatten. Men våldsdåden 1906—07 äro i alla fall av stort intresse som förelöpare till upproret 1918. Om detta ej beaktas, tillägger förf. med rätta, förefaller upproret att ha stått utanför det socialdemokratiska partiets historia i mycket högre grad än vad fallet i själva verket var.

Någon karakteristisk av de ledande personligheterna i arbetarrörelsen har förf. ej försökt åstadkomma; därtill fanns väl icke i hans källor det nödiga materialet. Icke heller har han avsett att inställa sin skildring i den allmänna tidshistorien, vilken han förutsätter som bekant eller endast med något drag antyder. Men hans monografi ger en väl dokumenterad bild av vår arbetarrörelses uppkomst och förlopp, dess utvecklingsvillkor, dess snabba gång mot revolution, terrorism och det farligaste inbördeskrig vår historia känner.

Förf. skall, när han fortsätter sitt arbete, stöta på stora svårigheter. Vi tillönska honom krafter att övervinna dem.

B. Estlander.

Underrättelser.

S. J. Boëtheus †. Den 29 mars avled i Upsala prosessor emeritus Simon Johannes Boëthius, ännu till för några år sedan verksam som historisk och statsvetenskaplig forskare och författare. Som sådan var han en tänkare och lärare av mer än vanliga mått och med stark personlig särprägel, även välbekant för många både jämnåriga och yngre yrkesbröder i Finland. För en större allmänhet gjorde han sig här känd genom att han 1899 i Helsingfors, höll några mycket uppmärksammade offentliga föredrag (bl. a. behandlande G. M. Sprengtporten). Som föreläsare utmärkte han sig genom en bärande stämma, ett distinkt uttal och ett väl disponerat och åskådliggjort ämne.

S. Boëthius föddes 6 mars 1850 i Dalarne. Tillhörande en kulturellt intresserad prästsläkt fördes han tidigt in på de historiska studierna, verkade som läroverkslärare i historia, blev 1877 docent i historia vid Upsala universitet samt kallades efter företagna utländska resor 1889 till innehavare av e. o. professuren i detta ämne vid samma universitet. Skytteansk professor blev han 1901 och erhöll 1915 avsked från denna professur. Hans förstlingsarbete var avhandlingen »*Om den svenska högadeln under konung Sigismunds regering*» (1877). Mer och mer intresserad för de idépolitiska problemen övergick han senare till frihetstidens historia, som han behandlade i en serie utredande uppsatser i Historisk Tidskrift. Han beklagade den brist på behärskning, som under detta tidsskede ådagalades av den maktägande byråkratin, varigenom en sund utveckling i riktning mot verklig politisk frihet, grundad på »allmänt medborgarskap», förhindrades. Koncentrerande sig på den gustavianska tiden och franska revolutionen utarbetade han en klar och välskriven framställning av det senare ämnet, vilken utkom under rubriken »*Den franska revolutionen, dess orsaker och inre historia*» (1887) och mycket anlitats vid studenternas kursläsning. Än mer känd gjorde sig Boëthius som författare och bearbetare av läroböcker för skolorna och utgav därjämte 1895—98 sin i två band tryckta »*Historisk läsning*» (forntiden och medeltiden), vari han befäste sitt anseende som en utmärkt skildrare. Särskilt fängslande är partiet om folkvandringstiden, medan över huvud det »kulturhistoriska» i överensstämmelse med den då nya strömningen åt

detta håll framhävdes. Hans läroböcker äro utan tvivel att beteckna som ett framsteg på området. För oss i Finland gjorde han sig tidigt bekant genom att utge Ehrenströms anteckningar under namnet *Statsrådet Johan Albert Ehrenströms efterlämnade historiska anteckningar* (1882) i två delar. I det politiska och samhälleliga livet tog han aktiv del och var under tolv år medlem av riksdagens andra kammare. Vorden företrädare för statskunskapen vid sitt universitet efter O. Alin, betonade han denna vetenskaps historiska sida och fasthöll vid ett empiriskt, icke rättsligt betraktelsesätt. Gärna ville han vid utvecklingen av de rådande förhållandena tillämpa »historiens lärdomar». Sina statsvetenskapliga forskningar och sitt tänkande sammanfattade han i arbetet »*Om statslivet*» (1916). Hans syn på »folket» karakteriseras av att han starkt ser sambandet mellan den nulevande generationen och gångna och kommande släktled. Personligen var Boëthius en hjärtegod och human man med någonting tryggt och präktigt i sitt väsende.

Nyaste tidens historia. Den sista delen i den ypperliga serie översikter över den nyare historiens olika tidsskeden J. A. Fridericia utarbetade och vilken efter hans död fullbordades av prof. Aage Fries, utkom som bekant även på svenska i serien »Vetenskap och bildning» (nr. XVIII, Alb. Bonniers förlag, 1916). En ny (tredje) upplaga har nu ombesörjts av Aage Fries under det tidigare namnet *Udsigt over den politiske Historie fra 1848 til 1914* (343 sid., Gyldendalske Boghandel, Köpenhamn 1923). Då en fjärde upplaga, som utgivaren i sitt förord meddelar, inom en snar framtid torde kunna utkomma, har framställningen i den föreliggande volymen icke förts fram utöver 1914. Texten har något förkortats och smärre rättelser ha företagits. Man ville gärna ge utgivaren rätt i hans förhoppning, att den något förvirrade bild av händelseförloppet efter världskrigets utbrott och även tidigare, som hittills utkomna källpublikationer ge, inom en icke alltför avlägsen framtid skall tillåta en lugnare överblick över utvecklingen under den sista människoåldern.

Festskrift. Till professor A. H. Virkkunens sextioårsdag har Åbo (finska) historiska förening utgivit en Festskrift, benämnd *Historiallisia tutkimuksia Artturi H. Virkkusen kunniaksi* (Åbo 1924). I den lilla prydligt tryckta volymen, omfattande 200 sidor, ingå åtskilliga uppsatser i historia och kulturhistoria. Deras prägel är strängt vetenskaplig: De ha alla karaktär av undersökningar och ha utrustats med den vetenskapliga apparat rikliga källhänvisningar i noter beteckna. Den första uppsatsen är författad av *A.* Korhonen och behandlar på ett trettiotal sidor sakrikt *Det baltiska dagsverkssystemets uppkomst.* Förf. gör gällande, att böndernas

ofrihet i det baltiska området under årtiondena närmast efter erövringen (1200-talets mitt och senare hälft) uppstått ur det dem av ordensriddarne pålagda tvånget att deltaga i byggandet av borgar och vägar, i att utföra skjutsningar för krigsbehov och väl även ursprungligen i direkt krigstjänst, som ett arv från den tid, då stammarna voro fria. I de perifera delarna såsom Dagö, Kurland och Semgallen, där dagsverksskyldigheten uppkom sist, är utvecklingen något klarare. Byggnadsskyldigheten »efter behov» övergick småningom till arbete på ordensriddarnes gods. Mycket länge kvarlevde inom ordensstaten bruket att hålla trälar. Då dessas klass uppgick i böndernas, verkade detta (som flerstädes tidigare i Västeuropa) oförmånligt på bondeståndets ställning. — J. Rinne skriver om *Korsholms slott.* Han hänvisar till den tidigare hävdade ståndpunkten, att fästet uppförts på konung Albrekts tid, men synes böjd att fästa avgörande vikt vid den nyligen av Jaakkola framkastade tanken, att dess uppförande redan varit en påföljd av nöteborgsfreden. Det tidigast påträffade namnet Krysseborg eller Kreutzburg tyckes honom dock visa hän på några av Albrekts tyska medhjälpare som i varje fall en av de tidigare borgherrarne; denne konungs intresse för Österbotten är ju påfallande. Byggnadshistorien är höljd i dunkel, och de under senare århundraden flera gånger företagna raseringarna ha omöjliggjort vinnande av säkra resultat. På sextonhundratalet stod dock på borgkullen upprätt ett rätt så ståtligt landshövdingsresidens med delvis bevarade byggnader av medeltida typ. — V. Perälä ger på några sidor intressanta upplysningar om *Eskil Petraeus och hans delaktighet i Åbo Akademis första gestaltning.* Petraeus blev icke blott som riksdagsman i Stockholm 1637 i tillfälle att påskynda akademins grundande, som riksrådet tövat med; efter att ha varit rektor fick han två år senare uppdraget att med en önskelista resa över till rikshuvudstaden för att utverka åtskilliga åtgärder, bland vilka förtjäna nämnas utseende av kansler och fastställande av ett år som termin för handhavande av rektoratet, en för Åbo universitet sedermera karakteristisk institution. Även 1643 fick han göra en liknande resa, nu med gott resultat. Personligen inflytelserik stod han dock ej i gott förhållande till prokanslern Rothovius. — G. Suolahti bidrager med en längre kulturhistoriskt-etnologisk studie. benämnd *Kekri,* och S. Seppälä med en biografisk skiss över prästmannen *Israel Reinius,* som efterlämnat minnesanteckningar belysande ryssarnes härjningar under stora ofreden och deras krigföring 1741—1743. — K. Jäntere behandlar *1760-års förslag om skollag i Sverige*: Förslaget gick ut på införande av det naturvetenskapligt-praktiska betraktelsesättet vid skolundervisningen. Domkapitlen motsatte sig den radikala omgestaltning av förhållandena det skulle medfört, och särskilt opponerade sig konsistoriet i Åbo mot den föreslagna bestämmelsen, att gossar, som vid fyllda tolv år ej visade fallenhet för studier,

skulle skiljas från skolan. Förf. understryker, att detta motsades på den grund att i vårt land den stora mängden av finsktalande skolungdom skulle stupat på denna svårighet, då dennas notoriskt långsamma framsteg i lärdomsskolorna berodde på att inlärandet av svenska språket kännbart höll den tillbaka. — Slutligen lämnar J. R. Danielson-Kalmari ett intressant bidrag till belysning av den till en början rätt ofta spända situation som rådde i Viborgs län, då ryska funktionärer råkade i delo med finländska myndigheter. Ett fall från Rokkala glasbruk bildar utgångspunkten för undersökningen, och förf. följer i belysningen av åtskilliga aktstycken de vidlyftiga förvecklingar, som uppstodo genom att ryske finansministern blandade sig i saken (1821), hänvändande sig till kejsaren, som då befann sig i Leibach. Alexander avböjde dock extrema åtgärder och framhöll önskvärdheten av att dylika mellanfall behandlades med grannlagenhet, men hade dock låtit Rehbinder erfara sitt missnöje med de finländska ämbetsmännens nit och känslighet så pass tydligt, att denne redan nu bestämt umgåtts med tanken att lämna sin post.

Svenska studenters historiska förening. Föreningens verksamhet har under åren 1921—1922 och 1922—1923 fortgått i samma riktning som förut. Såsom förr har föreningen efter måttet av sina krafter bland yngre svenska akademici i Helsingfors sökt befordra en väckande personlig kontakt och verka för de historiska studiernas fördjupande.

Föreningens styrelse har bestått av prof. M. G. Schybergson, ordförande, fil. mag. Kurt Antell, vice ordförande, och fil. mag. John E. Roos, sekreterare och kassör. Efter den sistnämndes avgång, våren 1922, har sekreterar- och kassörsbefattningen handhafts av fil. mag. Jarl Gustafson.

Mötesprogrammen ha under året 1921—1922 upptagit följande föredrag:

»De äldsta uppgifterna om Finland för västerländsk publik» av prof. P. O. v. Törne; »Augustin Mannerheim, ättens grundläggare» av direktor Bruno Lesch; »Valet av överbefälhavare i Finland 1808» av prof. C. v. Bonsdorff; »Freden i Tevsina» av prof. M. G. Schybergson; »De västerbottniska områdenas förening med Finland» av mag. E. Anthoni; »Nation och nationalitet» av mag. Grönvik; »Österbottens ställning till det övriga Finland intill år 1808» av fil. kand. R. Krook.

Under året 1922—1923 ha följande föredrag hållits:

Dr. C. M. Schybergson: »Rättegångar rörande lärd magi i Finland under 1600-talet», direktor Bruno Lesch: »Från svensk patriot till rysk ämbetsman», stud. fröken Karin Kyrklund: »Arvid Horn som kansler för Åbo akademi» och prof. M. G. Schybergson: »Demarschprojektet vid 1899 års lantdag.»

Prof. P. O. v. Törne har refererat Gugliemo Ferreros bok »Den antika civilisationens undergång», mag. H. Hirn Danielson-Kalmaris arbete »Kustavilainen aika» och prof. M. G. Schybergson Langhoffs »Sju år såsom Finlands representant inför tronen.»

Ytterligare har prof. Schybergson gjort ett meddelande om några i Tyskland utkomna nyare arbeten i historieundervisningens metodik, och mag. E. Anthoni har lämnat upplysningar rörande den rikssvenska opinionen kring 1809 års händelser i Finland.

J. Gn.

Under det senaste verksamhetsåret 1923—24 har Svenska studenters historiska förenings verksamhet fortgått på samma sätt som förut. Föreningen har sökt verka till förmån för de historiska studierna, samtidigt som den sökt befordra en personlig kontakt mellan historiskt intresserade svenska akademiker.

Intresset för föreningen har varit något större än föregående år. Särskilt glädjande är, att de yngre studentgenerationerna i högre grad än förr begynt deltaga i föreningens arbete. Antalet inskrivna föreningsmedlemmar har varit 18 under höstterminen och 20 under vårterminen.

Föreningens styrelse har under året bestått av prof. Hj. Crohns ordf., mag. Kurt Antell vice ordf. och stud. G. A. Donner sekr. o. kassör. Programkommittén har utgjorts av magistrarna Grönvik och Rosén samt stud. Tor Therman.

Under året ha fyra möten hållits, två under höst- och två under vårterminen. En viss brist på programnummer är orsaken till att mötena ej varit flere.

Följande föredrag ha hållits: Prof. Hj Crohns: »Tyskland och de tvenne fredskongresserna i Haag». Fil. mag. Erik Karsten: »Den mexikanska kulturen före spanjorernas erövring». Stud. G. A. Donner: »Den tyska kolonisationen av Livland under de första decennierna av 1200-talet». Prof. Gabriel Nikander: »Järnindustri i Finland under äldre tider». Stud. V. Nyblom: »Förhållandena i Finland under Svante Stures tid».

Fil. mag. Ragnar Rosén har meddelat några uppgifter om ett par ämbetsmannaprofiler från Gamla Finland, fil. dr Eric Anthoni har refererat norrmannen Johnsens arbete: »Finmarkens politiske historie» och stud. Tor Therman har på grundvalen av memoarlitteratur framställt den ryska revolutionens historia.

G. A. D.

Till redaktionen insända skrifter:

Från Söderström & C:os förlag, Helsingfors:

Robert Hermanson, *Finlands statsförfattningsrätt i korthet framställd.* 208 sid., Helsingfors 1924.

Protokoll fördt hos Finlands Ridderskap och Adel vid enskilda plena under urtima landtdagen år 1899. 304 sid., Helsingfors 1924.

Tor Carpelan och L. O. Th. Tudeer, *Helsingfors universitet, lärare och tjänstemän från år 1828.* V. (Intill sid. 800). Helsingfors 1923.

Från Genealogiska Samfundet i Finland:

Årsskrift VIII. 1924. 316 sid., Helsingfors 1924.

H. J. Boström, *Suomen kaupunkien pormestarit 1800-luvulla.* Skrifter utg. av Geneal. Samf. I. 85 sid., Helsingfors 1924.

Historiallinen Aikakauskirja, h. 1, 1924.

Finsk Tidskrift, t. 96; h. 3, 4.

Svenskbygden, h. 3, 4, 5, 1924.

Nordan, h. 1, 2, 3, 4, 5, 1224.

Finnländischer Merkur, h. 5, 6, 7, 8, 1924.

Årsbok 1924 utgiven av Riksföreningen för Svenskhetens bevarande i utlandet.

Allsvensk Samling, h 1—10, 1924.

Helsingfors upphöjelse till huvudstad.

Av

CARL v. BONSDORFF.

Vid den svenska tidens slut var Helsingfors en liten provinsstad. De stora förhoppningar Gustav Wasa fäst vid grundläggningen av Gamla Helsingfors hade inte gått i uppfyllelse, och även efter det staden hundra år senare flyttats från Vanda-å till Estnäsudden hade framstegen varit anspråkslösa. Först från medlet av 1700-talet, efter Sveaborgs anläggning, började det gå raskare framåt i det att fästningsarbetena och de med dem följande behoven gåvo större livaktighet åt handel och näringar samt bidrogo till folkökningen i staden. Men stora voro framstegen inte. Väl följde Helsingfors år 1805 närmast efter Åbo i fråga om innevånartal, men av de c. 4,300 innebyggarne hörde 1,100 till den s. k. artilleriförsamlingen, d. v. s. garnisonen. De bebyggda kvarteren upptogo ett område, som, runt taget, begränsades av nuv. Södra och Norra hamnarna, Fredsgatan, Fabiansgatan och Magasinsgatorna, varjämte utanför dessa gränslinjer funnos kasernbyggnader, magasiner och smärre byggnader eller kojor. Stadens västra tull låg ung. där nu Runebergsstatyn står.

En märklig tilldragelse i stadens historia inträffade i slutet av 1808, en händelse som i sig själv innebar en ofantlig olycka, men som till sina följder blev begynnelsen till en ny och tidigare oanad utveckling. Den 17 november kom elden lös i änkefru Dobbins hus vid Stora gatan (= Alexandersg. 10), spridde sig därifrån till angränsande gårdar och fortsatte sitt förstörelseverk intill middagstiden följande dag. 60 gårdar i stadens östra och norra stadsdelar eller kvarter, d. v. s. öster och söder

om nuvarande Senatstorget lågo i aska. Skadan uppskattades till c. 550,000 rub. b. a.

Omedelbart efter olyckan vände man sig genom Helsingfors representant i den s. k. Finska deputationen och vid lantdagen i Borgå rådman Erik Borgström till regeringen, d. v. s. till kejsar Alexander, med anhållan om understöd för de genom branden nödlidande. Löfte gavs om hjälp vid stadens återuppbyggande, men hjälpen dröjde ett par år tills nydaningsarbetet övertogs av landshövding Gustav Fredrik Stjernvall, en synnerligen nitisk och initiativrik man. Han hade varit med om kriget i Finland 1788—90, hade under kriget år 1808 tjänstgjort såsom major vid det s. k. Adlercreutz'ska regementet på Sveaborg och som befälhavare på Gustavssvärd samt försatts i passivitet genom fästningens kapitulation. I början av 1810 erhöll han avsked från svensk tjänst och utnämndes kort därpå till landshövding i Nylands-Tavastehus län med säte i Tavastehus. Såsom landshövding utvecklade han en intensiv verksamhet, som tidtals bragte honom i konflikt med regeringen och generalguvernören. Hans reformförslag inskränkte sig inte till det egna länet, utan omfattade delvis hela storfurstendömet. Så framställde han år 1811 ett förslag om upprättande av en s. k. nationalarmering, grundad på den modärna idén om allmän värnplikt. Gustav Mauritz Armfelt, till vilken projektet riktades, var synnerligen belåten med hans patriotiska entusiasm och berömde honom på det högsta. Så skrev han engång om Fredrik Stjernvall och hans äldre broder Carl Johan, den förste landshövdingen i det Viborgska guvernementet efter detta områdes förening med det s. k. Nya Finland: »Det är ett par ståteliga karlar de där Stjernvallarne; om jag kunde ympa el. arranger en greffe de andra landshövdingarne efter desse, så skulle jag väl plocka några lemmar ut av dem.»

Bliven landshövding tog Stjernvall, som sagt, hand om Helsingfors återuppbyggande. Redan före slutet av år 1810 tillsattes genom hans ingripande en under generalguvernör F. Steinheils ordförandeskap stående kommitté, som avgav ett betänkande rörande medlen samt plan till stadens uppbyggande. Följande år 1811 tillsattes under presidium av landshövdingen en s. k. nybyggnadskommitté, som skulle vaka över

stadens återuppförande i enlighet med en bifogad stadsplan, hålla prisen på byggnadsmaterial vid skälig nivå, ansvara för statsunderstödens rätta användning o. s. v. Kommittén tog hårt ihop med sin uppgift, men stötte på en mängd svårigheter, som fördröjde arbetets framskridande. Bl. a. fick man bestå tvister med kommendanten på Sveaborg general Gavro, som hindrade arbetet där detta tycktes honom stå i konflikt med de militära intressena. Så hade stadsborna fått tillstånd att för sina byggnader släpa sten från de raserade fästningsverken på Ulrikasborg, men detta hindrades genom kommendantens ingripande; vidare hade stadsborna fått löfte att begagna sig av lösdrivare, som höllos internerade på Sveaborg, men befälet på Sveaborg vägrade under varjehanda förevändningar att släppa dem ifrån sig. Stjernvall anförde klagomål hos generalguvernören, general Gavro beskyllde i sin förklaring Stjernvall för kränkande tal, och konflikten blev tills vidare olöst.

Men utom sådana och andra svårigheter tillkom ännu en omständighet, som vållade stor osäkerhet med avseende å byggnadsverksamhetens fortgång och vartill skulden låg hos landsh. Stjernvall och borgerskapet själva.

På sätt vi inte närmare känna, vaknade bland stadsborna den högfärdiga tanken, att då deras stad nu skulle byggas upp, den skulle göras så ståtlig och fin att den kunde mottaga i sitt sköte de i Åbo placerade inhemska regeringsverken och sålunda upphöjas till storfurstendömets huvudstad. Vem som först kom på denna ljusa tanke, om det var Stjernvall eller någon myndig köpman eller någon magistratsperson i Helsingfors — det vet man inte, men visst är, att Fr. Stjernvall senare betraktades såsom initiativtagare. I ett brev av år 1815 till J. A. Ehrenström kallar R. H. Rehbinder, som ju bort känna till förhållandet, Fr. Stjernvall för »inventeur du projet d'élever cette ville [Helsingfors] à une capitale», och i sina senare skrivna memoarer uppgiver Carl Mannerheim detsamma. Vilka motiven voro, framgår inte med säkerhet. Främst åsyftade väl Stjernvall att gagna den under hans förvaltning stående staden, men mycket möjligt är, att han, som hörde till den nya erans eller den nya regimens handgångne män, ansåg det lämpligare att flytta regeringen från det avlägsna, svensksinnade Åbo till en när-

mare Ryssland belägen plats. Härpå tyder jämväl ett yttrande av Mannerheim, som inte tyckte om Stjernvall. I sina nyssnämnda anteckningar skriver han om Stjernvall: »Denne dystra och besynnerlige man, fruktbar på projekter och överspända idéer, ville omstöpa allt gammalt, och i synnerhet missnöjd med regeringskonseljen, vilken han fann föga benägen att ingå i sina idéer, och den han fördenskull hatade, nu sökte att på annat håll motarbeta. Det var också denne Stjernvall, som genom intriguer och insidieuse framställningar om tänkesätten i Åbo skaffade Helsingfors till Finlands huvudstad, av densamme ville skapa ett nytt Petersburg och därigenom tillskyndade finska statsverket utgifter av nära 6 millioner rubel.» — Huruvida Stjernvall förmått att med egen kraft genomdriva sitt uppsåt, huruvida det lyckats honom att under sin korta landshövdingetid — han dog redan 1815 — och från sin avsides liggande stationsort dirigera spelet så att spiran flyttades från Åbo till Helsingfors, är tvivelaktigt. Men han erhöll snart en medhjälpare, som ägde större auktoritet och talang, man kunde även säga större hänsynslöshet än han, en man som vid denna tid började sin lysande bana i finländsk statstjänst. Det var den ryktbare Gustav Mauritz Armfelt.

På våren 1811 överflyttade Armfelt, såsom känt är, från Sverige till sitt fädernegods Åminne i Halikko socken. Överflyttningen hade länge förberetts, men påskyndades genom en förvisningsorder av den svenska regeringen, vars ledande man var den nye kronprinsen Carl Johan. Varpå denna sistnämnda procedur, som kanske inte var alldeles omotiverad, om den också måste anses för en egenmäktig åtgärd, berodde, hör inte till vårt ämne; nämnas må blott, att den bidrog till att stärka det missnöje med Sverige Armfelt länge känt, ett missnöje som till en början fick en mycket bitter, nästan hatfull ton och som även kom att riktas mot de svenska traditionerna och de svenskvänliga känslorna i Finland.

En månad efter sin ankomst till Finland kallades Armfelt till Petersburg, där kejsar Alexander önskade rådföra sig med honom dels om finländska ärenden dels — och kanske främst — rörande de storpolitiska frågorna, som alltmera närmade sig en avgörande kris. Under resan sammanträffade han med Fredrik

Stjernvall, som begagnade sig av tillfället till att söka vinna för sin idé den nya storheten. Detta tyckes också lyckats synnerligen väl, men i Petersburg hade Armfelt inte någon riktig framgång i denna sak. I ett brev från början av juni berättade han för Stjernvall, att han talat med kejsaren om Helsingfors, men att kejsaren tycktes vara prevenerad mot konseljens flyttning. Dock trodde Armfelt, att denna prevention inte hade djupare rötter än att de snarligen kunde uppryckas. Efter återkomsten från Petersburg sammanträffade Armfelt ånyo med Fr. Stjernvall först på högsommaren och sedan på hösten. Under mötena bragtes helt naturligt frågan om Helsingfors upphjälpande och upphöjelse till huvudstad på tal, och ju mera ämnet diskuterades, desto mera intresserade sig Armfelt för saken. — Det senare sammanträffandet med Stjernvall ägde rum i Helsingfors, då Armfelt passerade staden på resa till Petersburg för att övertaga ordförandeskapet i kommittén för finska ärenden. Armfelt fann, berättade han, stort behag i stadens bourgeoisie, som var »den bästa i Finland», och som för övrigt gjorde sitt bästa för att med fester till den höge gästens ära tillvinna sig hans sympatier. Han fann emellertid tillställningarna — korruptionsfesterna kunna vi kalla dem — med komplimanger, ceremonier och långa, diaboliska måltider mycket påkostande och var glad när de voro över. Vad som förtretade honom var, att han nödgades sammanträffa med Sveaborgs »capitulanter» — dock icke Cronstedt — vilka icke generade sig för att presentera sig för honom. »L'impudence suédoise a encore un temple ici», slöt Armfelt härav. (Armfelt till sin fru $^{7-9}/_{10}$, till sin svägerska $^{9}/_{10}$ 1811.)

Om Armfelt kan i allmänhet sägas, att han var mycket benägen att omfatta nya reformidéer eller, såsom Rehbinder yttrade, hyste böjelse för innovationer och förändringar. Denna benägenhet för »nyheter» underlättade naturligtvis Fr. Stjernvalls bemödande att vinna honom för *sina* idéer. Men den räcker inte till att förklara den synnerliga iver, man kunde säga intensiva hetta, varmed Armfelt drev på flyttningsplanens godkännande på högsta ort och sedermera på dess praktiska genomförande. Då Armfelt överkom till Finland, var han — såsom redan antyddes, — intagen av bittra känslor mot svenska

regeringen med anledning av den skymf, som genom förvisningsordern riktats mot honom, och dessa stegrades ytterligare, då han en tid senare erfor, att samma regering fråntagit hans grevinna titeln av riksrådinna och excellens. Helt annat var det bemötande han rönte under vistelsen i Petersburg, där såväl från kejsarens och den kejserliga familjens som från societetens sida visades honom den största uppmärksamhet. Då han midsommartiden återkom till Åminne, var han uppfylld av en djup beundran för kejsar Alexander och dennes ädelmodiga politik mot Finland. Om Finlands ställning inom det ryska riket övertygades Armfelt att den var synnerligen förmånlig, och han tröttnade sedermera inte att för envar, som ville höra på, lovsjunga Finlands lycka under Alexander I:s milda spira och under de hårda tider, som rådde i det övriga Europa, där nationerna suckade under det förödande franska förtrycket. För allt det goda Finlands folk kommit i åtnjutande av borde det visa sin tacksamhet mot den högsinte erövraren; erkänslan borde framträda i undersåtligt tillmötesgående gentöver kejsarens önskningar, liksom den politiska klokheten bjöd att man närmade sig de »nya medborgarne» och det »nya moderlandet», la mère patrie. I Finland borde en sann nationalanda uppväckas, som förstod att värdera de med den nya politiska ställningen följande förmånerna, men också erkänna de nya politiska skyldigheterna, och därmed borde förenas känslan av att Finlands innevånare nu bildade en nation för sig, skild såväl från Sverige som från Ryssland. »Vårt lugn, vårt väl», förklarade han ($^{25}/_{7}$ 1811) för R. H. Rehbinder, »beror därpå att vi de bonne foi et de bon coeur bliva finnar, ty det är nu mer för oss lika litet tillåtet i politiskt avseende att fuska med svenska idéer som det en fait d'honneur et de sentiment är oss passande att vara ryssar. Kejsarn vill hava oss till finnar [i politisk betydelse] och låtom oss i Guds namn oppfylla vår bestämmelse.»

Den på samma gång lojala och patriotiska nationalanda, som Armfelt fordrade av sina landsmän, borde naturligtvis främst manifestera sig inom landets styrelse, den lokala regeringen, samt i landets huvudstad. Men nu hade Armfelt bibragts den föreställningen, att nationalandan, l'esprit public, var sämst just i Åbo. Av orsaker, som inte äro lätta att utgrunda, hyste

Armfelt av gammalt motvilja mot Åbo, som föreföll honom — för att använda hans egna drastiska yttranden — som en infam håla, ett Sodom och Gomorra, ett pestifierat ställe med förgiftad atmosfär, usla gatstenar, opatriotiska borgare, lata ämbetsmän och akademister, judiska köpmän och stygga käringar. Där rådde svenska prejugéer och anhänglighet för Sverige, »svedicismen», såsom den beryktade postchefen Ladau karakteriserade stämningen; där var härden för det finska missnöjet och den finska avunden, med ett ord källan där allt ont i Finland grodde. För att kunna fullgöra sina åligganden och för att besjälas av den rätta esprit public, var det nödvändigt att regeringskonseljen räddades från detta pestifierade näste till en sundare ort. En sådan ort trodde Armfelt sig ha funnit i Helsingfors, där — som sagt — borgerskapet föreföll honom att vara gott, där den politiska atmosfären ännu var ofördärvad, där traditionerna från den svenska tiden inte fortlevde lika starka och där sålunda andan inom regeringen lättare kunde ledas i den rätta riktningen. För akademien i Åbo åter var det hälsosamt att befrias från det dåliga exempel i fråga om flit och levnadssätt, som de centrala ämbetsverken med deras många tjänstemän erbjödo lärare och studenter. Kom så ännu att läget förkortade korrespondensen med Petersburg, och slutligen underlättade förhållandena i Helsingfors ett systematiskt uppförande av byggnader, som motsvarade regeringsverkens behov och höga värdighet. Det var dessa motiv, som behärskade Armfelts syn på frågan och som förmådde honom att sträva och streta för flyttningsidén med en ihärdighet som om det gällt Finlands väl och ve. Med skäl kunde Rehbinder förklara att Armfelts namn skulle alltid »lysa på samma blad av historien, som förtäljer om det nya Alexandrias [d. v. s. det nya Helsingfors'] grundläggande.»

Efter bosättningen i Petersburg hösten 1811 fäste Armfelt gång efter annan kejsarens uppmärksamhet vid de stora fördelar Helsingfors genom sitt läge kunde erbjuda såväl Finlands som Rysslands handel, om det rätt understöddes — med nederlagsfrihet o. s. v. — och i samband med de ekonomiska synpunkterna berördes helt naturligt nyttan av regeringens placering i staden. Kejsaren visade, enligt vad Armfelt berättade, att han

väl fattade de anförda skälen, men han dröjde med avgörandet. De ryska ministrarne motarbetade beviljandet av nederlagsfriheten, Åbo-borna intrigerade mot saken och lyckades att förvrida huvudet på generalguvernören frih. Steinheil. Med anledning av en skrivelse från Stjernvall, vari bl. a. utsikterna för regeringsverkens förflyttning berördes, avgav näml. Steinheil till Armfelt ett utlåtande, som föga behagade denne, ehuru flyttningen däri inte motsades i princip. Steinheil medgav att Åbo ur strategisk synpunkt låg illa i fall av ett krig, medan Helsingfors i detta hänseende var bättre situerat, avlägset från gränsen som det låg och skyddat av Sveaborgs kanoner; likaså erbjöd Helsingfors förmånen av ypperliga hamnförhållanden. Men å andra sidan hade Åbo sina fördelar och Helsingfors befann sig i ett sådant skick, att en flyttning av regeringen dit inte på länge kunde äga rum, vartill kom, att statsinkomsterna för närvarande inte medgåvo uppförandet av nödiga publika byggnader. Men Armfelt lät inte häjda sig av svårigheterna. För Stjernvall framhöll han ($^{16}/_{1}$ 1812) nyttan av att en representant för Helsingfors sändes till Petersburg för att meddela nödiga upplysningar och att Stjernvall själv infann sig för att giva honom ett mäktigt handslag, ty han var ensam på scenen och alls inte seconderad av generalguvernören, vars huvud de vridit på tok. I mars 1812 meddelade han Ehrenström, att det var deciderat, att Helsingfors skulle bliva huvudstad och att frågan om nederlagsfriheten hänskjutits till konseljens yttrande. »Desse trähuvuden — menade han — må nu säga vad de vilja, så skall det väl ändå gå.»

Det gick också efter Armfelts önskan. Sedan landsh. Stjernvall insänt en av Helsingfors innebyggare undertecknad och av honom förordad underdånig supplik, emanerade $^{8}/_{4}$ 1812 ett nådigt reskript till generalguvernören, vari kejsaren förklarade Helsingfors för Finlands huvudstad och tillsade generalguvernören jämte regeringskonseljen att förflytta sig till denna ort såsnart statskassan medgivit uppförandet av erforderliga publika byggnader och staden i övrigt försatts i det skick, som tidigare åsyftats.

Som grund för flyttningen uppgavs i reskriptet det i politiskt och moraliskt hänseende betänkliga däri, att den allmänna

styrelsen befann sig på en gränsort, som genom sitt avlägsna läge från det övriga landet och rikshuvudstaden måste vålla uppehåll i ärendenas gång och som under krig kunde avskäras från förbindelser med det övriga landet. Vidare framhölls, att de många centrala ämbetsverkens placering i Åbo vållat en dyrhet, som i förening med »en mera utvidgad och med det för vetenskapernes idkare erforderlige lugn icke överensstämmande sammanlevnad» utan tvivel hotade akademien med undergång. För valet av Helsingfors talade stadens relativa närhet till Petersburg, dess genom Sveaborg skyddade läge, dess goda hamn samt invånarnes näringsdrift och »medborgerlige tänkesätt».

Detta var den officiella förklaringen, som överensstämde med vad Armfelt väl framhållit för kejsaren. Att den i huvudsak var uppriktig och delvis hade goda skäl för sig, kan ju inte förnekas. Så överensstämde talet om nyttan för akademien av styrelsens bortflyttning med vad Armfelt tänkte om saken. Han upprepade i sin korrespondens, hurusom de nära relationerna mellan det akademiska samhället och den stora skaran av tjänstemän inverkade menligt på det förra och att därför en skilsmässa var nödvändig, om »någonsin av akademien något dugel. skall bliva». »Åbo akademi kan aldrig bliva något utav, jag må göra vad jag vill», — förklarade han engång, sedan han blivit akademiekansler, för J. A. Ehrenström, — utan att conseillen kommer ifrån denna källa till allt ont, som ej kan rensas med mindre än att den uttömmes.» Men utom de i reskriptet nämnda bevekelsegrunderna inverkade på flyttningsdekretet den politiska synpunkten, strävandet att befria regeringsverken från de svenska traditionernas skadliga tryck och att underlätta uppkomsten av en ny ämbetsmanna-anda, som bättre än den förra motsvarade den nya situationens krav. Att detta var Armfelts uppfattning har jag redan framhållit. Samma mening hyste andra, som kunde räknas till flyttningens vänner. Så skrev engång Fr. Stjernvall till sin broder, att han själv, Armfelt, Rehbinder »med flere vältänkande patrioter» hyste det hopp, att konseljens flyttning till Helsingfors skulle inleda »en ny och klarare dag över våra allmänna affairer och en ny anda för de samme, som uti centern av landet kunde väckas och underhållas mera oberoende och mera national än på den yttersta

gränsen av Finland.» J. A. Ehrenström påstod att flyttningen till Helsingfors påkallades av lokala, politiska, militära, ekonomiska, akademiska och moraliska skäl — vad kunde man då invända mot saken, må man med skäl fråga. Från rysk synpunkt talade för flyttningen av huvudstaden samma skäl som Topelius framhållit som motiv för universitetets förflyttning till Helsingfors 1 ½ årtionde senare: önskan att flytta de högsta ämbetsverken fjärmare från Sverige, närmare Petersburg och under skyddet av Sveaborgs kanoner.

Men — såsom det även framgick av det nåd. reskriptet — regeringens bortflyttning från Åbo kunde inte äga rum innan den nya huvudstaden försatts i det yttre skick, att den kunde motsvara sin bestämmelse. För att påskynda detta utfärdades en ny instruktion med närmare bestämmelser rörande byggnadsarbetets fortgång, varjämte den förändring i nybyggnadskommitténs ledning vidtogs, att landsh. Stjernvall enligt sin önskan entledigades från ordförandeskapet och detta uppdrogs åt den kände gustavianen J. A. Ehrenström, som kort därförinnan överflyttat från Sverige och svurit kejsaren trohet. Huru byggnadsarbetet bedrevs och vilka stora svårigheter det mötte, är en fråga, som vi inte kunna uppehålla oss vid. Den saken har vidlyftigt skildrats i arbeten av Gabriel Rein j:r och Torsten Hartman, till vilka jag nöjer mig med att hänvisa. Endast det må här nämnas, att byggnadsarbetet inte avlopp utan slitningar med de militära myndigheterna. Så meddelade det ryska ingeniörsbefälet redan 1812 att jämlikt krigskollegii och krigsministerns cirkulär inga hus på murad stenfot finge anläggas närmare än på 450 famnars avstånd från glacisen av fästningsverk; då nu sådana skulle uppföras på Ulrikasborgsberget (nuv. Observatoriiberget), följde därav, efter vad Ehrenström uppgav, att de hus som befunno sig mellan bärget och nuv. torget måste raseras och ingen förstad kunde byggas. Genom generalguvernören och kommittén för finska ärenden anfördes klagomål hos kejsaren, som resolverade, att den tillärnade fästningen på Ulrikasborg inte finge rubba den fastställda stadsplanen. Därjämte erhöll chefen för ryska ingeniörsväsendet i Finland order att inte vidare taga befattning med nybyggnadskommitténs åtgärder eller uppställa svårigheter för arbetets

fullföljande. — Till en början användes som hjälp vid byggnadsarbetet ett antal lösdrivare, som hållits häktade på Sveaborg, men man avstod snart från dessa biträden, som delvis företogo sig att rymma, varför de blevo efterspanade för att återföras till arbetsinrättningen på Sveaborg.

*

Det lider intet tvivel därom, att Armfelt, Stjernvall och andra vänner av flyttningsmanifestet voro övertygade om att detta skulle befordra deras fäderneslands välfärd. Men å andra sidan var det inte att undra på, om planerna på regeringsverkens bortdragande från Åbo väckte harm och motstånd såväl bland dem som närmast träffades av ediktet, som bland Åbo stads borgerskap, för vilket det ju måste medföra ekonomiska förluster, för att inte tala därom, att det kränkte den lokala självkänslan att se spiran överflyttad från deras gamla stad, Finlands andliga och materiella kulturcentrum, till en småstad som hade fästningens närhet att tacka för sin förkovran. Det kunde rättvisligen inte läggas Åbo stads innevånare till last, att de ännu inte hunnit höja sig till den nationalanda, som Armfelt predikade, eller att de inte kunde skönja gryningen av den nya och klarare dag, som hägrade för Armfelts och Stjernvalls förhoppningsfulla blickar. Och det kan inte väcka förvåning, om bland de mer energiska och optimistiska tanken vaknade att söka få det förhatliga manifestet återkallat eller dess verkställighet uppskjuten till en obestämd framtid.

Närmare upplysningar om denna opposition saknas i allmänhet. Men åtminstone beskärmade sig från början Ehrenström livligt över »den aboitiska jalusien», över åbobornas elaka försök att »contrecarrera» byggnadsarbetet och uppskjuta regeringens flyttning för evärdlig tid. Och i den korrespondens Armfelt underhöll från Petersburg med hemlandet omtalade han ofta åbobornas kabaler än i harmfulla, än i satiriska, stundom hotfulla ordalag. Han beskärmade sig över the aboiters anhänglighet för Sverige, deras missnöje med manifestet och deras dolda försök att genom allsköns krångel, kabaler och infamier få kraften därav upphävd. Särskilt grämde han sig åt den hållning, som enligt hans mening regeringskonseljens

ledamöter, de små Alexandrarne, intogo. De voro enligt hans mening i själ och hjärta mot flyttningen, men då de inte vågade öppet trotsa kejsarens vilja, togo de sin tillflykt till »en mängd hemliga knep och påfund till hinder». Än dröjde de med ytttranden (rörande nederlagsfriheten för Helsingfors), än uppsköto de, under förebärande av statsverkets svaghet, utbetalningen av medel för byggnadsarbetet o. s. v. Vad som tröstade Armfelt var, att den store Alexander — i motsats till de små alexandrarne — hyste en viss predilektion för Helsingfors, och så länge Himmeln bevarade honom, kunde man taga med lugn aboiternas tarvligheter. »Alla krångel av Åbo inbyggare, av pack m. m. emot Helsingfors betyda intet så länge vår gode kejsare ser saken an som han gör», förklarade Armfelt kategoriskt för den orolige landshövding Stjernvall; »il veut et désire ce monument de son règne». När på försommaren 1814 fråga var om avsändande av en deputation från Finland för att hylla kejsaren vid hans hemkomst från kriget, berättades det, att biskop Tengström, som skulle bliva ett av ombuden, ämnade söka motarbeta flyttningen. Vilken grund ryktet ägde, känna vi inte. Armfelt fann planen skandalös, men trodde sig äga inflytande nog för att kunna mota den. Inte många dagar före sin död, i aug. 1814, skrev han lugnande till vännen J. A. Ehrenström, som suckade under sin arbetsbörda och — såsom sagt — alltid misstänkte de aboiter för ont: »Med Helsingfors och kabalen mot kejsarens tagne beslut är ingen fara.» Han fann det t. o. m. onödigt att av kejsaren begära någon upprepad förklaring om flyttningen, som andra ansågo önskvärd för att göra slut på den verkliga eller inbillade oppositionen. En sådan gavs emellertid efter Armfelts död i ett nådigt reskript till Ehrenström, vari kejsaren uttalade den förvissningen att Helsingfors oförtövat skulle vinna det yttre skick, som svarade mot dess bestämmelse såsom Finlands huvudstad. — Fem år senare, på hösten 1819, ansågs detta yttre skick så tillfredsställande, att regeringens överflyttning kunde äga rum. Ett par veckor innan senatens installation i Helsingfors ägde rum, hade kejsar Alexander varit i staden, inspekterat Sveaborg och med den överlycklige Ehrenström som förevisare tagit i beskådande »det nya Alexandria», som först från denna tid faktiskt blev storfurstendömets huvudstad.

Meddelanden och Aktstycken.

Militärrevolten i Krasnoje-Selo sommaren 1906.

Militärrevolterna i det tsaristiska Ryssland under 20:de seklet utgöra s. a. s. epiloger till olyckligt förda fälttåg, varvid de i det synnerligt riskfulla företaget deltagande soldaterna varit starkt influerade och dirigerade av socialrevolutionära civila element. Vid tsarväldets ödestimma i början av mars 1917, då Rysslands förkrossande nederlag under världskriget ej mera kunde hemlighållas för de breda folklagren, som hotades med ren hungersnöd, var det ryska härens »uppnosigaste»[1] truppdel: 1:sta H. M:s kompani av Livgardets Paulovska regemente, som först höjde upprorsfanan inom Petersburgs garnison, en revolt som dock kvästes av regementets officerare och till en början regeringstrogna soldatmajoritet. Något mer än ett decennium tidigare, kort efter Rysslands bittra förluster i kriget mot Japan, som resulterade uti politisk villervalla och rop efter konstitutionella styrelsereformer, var det en annan, ännu ärorikare elit-trupp, gardeskårens och rikets främsta infanteriformation: *1:sta bataljonen av livgardets preobraschenska regemente*, som revolterade för de gamla frihetsdrömmarnas förverkligande, mitt under pågående stora lägermöte i Krasnoje-Selo och mitt bland tusentals sin monark trogna soldater av olika vapenslag. Till all lycka för tronens existens kvästes denna resning redan i sin linda. Händelsen väckte dock självfallet ett utomordentligt uppseende inom militära kretsar och decimerade i hög grad den Romanovska dynastins säkraste stöds — gardeskårens — reputation, såväl utåt som inåt. Skandalen kunde naturligtvis ej heller fullkomligt officiellt ihjältigas och tidningspressen fick tillåtelse publicera några kortfattade notiser om händelsen och speciellt om dess efterspel — repressalierna. Någon sammanhängande bild av revolten erhölls emellertid ej. Dess bättre sammanträffade jag, sommaren 1913, i Helsingfors med min gamle vän, kapten Verner Humble, som kunde för mig i korthet rela-

---

[1] Kompaniet bar detta öknamn efter enrolleringsvillkoren sedan kejsar Pauls tid: reslig växt och uppnäsa.

tera hela episoden, tack vare hans förbindelser med en f. d. officer vid Semenoffska gardet, som varit ögonvittne till händelsen. Vidare har generalen, friherre Aug. Langhoff älskvärt tillsänt författaren värdefulla upplysningar i saken, speciellt beträffande en del högre officerare, som figurerade i förgrunden under revolten. Sammanfattande detta material har jag lyckats hopkonstruera följande historik om den Preobraschenska resningen och dess likvidering.

1:sta (den s. k. »Petrovska») brigaden af 1:sta gardesdivisionen var formerad av Preobraschenska och Semenoffska regementena, som ledde sina på krigiska bedrifter så lysande anor ända från Peter den Stores ungdomstid. Brigaden var uti fredstid garnisonerad i rikets huvudstad och Preobraschentzarnes kasärn befann sig tätt intill tsarernas borg — Vinterpalatset. De båda regementena ansågos allmänt utgöra tronens mest bergfasta militära stöd gentemot såväl yttre som inre fiender. Speciellt omhuldades det förstsagda regementets 1:sta bataljon av monarkerna och medlemmarna av deras hus, och Nikolaj II hade t. o. m. själv, under c:a två års tid som tronföljare kommenderat truppen. Aldrig kunde den högsta krigsledningen ens drömma om, att denna gamla och beprövade bataljon en dag skulle svika sin trohetsed mot tsaren och riket.

»Petrovska» brigaden kommenderades (1904—06) av generalmajor Aug. Langhoff. Då denne i februari s. å. kallades till Finlands representant inför monarken, överlämnade han sitt befäl åt sin landsman, generalmajor Sirelius. Kommendör för Preobroaschenska regementet var sommaren s. å. generalmajor Gadon och chef för dess I:sta bataljon översten, furst Troubetzkoj.

I slutet av juni 1906 avreste sistsagda regemente till Krasnoje-Selo, för att deltaga i Gardeskårens och truppernas inom S:t Petersburgska militärdistriktet sedvanliga stora lägermöte. Någon tid dessförinnan hade emellertid de ryska socialrevolutionäras kamporganisation beslutat, att genom flygblad och annan kraftig agitation förmå de i lägermötet sammandragna truppmassorna att revoltera gentemot det bestående statsskicket samt att samtidigt samtliga officerare, såsom varande tronens försvarare, skulle oskadliggöras. Till första försöksobjekt utsågs ryska härens främsta trupp — 1:sta bataljonen av Preobraschenska gardet, enär man ej utan skäl kunde förmoda, att om engång denna bröte sin trohetsed, så skulle det vara nära nog säkert, att åtminstone gardeskårens övriga truppförband skulle följa exemplet. Bakom officerskårens rygg insmugglades därför under de närmaste dagarna före avfärden från Petersburg en massa brandröda ströskrifter, och då bataljonens underbefäl och manskap rörde sig ute i staden på permission, inbjödos dessa till »meetings», där dem anförtroddes den ärofulla rollen att få figurera som »frihetens» första pioniärer. Snart nog tjusades de enkla muschik-själarna av detta skenfagra smicker, och trohetseden mot tsaren begynte, dag efter dag, alltmer och mer vackla.

Emellertid påbörjades de militära övningarna i lägret såsom vanligt, och intet tydde på annalkande förvecklingar. Man hade hunnit till de första dagarna av juli och påbörjat repetitionerna för årets stora fältmanöver i kejsarens närvaro.

En natt, kort före den 5:te juli, väckte jourhavande officeren på Preobraschenska regementet — en löjtnant — general Gadon och inrapporterade till denne, att underbefälet och manskapet vid 1:sta bataljonen plötsligt upphört att efterkomma givna befallningar samt att myteri antagligen höll på att utbryta inom truppen. General G. sände omedelbart bud efter furst Troubetzkoj och dennes kompanichefer samt hastade i deras sällskap mot bataljonens bivuak. I den klara sommarnattens ljus möttes han av en sällsam syn: hela truppen stod uppställd, utan officerare, i full fältrustning och stridsordning, med kulsprutorna klara till eldgivning, framför tältlinjen. Regementskommendörens kategoriska order till bataljonen att genast upplösa sig och inmarschera uti tälten åtlyddes ej. Situationen var utomordentligt kritisk, och inom kort ilade adjutanter fram och tillbaka mellan resp. regements-, brigad- och divisionsstaber. Brigadchefen, general Sirelius befann sig vid tillfället på permission, men kommendören för 1:sta gardesinfanteridivisionen, general Oseroff anlände till platsen och gjorde ännu ett sista försök att bliva åtlydd. Han talade till de upproriska, han vädjade till deras krigared, till deras trohetsplikt gentemot tsaren och Ryssland. Utan framgång. De revolterande voro ännu säkra om att snart erhålla understöd av andra truppdelar inom lägret. Nu slogs alarm och order gavs till några bataljoner gardesinfanteri, att med vapen i hand kväsa upproret. Därefter följde minuter av nervkittlande spänning och ovisshet. Skulle nämligen de utkommenderade efterkomma ordern eller ställa sig på de revolterandes sida? De utbeordrade trupperna lydde, och utan synnerligt bråk var Preobraschenska regementets 1:sta bataljon snart fullständigt avväpnad och arresterad.

Ungefär så har man för mig förtäljt denna bedrövliga episods huvudförlopp. Sedan följde skandalens efterspel — den officiella undersökningen och repressalierna.

Naturligtvis sattes nu alla krafter i rörelse för att utröna revoltens orsaker och för att straffa de skyldiga. Överbefälhavaren för Gardet, storfurst Nikolaj Nikolajevitsch föredrog en rapport om uppträdet för kejsaren som då uppges ha fällt tårar av harm. Enligt rikets krigslagar voro samtliga i upproret deltagande hemfallna under det strängaste straff — arkebusering, men att avliva en hel trupp skulle väl medfört sina praktiska svårigheter, och dessutom ville man under ett kritiskt tidsskede uti Rysslands historia som det förhandenvarande ej uppreta sinnena, synnerligast som man ej fullt kunde lita på alla gardesregementens trohet. Man lät därför nåd gå före rätt och nöjde sig med degraderingen av rikets främsta bataljon till vanlig simpel armétrupp,

under den officiella benämningen — *»särskilda infanteribataljonen»*[1]. Till denna överfördes nu följande till Preobraschenska gardets 1:sta bataljon hörande officerare, som figurerat i förgrunden under revolten: kommendören överste, furst Troubetzkoj[2], kaptenerna, flygeladjutant, furst Obolenskij[3], Mansuroff, Michailoff och Staritskij samt löjtnanterna von Daehn och Jesauloff. Obolenskij berövades samtidigt sin hovcharge. Bataljonen avsändes jämte sina officerare till byn Medvedj uti Novgorodska guvernementet, där uppsikten över densamma anförtroddes åt Svirska infanteriregementet. Avfärden egde rum enligt ett speciellt program, påminnande om ett avskedsceremoniel. Konvojerad av sex officerare samt tvenne kompanier av Finländska gardet transporterades truppen till sin blivande vistelseort. — En ny 1:sta bataljon av Preobraschenska gardet formerades genast av underbefäl och manskap från de övriga kompanierna vid regementet. De avförda officerarna ersattes med andra, därav några, som under vanliga förhållanden aldrig hade kunnat räkna på att intagas i detta regemente.

Sedan man nu befriat sig från bråkmakarna, upptog man till behandling frågan om repressalier mot gardeskårens högsta befäl, som naturligtvis måste utses till syndabock för händelsen i lägermötet. Generalerna Oseroff och Gadon föravskedades[4], enär de under revolten saknat initiativ att skyndsamt kväsa densamma. Brigadchefen, generalmajor Sirelius, vilken som redan omtalats vid tiden för upproret befunnit sig på tjänstledighet, befriades på grund härav från varje ansvar, men tilldelades dock allerhögsta tillrättavisning. — Gardeskårens kommendör, generaladjutant furst Wasiltschikoff erhöll allerhögsta anmärkning och anhöll på grund därav om entledigande från sitt befäl. T. o. m. överbefälhavaren — storfursten själv — hade efter skandalen i Krasnoje-Selo tvenne gånger inför kejsaren anhållit om avsked, som dock ej antogs, enär man ansåg storfurstens militära förtjänster mer värda, än händelserna inom den revolterande truppdelen.

[1] Trots försök har jag ej lyckats erhålla besked om denna bataljons senare öden.

[2] Tjänade sedermera som bataljonschef på Sveaborg, n. m. avliden.

[3] Var chef vid 1:sta H. M:s komp. vid Preobraschenska reg. Sedermera guvernör i Saratoff och därefter generalmajor vid H. M:s svit och stadsprefekt i Petersburg. Begick i början av detta år självmord i Paris.

[4] Några år senare (1912?) infördes de åter i rullorna vid H. M:s svit, men något militärbefäl erhöllo de ej mera, åtminstone ej Oseroff, som dog i Moskva under revolutionstiden.

Hjalmar Krook.

Tvenne brev från landshövding Fredrik Gustaf Stjernvall till hans svåger Carl Gustaf von Yhlen.

I den Stjernvallska samlingen i Finlands statsarkiv finnas två brev, vilka landshövdingen i Nylands och Tavastehus län Fredrik Gustaf Stjernvall den 10 juni och den 23 september 1810 riktade till sin svåger, majoren i svensk tjänst Carl Gustaf von Yhlen. Dessa brev belysa en del stämningar och förhållanden i vårt land kort efter dess förening med Ryssland och då så många av våra historiker icke minst de senaste åren sysselsatt sig med studium av den betydelsefulla och intresseväckande övergångstiden under och kort efter 1808—1809 års krig och man sålunda kan antaga att även den allmänhet, som följer med den historiska litteraturen, känner denna tid i stora drag och måhända icke är obenägen att som komplettering till de framställningar den läst taga kännedom om samtida brev, ha vi, med uteslutande av sådant som rör rent privata saker, publicerat de tvenne efterföljande breven. Då vi antaga att tidens händelser äro kända ha vi inskränkt kommenteringen till det minsta möjliga och skola innan vi gå till själva breven blott i korthet beröra brevskrivarens och brevmottagarens personer.

Fredrik Gustaf eller Gustaf Fredrik Stjernvall föddes år 1767 på Maakeskis' kaptensboställe i Padasjoki socken. Redan 1777 dog hans far, översten Erik Johan Stjernvall. Modern, Catharina Elisabeth Stjernvall, måste med ytterst små medel livnära och uppfostra sina fem minderåriga söner. Fredrik Gustaf tjänade först vid arméns flotta och reste sedan år 1785 tillsammans med sin kusin Carl Gustaf von Yhlen till Frankrike för att vinna anställning vid franska armén. De bägge ynglingarna bodde tillsammans i Strassburg och mellan dem uppstod en svärmisk vänskap i 1700-talets patetiska stil, vilken dock torde ha svalnat något efter det att olikheterna i deras lynnen och böjelser allt mer begynt framträda. Stjernvall lyckades icke få anställning vid det i Strassburg förlagda regementet La Marck, icke minst, synes det, emedan hans inbundna och melankoliska väsen och hans oansenliga växt misshagade Georg Carl von Döbeln, som var kapten vid regementet och god vän till dess chef. I motsats till Stjernvall blev von Yhlen antagen till officer och med sitt glada och lättsinniga väsen fann han sig snart tillrätta i det skäligen råa och utsvävande officerslivet i Strassburg och vann också Döbelns gunst. Under en av hemlängtan och dystra tankar fylld svår tid mognade emellertid Stjernvall småningom till man, hans självförtroende och företagsamhet begynte utvecklas och han lyckades slutligen få tjänst vid regementet Royal Suédois, varefter han lämnade Strassburg och med sitt regemente låg i garnison i Valenciennes och Maubeuge. Efter utbrottet av Gustaf III:s ryska krig begav sig Stjernvall till Finland och utnämn-

des 1789 till löjtnant vid Savolaks fotjägare, stabsadjutant hos Savolaksbrigadens chef von Stedingk och kapten i armén samt blev 1790 riddare av svärdsorden. Dessa utnämningar och utmärkelser visa att han ådagalagt duglighet under kriget. År 1795 ingick han äktenskap med sin kusin Fredrika Charlotta von Yhlen, syster till hans kamrat under vistelsen i Strassburg. Samma år hade han blivit kapten vid Tavastehus jägarbataljon. Major i armén blev han 1802 och 1804 först kapten och sedan major vid Adlercreutzska lätta infanteriregementet. Som major vid detta regemente och kommendant på Gustafssvärd var Stjernvall med om Sveaborgs försvar. Han deltog icke i krigskonseljens rådplägningar och ogillade kapitulationen, men hade liksom de andra officerare, som voro emot fästningens överlämnande icke kraft nog att direkt motverka kapitulationen. Efter kriget var Stjernvall med i officersdeputationen till Petersburg och i brev till sin hustru har han lämnat en del uppgifter av intresse till vilka vi måhända en annan gång få tillfälle att komma. I april år 1810 blev han utnämnd till landshövding i Nylands och Tavastehus län och på denna post verkade han sedan med stor drift och initiativrikedom till sin död år 1815[1].

Stjernvalls kusin och svåger Carl Gustaf von Yhlen föddes år 1769 och var således ett par år yngre, tjänade i Frankrike, deltog i Gustav III:s ryska krig, blev kommendant i Greifswald 1800, riddare av svärdsorden, överadjutant och major i armén 1805. Hans militära verksamhet utövades i Pommern, i vilket land han kvarstannade också efter dess införlivande med Preussen. År 1814 besökte han sin svåger i Tavastehus och under riksdagen 1815 vistades han i Stockholm. Han dog som pensionerad officer i Stralsund 1817.

Som Stjernvall antyder i det förra av de båda breven hade förbindelserna mellan honom och svågern blivit avbrutna genom kriget. Under tiden mellan det första och det andra brevets avsändande blev den emellertid återställd och han uppmanar i det senare brevet ivrigt svågern att överflytta till Finland och giver i samband därmed en överblick av förhållandena i vårt land på denna tid. Överflyttningen kom dock icke till stånd.

Vi låta nu breven följa:

I.

Min egen bästa vän ock swåger! En hel evighet är det sedan jag hadde någon underrättelse af dig, både i afseende å min längtan att af en så öm wän ock nära anhörig erhålla någon tidning som ock i

[1] Robert Castrén, Två landshöfdingar, Finsk Tidskrift 1879. 1. och C. G. Estlander, Mor och son. Teckning ur familjelifvet i Finland för hundra år sen, Finsk Tidskrift 1880. 2. och 1881. 2.

afseende å alla de förändringar som timat sedan dit sista bref daterat af Calmar den 3 Januarij 1808. — Sedan har jag skrifvit Dig 2:ne bref neml. i februarij därpå följande under sielfva utbrättet af kriget, hvarvid jag öfversände intecknings docomenterne för 2:ne dina hos mig ägande fordringar, ock i october månad nästlidit år med en god vän (capit Värenhjelm)[1] som då reste till Stockholm ock lofvade besörja mit bref till den ort där Du skulle vistas; i detta sednare bref giorde jag dig redo för de händelser ock öden som därtills hadde öfwergått mig, och begjärde af dig dylik efterrättelse; men å såväl det ena som det andra brefvet saknar jag swar ock bör således tro att de ej rigtigt framkomit; ty säkert hadde Du äljest icke lämnat mig uti ett mörker som oroar mig och som ej öfwerenstämmer med Din emot oss ständigt bevista vänskap ock ömma deltagande.

Jag skulle i detta fall böra återhämta min i korthet gjorda berättelse om mina öden alt sedan krigets början, ock således äfwen till mit minne återkalla händelser som jag häldre önskade hel ock hållit därutur kunna utplåna, så väl i afseende de förluster fädernäslandet därvid lidit som min enskilta förlust att hafwa råkat under en befälhafvares anförande (amiral Cronstedt på Sveaborg) som anwändt ett ifrån längre tider förwärfvat förtroende ock acktning samt en befälhafwares uti krigslagarne lämnade hela magt ock myndighet för att bibringa fäderneslandet en obotlig förlust, sig en wan ära ock garnison ett misöde hvaröfwer den altid skall förblifwa otröstlig såsom öfwer ett krigsmord den sett föröfwas utan att åtminstone någon enskilt kunnat detsamma förekomma eller afböja — men jag vill ej chagrinera mig sielf eller dig med detailler som evärdeligen skall såra hvarje rättskaffens militaire ock medborgare uti hvilket land som hälst. — Piecen är nu slutad ock om man det will eller icke får nu hvar ock en rätta sig efter ett aldeles nytt sakernas skick — hela finska militairen är uplöst men med bibehållande af sina löner på lifs tid, — af hans kejs Mayt gifwen, dels som ersättning för utbetalte accorder under svänska tiden, dels som understöd för mer än tusende familler som på engång woro drifne på landsvägen utan resource. En Deputation bestående af Gen. B:on Aminoff, Gen. Gripenberg, öfv. Palmfelt, Carl[2], öf. L:t Reuterskiöld, ock jag hadde åtagit sig att för kejsarens fötter nedlägga arméens belägenhet ock önskan att som medborgare få förblifva vid fosterjorden, under samma rättighet och hägn som öfrige finlands inbyggare — detta steg har fullkomligen upfylt hela arméens hopp ock önskan hvar igenom särdeles alla infödda finnar blifvit med finska fäderneslandet åter förbundne, och skyldige till des tjenst använda sin förmåga ock en wärksamhet utan hvilken detta land, med Embetsmän tagne utom dess egit skiöte snart skulle måsta sakna sina Lagars

[1] Herman Henrik Wärnhjelm f. 1776, slutligen överste och landshövding i Vasa län, död 1830.

[2] Stjernvalls broder Carl Johan Stjernvall.

helgd, alla dess gamla fri och rättigheter[s] bibehållande ock principerne af en sjelfständighet som likväl Alexander den 1. högtideligen garanterat finska nation. — i följe af desse grundsattser och tänkesätt hadde äfven jag i underdånighet erbiudit hans Mayt kejsaren min tjenst, ock blifvit till Landshöfding i Nylands ock Tavastehus län utnämnd; hvilken sysla med den största ansvarighet ock ett trägit arbete jag sedan en månad förwaltar — wisserligen sätter den mig uti ett fördelagtigt cas i afseende å min utkomst under tiden, dock icke uti det, att giöra några besparingar emedan Pettersburgska luxen besynnerligen smittat wårt land ock satt högre Embetsmän i nödvändighet att giöra mycken depense, min Etablissement kommer också att kosta betydligt; i hvilket afseende jag är nödsakad giöra en resa till Pettersburg i denna sommar, då Charlotte[1] torde medfölja så mycket mer som Plan är att då äfven ditföra 3 våra älsta gossar till Gymnasium och vår älsta dotter till St. Catherine institut[2]; om hvilket jag dock ännu afvacktar widare underrättelse ifrån Pettersburg med hans mayts nådiga bifall skrifteligen. — Det är en svensk, kongl. secret. Hummel som blir gossarnes Gouverneur i Gymnasium, hvilket giör att jag med tryghet kan lämna dem där, för att profitera af en undervisning som nu mera i vårt egit land icke står att erhålla, sedan de nog ofullkomliga anstalter vid Åbo accademi i vissa delar, — blifvit genom kriget ännu mera försämrade moderna språk som nu är så nödigt, läres där intet, ock med et ord intet som icke leder till de twänne exclusiva bestämmelser af Präster och jurister; utan all vidare bildning för alla stånd i allmänhet, där af jag velat procurera gossarne et frit val genom erforderliga kundskaper där till — de 2:n älsta hafva läst latin och skola fortsätta därmed i Pettersburg. — — — — — —

— —

— — — min egen vän! näst för detta olyckliga krig hadde wi det hoppet få omfamna dig här hos oss, ock detta hopp giorde oss en hiertelig fägnad; åter skiänk oss det om det blir dig möjligt. förmodligen lärer Du ock nu wara mycket bunden genom alla de anstalter som torde fordras att bringa i ordning hvad som under kriget blifvit derengeradt i din état. Jag är högst angelägen ock intresserad få veta både om din hälsa ock öfriga omständigheter. — — — — — — Den sista olyckliga catastroffen i Sverige torde åter öka oredorna ock slutar med fullkomlig anarcki, ock tillslut med förlust af landets sielfständighet.[3]) Beständigt och med den varmaste broders kiänsla är jag din trogna vän

G. Fred. Stiernvall.

T.hus d. 10 Junij 1810.

---

[1] Stjernvalls hustru.

[2] Stjernvalls tre äldsta söner kommo till gymnasiet i Petersburg, men dottern synes först ha uppfostrats hemma och sedermera i fruntimmersskolan i Viborg.

[3] Stjernvall syftar på tronföljaren Karl Augusts död våren 1810.

II.

Tavastehus den 23 Sept. 1810.

Min egen bästa Vän! Dit oändeligen kiärkomna bref af d. 24 Julij har jag för någon tid sedan bekommit, ock hadde långt för detta beswarat detsamma om jag icke häldre afwacktadt och gagnat en säker lägenhet med resande till Swerige än wår wanliga postgång som ännu ofta är blotstäld för politiska undersökningar ock en viss osäkerhet vid brefvens fortkomst mellan Sverige ock här; äfwen dit förra bref af april månad har jag rigtigt bekomit sedan jag några dagar förut (d. 10 Junij) afskickadt mit förra. Tusende tack för alla detallierne af hwad som med dig sig tilldragit under den senast förflutna märkvärdiga tiden, så rik på händelser icke mindre i afseende å hela statens än enskiltes öden; beklagligast är att Du därwid förswagat din hälsa, hvilken af alla förluster är ock blir den betydligaste om en oberoende lefnad, sinneslugn ock en bättre skiötsel ej skulle kunna återställa hvad som jag vid Dina år snarare wille anse för en tillfällig oordning än en i grund förstörd Physique. Det är också af sådan anledning, till återwinnande af din hälsa ock alla de fördelar som därmed står i så nära förbindelse som jag i högsta mått‍o billigar och önskar utförande af den Plan Du upgjort i afseende å dit afskedstagande; hwar efter åter följer bestämmandet af den ort där Du nöjdast ock lyckligast kunde tillbringa din öfrige lefnad; att där öfwer gifwa dig mina råd, bästa Bror, eller att af mig kunna fordra de samma, är att förutsätta en opartiskhet, att till mig hysa ett förtroende; som i alla obestämda fall jag kanske icke förmådde upfylla. at jag framför alt, ock så vida inga hufvudsakeliga omständigheter, din egen lycka ock tillfredställelse däremot skulle strida, önskar att få dig hit, att med en så nära ock kiär anhörig öka den sannaste och mäst oberoende af all jordisk lycksalighet, den husliga detta vill ock kan jag icke neka. Hwad jemförelserna med Pommern och Swerige angår är jag utom alt tilfälle kunna företaga någon sådan; Du sielf endast är i cas med fullkomlig kiännedom af Desse länder anställa den. däremot kan ock bör jag om finland gifva dig den underrättelse du önskar ock behöfwer för att vidare wara i tillfälle giöra jemförelsen i afseende å de föregående; finland i sitt närwarande är i alla afseenden ett af de lyckligaste länder. bibehållet vid sina lagar Religion ock lofliga bruk styres det af en Regerings conseil, i kejsarens höga namn, utaf egne medborgare; Huru desse med klokhet, san Patriotisme ock en högre politisk vue förmå att lyfta sig till jemlikhet med deras höga ock answarsfulla kall, därom vill ock kan jag ännu icke dömma; denne conseil formerad under en tid då en stor del af nation, (den betydligaste kanske i afseende å de fördelar upfostran, och ifrån barndomen inplantade loyala grundsatser, gifwer) ännu war genom kriget ock militaire yrken hindrad emottaga et dylikt förtroende; denne conseil säger jag kunde möjeligtvis behöfva under-

hjelpas och undergå någon förändring i afseende å ledamöter, hwartill dess utom enligt dess constitution, tillfälle gifwes hwart tredje år[1]. wårt öde ock framtida lycksalighet är emedlertid lämnad i wåra egne händer ock mer kan man ju icke begjära. ställningen med Sverige är dessutom den, ock har ännu mera blifvit den genom det nya valet af Th(r)onföljare[2], att finland bör ock skall cajolleras af rysland. De vedermälen vi dess utom haft af Alexander den 1. så väl politik som egna höga välgjörande böjelser öfwergå alt wårt hopp ock uttrycken af vår tacksamhet. manifestet om ersättning för militairen är däraf ett bevis som förwånat de kortsigtigare af wåra egne landsmän. med ett ord finlands politiska ställning (hwars vigtiga inflytelse å den individuela jag för dig icke behöfver anmärka) är fullkommeligen lycklig i det närwarande, med stora skiäl att sluta till dess fortwarande i det läge Europa sig nu befinner; ock hwad åter angår omstörtningar, hwarpå sednare tiders historia varit så frugtbar, så kan ock bör desse, då de lika så litet kunna föreses som förekommas, hos förnuftiga människior ingen ting värka på deras tilfredställelse ock lugn. Det vore icke en verld, sådan den wärkeligen är, ock af skaparen blifvit inrättad, om genom oföränderliga lagar, ock ödet[s] owansklighet, alting wore säkert ock alting lika; hwar blefwe då hoppet för den olycklige, hwar blefwe wår egen sälhet, uplöst ock till intet gjord genom vanan ock säkerheten af en ständig lycka. förlåt mig denna digression, den är likväl i rapordt med detta lands närwarande ställning om hvilken jag skullat gifwa dig en allmän idée; oss plågar ingenting annat än ett vist mistroende till framtiden vissa fördommar dem wi till wår egen plåga ännu gynna, men om så borde vara om detta är klokt, om efter Philosofiska ock moraliska grunder det är antagligt, det är hvad jag velat ställa i fråga, ock hvad Du sielf bäst kan dömma. hvad Dyrheten beträffar har den väl här som i alla länder under sist förflutne periode betydligen tiltagit men torde dock föga wärka på din ställning ock tillräckligheten af dina resourcer. — Synnerligen gynnande för min Plan, om den hos dig skulle vinna ett lyckligt företräde, är wår närwarande etablissement i T.hus ehuru icke yppig ock lysande förenar den alla de bekvämligheter ock den anständighet hwarmed du kunde wara belåten; ett hus som min företrädare Baron Munck äger invid ock lika såsom förenad med sielfva residencet har jag föreslagit kronan at inlösa, ock äfven redan blifvit försäkrad om bifall; här igenom har jag ett tillräckligt utrymme ock en anständig wåning för dig så nära ock beqväm som om vi bodde i samma hus; mit bord skall wara dit egit ock all uppassning (jemte af din egen betjent) skall af mit folk bestridas såsom wore det af dine egne. — staden T.hus kiänner Du

[1] Jfr C. E. Mannerheims uttalande om Stjernvalls ställning till regeringskonseljen i Mannerheims Egenhändiga anteckningar, Svenska Litteratursällskapets Förhandlingar och Uppsatser, 35, sid. 108—109.

[2] Stjernvall syftar naturligtvis på Karl Johans val till tronföljare.

kanske til sin local; dess utsigter på alla sidor utgiör ett landskapsstycke af de behagligaste man will önska; ganska liten till sin vidd ock till innevånarenes antal saknar den de lustbarheter, en utvidgad och lysande société ock alla de bulrande förströelser som caracteriserar stora städer ock den egenteliga stadslefnaden, men den äger deremot en fri ock sund landsluft ock landets ogenerade lefnad ock behagligheter; åtskillige här etablerade Ryska officerare med deras famillier har gifvit oss en anständig ock varierad societé; ock hvad som i öfrigt utgiör stadens förmåner såsom kiöpmanna waror Läkare och apothek m. m. har tavastehus kanske företrädet för de fleste andre uti detta land. — om jag med någon predilection skulle omtala denna lilla ort så är det åtminstone efter egen kiänsla ock öfvertygelse, ock det är också endast efter den jag kunnat swara, då tycke ock smak alltid äro och måste blifva olika. skulle din erfarenhet en gång öfwerensstämma med min målning skulle det för mig wara en obeskriflig fägnad detta beror likväl af en viss sinnesförfattning en viss Philosofi som bör wara den dyrt kiöpta vinst man har att draga af en i stora werden ock dess konstlade nöjen tillbragt lefnad; den beskrifning Du sjelf lämnar om din sinnes författning, dit sätt att se sakerna ock hvad som mera är att känna dem, beskaffenheten af din hälsa som fordrar en öm skiötsel af dina närmaste ock en obekymrad ock trenquil lefnad alt, alt stadgar min öfwertygelse om den preferance finland tillkommer eller rättare den lilla crets där du är älskad soignerad ock införlifvad, där Du utan att äga en famille kunde dela alla kiänslor som hadde Du en. giör likväl bästa vän dit wal, sådant med kiännedomen af de länder du sednast, ock nu äfven vistas uti Du för dig sielf kan ock bör giöra. Dina peng[a]r öfwerföras efter min tancka förmånligast ock med en ganska stor vinst uti Ducater i anseende till det öfver måttan upjagade agio i Pettersburg likväl beror detta af närvarande conjuncturer (kriget med Turkiet ock England) i annat fall är svenskt banco det säkraste som här begjärligt sökes. — Du ägde sedermera valet att placera dina penningar med säker inteckning i fastighet, eller att sielf kiöpa en, för att draga säker revenu, ock kanske hafva ett litet localt intresse att då ock då fägna dig med, för en momen[g] utan att på något sett binda dig vid dess omsorger.

Efter trägna Embetsgiöromål ock resor i länet, hadde jag till denna sena årstid utsedt att jemte Charlotte giöra en kort resa till Pettersburg, dels för att få slut på ansökningen om mina 3 älsta gossar[s] placering uti Gymnasium därstädes (som ehuru beviljad redan i sistl. wintras, ännu beror af ett då lofvat widare ock skrifteligt afgjörande) dels ock för att sielfwe besörja om wår établissement efter egen smak ock urval; Emedlertid då min permissions ansökning i Reg Conseilen blef föredragen ansåg Gen. Gouverneuren den först böra hos kejsaren anmälas hvilket således beror af en Expedition som kan dröja längre än möjeligen med effecternas afsändande ifrån Pettersburg kan hafva

anstånd i anseende till siöfarten; i följe här af har charlotte tagit det hjeltemodiga parti att resa ensammen beledsagad af Bror Hinric[1] — hon är nu på landet och väntar mig i mårgon dit för att så genast anträda resan — det är också orsaken hvarföre Du nu intet har något bref af henne hälst jag icke kan eller bör upskiuta eller förfela tillfället att med vår apothekare en säker man som reser till stockholm, skrifva dig till. — hvad Du om våra barn nämner i dit bref är fullkomligt enligit med Charlottes ock mina tanckar; det är redan länge sedan beslutit att wår fredrique skall upfostras hemma af en skicklig Gouvernante under mammas ögon; det är i synnerhet Charlotte som så velat, ock nu mera helt och hållet öfwertygat ock vunnit mit fullkomliga invilligande till denna Plan, ehuru väl den förträffliga upfostrings anstalten i st Catharina institutet i Pettersburg för momengen helt ock hållet fängslat mitt ock Calles[2] votum; däremot fortfar bägges wår önskan att få gossarne till Gymnasium af den orsak att de där få lära alt utan att vara bundna för deras framtida yrke. — hvad som synes giöra svårigheten ock dröjsmålet vid deras antagande är att man gjärna ville hafva dem emottagna i någon cadet corps, där ungdommen upfostras för att sielfskrifne blifwa militairer ock till statens ovilkorliga disposition. flere frågor giorde af Speranskij har tydligen låtit mig förstå att det är därtill man ville bringa mig hälst som man kanske anser det för en sak af särdeles importance att öfwervinna ock lämpa finska nations utom ordentliga vedervilja för Ryska militaira tjensten. — [3] om således det nådiga löftet att få mina gossar gratis, wärkeligen kommer att gå i fullbordan vett jag intet; emedlertid är jag fult determinerad att icke sälja mina barns frihet det må blifva ett arf jag skall lämna dem, sådant jag det sielf af mina föräldrar emottagit; ehuru väl att jag ej vet huru jag skall kunna slå mig ut att betala för alla tre, kostnaden bestigande minst till 100 Rd RGS. eller 2,000 Rub. assignationer jämte det att Gouvernante ock snart informator hemma i huset tillika upgår till en ganska betydlig summa. — för att likväl bryta isen ock sätta höga vederbörande i tillfälle taga sitt beslut, med eller mot, tillskref jag för 8 dagar sedan spiranskij ock

[1] Stjernvalls bror Hans Henrik (1769—1820), löjtnant, possessionat, ägde Lindnäs i Mäntsälä.

[2] Brodern Carl Johan.

[3] I sin uppsats Två landshövdingar, i Finsk Tidskrift 1879, 1, sid. 10—11 citerar Robert Castrén en del av det senare partiet av detta brev vars början han ej känner till. Början av brevet finnes på statsarkivet i samma band av Stjernvallska samlingen som slutet, men icke på samma ställe, utan en hel mängd andra brev skilja början och slutet från varandra. Castrén nämner att den del av brevet, som han kände till, tillhörde en av dr. O. Rancken åt Finsk Tidskrift benäget meddelad samling, och Castrén tror att brevet sannolikt är från 1811 eller 1812 och att det gäller gratisuppfostran av Stjernvalls söner vid ett ryskt militärläroverk.

angaf helt uprigligt hvad jag hitintills sökt att förtiga, i det jag endast skylt på den förmån att till en svensk, som är Gouverneur i första pension, få öfverlämna mina barn till en speciel wård ock tillsyn, intill dess de blefve mera hemma i språk ock kunde på egen hand slå sig ut. hwad jag till Speranskij yttrade war att jemte den frihet jag önskade bewara för mina söner i afseende å deras framtida bestämmelse, efter hwars ock ens naturliga fallenhet ock egen böjelse, wågade jag äfwen anse denna principe för h. kejs m:ts egen höga tjenst wara den lämpligaste ock rättaste hvarigenom i alla stånd danades sådane Embetsmän som med åhåga och erforderlig skicklighet wärkeligen kunde gagna sin monark ock sitt fädernesland; jag tillade att om jag såsom principe betracktat wärkeligen skulle mistagit mig ock om en faderlig swaghet wore grunden till den frihet jag för mina barn wille hafwa bewarad, hadde jag dock trot min skyldighet wara uprigtigt bekänna den för att jag därföre måtte strafas om jag det förtienar; få se hvad detta uprigtiga ock kanske owana språk förmår; jag är emedlertid öfwertygad att på intet annat sätt jag kunde få slut på en ansökning som redan alt förlänge uppehållit de anstalter jag med det snaraste bör företaga med gossarne, hwars tid alt sedan krigets början förflutit nästan frugtlös med en sielf okunnig Gymnasist ifrån Borgå, den enda som varit att tillgå under denna periode.

— — — — — — — — — — — — — — — — — — — —

Jag kan af de redan nämnda orsaker intet hälsa dig ifrån Charlotte, Carl[1] är den enda af de mina som passerat här en otta dagar med mig — det blir som jag hoppas en braf karl, särdeles elegant eller någon hofkarl blir han vist icke men liknar sig till några solidare partier som wäl skulle kunna upväga ock ersätta de ytliga som jag frugtar han kommer att sakna. hans arbetssamhet urskilgning ock humeur äfwen som böjelse bestämmer honom för civilen — men Gustaf[2] däremot äger ingen hog eller föga fallenhet för annat än militaire, hwarföre han ock ogjärna vill till Gymnasium som han anser hinderligt för sin åstundan ingå i militairen — i Rysland vill han för ingen del tjena ock begjär att jag skall skaffa honom till sverige; detta som vid hans ålder ännu kan förändra sig giör mig likväl ett stort bekymmer; jag har förestält honom huru litet passande hans åstundan är med wår politiska ställning i afseende å mig såsom Embetsman hvilket han icke nekar men sörjer desto mer at så wärkeligen är farväl bästa vän! snart hoppas jag få höra något af dig farväl

G. Fred. Stiernvall.

---

[1] Stjernvalls nästäldste son Carl Edvard, 1797—1873, tjänsteman vid senaten.

[2] Stjernvalls äldste son Kurt Gustaf, 1796—1864. Officer, sedermera bankdirektör, upphovsman till förändringen av Vasa stads namn till Nikolaistad.

Hans Hirn.

Översikter och granskningar.

Birger Wedberg: *Konungens högsta domstol 1789—1809.* 499 sid. Stockholm, Norstedt 1922.

Rörande den svenska förvaltningens utveckling har på senare tid en rätt rik litteratur utkommit. Det kan sålunda hänvisas till Edéns bekanta avhandlingar rörande centralförvaltningen fram till och med 1634 och A. B. Carlssons översikt »Den svenska centralförvaltningen 1521—1809» (1913) samt de grundläggande monografierna av J. A. Almquist, »Bergskollegium och bergslagsstaterna 1637—1857» (1909), »Kommerskollegium och riksens ständers manufakturkontor samt konsulsstaten 1651—1900» (1912—1915) och »Den civila lokalförvaltningen i Sverige 1523—1630» del 1—4 (1917—1923). Rörande kansliet och dess organisation finnas rika bidrag i S. Berghs utredningar i Meddelanden från svenska riksarkivet, »Kungliga kansliets i riksarkivet förvarade diarier» (1910) och »Rådsprotokoll och därmed jämförliga i riksarkivet förvarade protokoll» (1912), samt »Svenska riksarkivet 1618—1837» (1916). Den gustavianska tidens reformprojekt och ansatser har skildrats av A. Forssell i »Ministerier och kollegier» (1918).

En sida av statslivet, den judiciella, har däremot sparsamt behandlats. Hovrätternas historia har ej skrivits, och formerna för den högsta domsrätten ha ej i högre grad blivit undersökta. För den gustavianska tiden har denna lucka fyllts genom justitierådet Birger Wedbergs stora arbete. Detta utgör över huvud ett synnerligen viktigt bidrag till hela periodens historia. Arbetet vilar först och främst på det omfattande material, som högsta domstolens protokoll lämna. De gustavianska papperen i Uppsala universitets bibliotek ha särskilt anlitats för skildringen av domstolens tillkomst. En annan värdefull källa har riksdrotsen Trolle-Wachtmeisters papper på Trolle-Ljungby varit. Av Porthans brevväxling ha Per och Karl Jusléns brev genomgåtts. Förf:s förtrogenhet med hela det gustavianska tidsskedet visar sig kanske främst i de biografiska skildringarna av domstolens ledamöter.

En av rådets uppgifter var att tjänstgöra såsom högsta domstol. Denna funktion bands under 1700-talet vid en av rådsdivisionerna. På grund av den stora arbetsbörda, som även i övrigt vilade på rådet, framträdde en rad olika förslag om inrättande av en särskild organisation för justitieärendena. En redogörelse härför framlades av Stavenow i uppsatsen »Ett förslag från frihetstiden om inrättande af en särskild högsta domstol» (Historisk Tidskrift 1890). Under den gustavianska tiden intog justitierevisionen en starkt självständig ställning; bekant är Gustav III:s misshag med anledning av vissa domar och mot flera av rådsherrarna i densamma. Förenings- och säkerhetsaktens bestämmelser rörande domstolen voro i flera avseenden dunkla, så t. ex. rörande dess ställning till rådet. Det var ingalunda klart för alla, att genom ifrågavarande akt rådet upphävts. För den nya myndighetens organisation rådgjorde konungen närmare med Låstbom och Wallquist. Först på sent stadium meddelade sig Gustav III med drotsen. Det avgörande resultatet fattades i konselj d. 15 maj 1789. Betecknande är att något konseljprotokoll ej bevarats ävensom att den säkerligen utfärdade instruktionen för domstolen ej i denna form kunnat återfinnas. Rörande dess organisation, kompetens och arbetsformer lämnas utförliga redogörelser. Domstolens medlemmar utsågos till en början på tre år och bibehöllo sina förutvarande tjänster. Under förmyndarregeringen minskades funktionstiden till ett år, först sedan Gustav IV Adolf själv övertagit regeringen, återgick man till förordnande på tre år. En nästan fullständig omgestaltning av domstolen ägde rum 1793, samtidigt med att allmänna beredningen även skiftade medlemmar. Dessa täta ombyten och de korta perioder, för vilka ledamöterna tillsattes, avsågo att t. ex. under den Reuterholmska regimen göra domstolen beroende av regeringen. Såsom dess ledare fungerade drotsen, Trolle-Wachtmeister, som dock ej såsom i allmänna beredningen uttryckligt var tillsatt som ordförande. Gustav III hörde honom rörande valet av ledamöterna. Wedberg ser i honom den, som främst förmedlade traditionen från den gamla justitierevisionen till högsta domstolen. Skillnaden mellan rådet och domstolen var i många hänseenden högst betydlig. Den ställning, som rådet hade, vann aldrig domstolen under sitt gustavianska skede. Bland viktigare politiska mål, som behandlades, kan hänvisas till det om mordet på Gustav III, Armfeltska högmålet och det om E. Ruuths finansförvaltning. Vid behandlingen av det Armfeltska målet utsattes domstolens ledamöter för starka påtryckningar av Reuterholm och hans verktyg, Lode och Fredrik Sparre. Wedberg ger en intressant skildring härav på grundval av brev till Reuterholm och dennes redogörelse för hertig Karl. Hovrättens dom skärptes av högsta domstolen, som dock samtidigt för Aminoff, Ehrenström och Magdalena Rudenschöld hemställde om benådning. Vid skildringen av målet har stundom högsta domstolens handläggning samman-

blandats med det slutliga avgörandet i konseljen. För det rika kulturhistoriska material, som domstolsprotokollen innehålla, har förf. stort sinne och många belysande smådrag meddelas. Vid författarens redogörelser rörande de olika ledamöternas insats i domstolens arbete tilldrager sig hans skildringar av Calonius otvivelaktigt det största intresset. Dennes uttalanden till protokollen äro väl kända, sedan de utgivits i hans Opera. Där lämnas dock ej någon redogörelse för, huru domen eller utslaget i de olika målen utfallit. Det framgår nu, att Calonius ofta varit i minoritet. Vid editionen av hans yttranden förbisågs en av protokollsserierna i högsta domstolen, nämligen den i generalauditörsmål. Wedberg anmärker: »ett supplementband n:r 2 till C:s Opera omnia kunde vara att tänka på, helst flera av dessa yttranden äro av stort intresse.» På grund av Wredes bekanta biografi har förf. ej ägnat Calonius den utförliga sammanfattande skildring, som eljest varit naturlig. Av biografierna över domstolens ledamöter är den över Herman Låstbom den vidlyftigaste och värdefullaste, skriven med omisskänlig beundran och sympati för den självständiga natur, som »för högsta domstolens tillkomst och första organisation» haft »mer att betyda än någon av dess övriga ledamöter». Såsom generalauditör och revisionssekreterare spelade Låstbom en rätt betydande roll. Gustav III synes ha tvekat vid justitiekanslerspostens besättande 1779 mellan Låstbom och Wachtmeister. I egenskap av justitiekanslerns ställföreträdare fick han t. ex. 1779 utkämpa striden mot rådet i anledning av konungens remark. Sedan Wachtmeister upphöjts till drots spelade Låstbom vid hans sida en betydande roll vid ledningen av justitieförvaltningen. Såsom generalauditör följde han konungen 1788 till Finland. Av Låstbom kontrasignerades bl. a. det på Amphion i Helsingfors 8 juli 1788 utfärdade uppbringsningsreglementet. I talrika rapporter underrättade han Gustav III om ransakningen med de häktade Anjalamännen, vilkas sak han i flera fall sökte tala inför monarken. Hans roll vid 1789 års riksdag är ej närmare utredd. Av många betraktades han som den egentliga författaren till Förenings- och säkerhetsakten. Av högsta domstolen blev han medlem 1791, men följande år avlägsnades han därur genom utnämningen till landshövding i Kymmenegårds län, en befattning, som han aldrig tillträdde; han tvingades dock att lämna Stockholm. Först 1802 togs han åter till nåder, blev chef för kammarrätten och ånyo ledamot av högsta domstolen. Låstbom delade 1810 den allmänna meningen, att »effekten av tronföljden snart skall bliva Finlands återfående — bon gré eller mal gré.» I övrigt kan särskilt hänvisas till karaktäristiken av drotsen, som av Wedberg framställes som en långt mera betydande personlighet än i flera av tidens memoarer, eller skildringen av Kurck. Antalet finländska medlemmar av domstolen var rätt betydande. C. Hisingers främsta insats för domstolen var att han förmedlade Calonius' inval såsom anhängare av Reuterholms

system. Gustavianen A. Tandefeldt fungerade stundom såsom ordförande i domstolen. Rörande läget i Finland lämnade Tandefeldt (numera president i Åbo hovrätt) i brev till Gyllenborg den 17 mars 1808 en intressant skildring, där han med anledning av Buxhövdens manifest särskilt framhåller »det djupt sårande och påkostande att nödgas av övermakten svärja en annan främmande överhet även tro och huldhets ed samt ingå i propositioner, för vilka man har vedervilja och som strida emot samvete och övertygelse». Till domstolens andra framträdande medlemmar hörde bröderna Per och Fredrik Juslén, vilka även väl omtalas av den om sina kolleger ej milde Calonius. Dennes omdömen om J. Smaleen, som 1795 inkallades i domstolen, äro däremot synnerligen skarpa. E. J. Bergenhem gjorde sig känd 1789 såsom sekreterare vid fältkansliet. I domstolen kom han ej att spela någon större roll. A. G. Reuterholms inkallande i domstolen sågs med missnöje även av dem, som stodo hans mäktiga broder nära. Han synes dock enligt Rosenblad ha utövat ett visst inflytande på denne. Åboborgmästaren Ulner vann sin ställning som medlem av högsta domstolen och sedan som borgmästare i Stockholm främst genom sin rojalistiska politik vid 1789 års riksdag. Hans mycket individuella uttalanden till domstolens protokoll — meddelade av Wedberg — giva en god karaktäristik av honom. Bredas förträffliga porträtt ger en föreställning om hans myndiga personlighet. Till finländska ledamöter kan i viss mån C. A. Hallenborg räknas, som i 25 år tillhört Åbo hovrätt vid sitt inträde i domstolen och som från densamma återvände dit som president.

Arbetet prydes av en hel rad porträtt av medlemmar av domstolen. Flera av dessa, såsom porträtten av Låstbom och Ulner, torde ej förut ha reproducerats. Såsom bilagor ha tryckts Gustav III:s promemoria till drotsen om domstolens instiftande, kallelsebrevet till C. W. von Düben och ett par utdrag ur domstolens protokoll samt ett yttrande av Smaleen och ett votum av Calonius. Utom sitt stora arbete, vars rika innehåll här blott högst ofullständigt kunnat angivas, har Wedberg även publicerat några smärre rättshistoriska studier såsom »Om nåd och lejd under konungens högsta domstols gustavianska skede» (1922) och »Till rättegångsbalken. Några anteckningar ur högsta domstolens gustavianska protokoll» i Svensk juristtidning 1922.

Erik Naumann.

C. E. Mannerheim.

Bruno Lesch: *Carl Erik Mannerheim, ämbetsmannen och statsmannen,* I. intill 1816 jämte inledande släkthistoria. Akad. avh. 438 s. 8:o. Söderström & C:o. Helsingfors 1924. (Utlåtande av ex officio-opponenten.)

Förordnad att som ex officio opponent granska *fil. mag.* Bruno Leschs för erhållande av filosofielicentiats grad utgivna avhandling »*Carl Erik Mannerheim, ämbetsmannen och statsmannen, I. intill 1816 jämte inledande släkthistoria*» 438 s., 8:o får jag, sedan vederbörlig disputationsakt ägt rum, om avhandlingen avgiva följande utlåtande.

Avhandlingen inledes med en vidlyftig släkthistorik, början de med den förste kände stamfadern Henrik Marhein, som i medlet på 1600-talet nedsatte sig i Gefle i Sverge. Beträffande släktens härkomst kommer förf. till den slutsats, att den sannolikt var från Holland; på holländska avfattade handlingar undertecknade av Marhein hava även bevarats. Hans son Augustin Marhein framträder såsom förvaltare och sedermera självständig arrendator av gods i Estland. I avseende å identifieringen av något av dessa kunde man möjligen vara av annan åsikt än förf. År 1693 blev Augustin Marhein adlad och antog namnet Mannerheim. Hans befattning med reduktionsverket tyckes icke varit av den betydelse man hittills varit böjd för att antaga. Augustins son var överstelöjtnanten Johan Augustin Mannerheim, Carl Erik Mannerheims fader. Beträffande dessa Mannerheimska ättens stamfäder meddelas intressanta på förut obegagnat material grundade upplysningar.

S. 67 övergår förf. att behandla sitt egentliga ämne: Carl Erik Mannerheim. Om de huvudepoker i Finlands historia, vid vilka Mannerheims namn är fästat: finska deputationen och Borgå lantdag, ja även därförinnan Anjala-förbundet har redan tidigare publicerats en betydlig mängd ingående och grundliga framställningar, tidigare av Rob. Castrén och K. K. Tigerstedt, senare av J. R. Danielson-Kalmari, C. v. Bonsdorff m. fl., varför några viktigare, förr obeaktade omständigheter föga kunnat komma i fråga. Men dock har ett sammanställande av uppgifterna angående Mannerheims verksamhet och ett närmare utredande av hans ställningstagande och hans åtgöranden därvid varit ägnat att i många avseenden belysa frågorna. Beträffande Mannerheims verksamhet i Regeringskonseljen (intill 1816) har det däremot varit möjligt att i större mån beröra även i den tryckta litteraturen förut obemärkta omständigheter, om ock även denna tid förut ingående behandlats av Rauhala i hans »Senatens historia». Det av förf. valda ämnet för hans avhandling synes mig således varit ganska lämpligt valt.

I Anjala-förbundet hörde Mannerheim, ss. förf. riktigt betonar, till

de »svenske patrioterne», icke de finske självständighetsmännen. Men för övrigt var nog M., såsom även av förf:s framställning framgår, en av de mest verksamme för förbundets ändamål. Förf. synes mig därför i någon mån underskatta M:s deltagande däri, då han främst vill pointera, att »Mannerheims roll var på intet sätt en av de ledande» (s. 101). Att M. på äldre dagar i sina memoarer betraktar förbundet med ganska kritiska ögon, förändrar ej förhållandet på minsta sätt. Då förf. (s. 104) mycket skarpt förkastar ett uttalande av M., att de svenska officerskårernas upproriska stämning i hög grad infekterat andan i de finska regementena, må här framhållas att samma påstående framställes av ingen ringare än Henrik Gabriel Porthan (se Porthans av mig publicerade uttalande i Hist. Arkisto XXII). Detta sakförhållande bevisar åtminstone, att man ingalunda kan anföra detta M:s yttrande ss. bevis för någon speciell »svensk tankegång», såsom förf. vill.

Finska deputationen och Borgå lantdag behandlas på s. 127—205, respektive 206—240. Det är mig naturligtvis omöjligt att ens omnämna alla de viktiga frågor som här beröras eller M:s ställning till desamma. Jag må endast taga till tals ett par, och naturligtvis då främst ett par där möjligen någon anmärkning kan framställas. I huvudsak finner jag förf:s framställning riktig och upplysande och kan förena mig om densamma. En ganska intressant och dramatisk situation, i vilken M. försattes genom sitt val till deputerad, var ju hans svärfars kandidatur till samma plats, ss. kandidat för ett parti, benäget till större eftergifter. Svärsonen utgick emellertid som segrare, till general Buxhoevdens tydliga förargelse. Någon skarpare konflikt mellan de nära släktingarne tyckes dock ej uppkommit, vilket är dem båda till heder. Den ledande ställning M. genast från början visste förskaffa sig i deputationen framgår tydligt av förf:s skildring och framhålles med eftertryck. Förhållandet till Sprengtporten, mera kyligt, men dock sådant, att man på båda sidor undvek en brytning och att det ej uteslöt ett gemensamt uppträdande till Finlands förmån, där man hade samma åsikter, skildras enligt min uppfattning riktigt. Beträffande M:s förhållande till övriga i Petersburg vistande finnar, säger förf. (s. 159) att Klick numera stod främmande för de övriga. Emellertid hade Klick, vilkens dödsdatum tidigare varit okänt, ss. prof. Lehtonen meddelat i en uppsats i Hist. Arkisto XXVI avlidit redan d. 23 juni 1808 (n. st.), så att han numera kunde verka varken i en eller annan riktning. S. 173 talas om »en general Carpelan», om vilken man sålunda får den uppfattning, att det vore någon obskyr eller obekant person, ehuru han i själva verket är den bekante f. d. landshövdingen i Kuopio län Simon Vilhelm Carpelan, som just vid denna tid $^{15}/_{12}$ 1808 av kejsar Alexander ånyo utnämndes till sin förra post. Förf. säger att han »tydligen ej var Sprengtportens man». Detta uttalande kan lätt vilseleda, ty otvivelaktigt är det ganska märkligt, att Carpelan, själv

vid denna tid infunnit sig i Petersburg, och ur Danielson-Kalmaris uppsats »Porvoon valtiopäiväin valmisteluajoilta» (Hist. Ark. XXVI) se vi, att general Carpelan vid en middagstillställning, som Sprengtporten $^5/_1$ 1809 höll, å de närvarandes vägnar proponerade en tacksamhetsskål för kejsaren, som täckts antaga namn av »Storfurste till Finland». Carpelan synes sålunda både i ett och annat avseende stått Sprengtporten ganska nära!

Betydelsen av M:s verksamhet vid Borgå lantdag framhålles också tillbörligt, och den framstår nu med rätta mera betydande och enhetlig än man kanske förr varit böjd att antaga. M:s märkliga framställning om rätt för Finland att representeras vid fredsunderhandlingarna, vilken, ehuru av ständerna omfattad, icke ledde till resultat, förslaget om slottshjälpens »fortfarande till nästa lantdag» och om räntepersedelomsättningens antagande på försök på fem års tid innesluter ett sammanhängande politiskt program, vars betydelse kanske kunnat framhållas med ännu mer eftertryck. Förf:s resonemang (s. 229) om vad i avseende å finska militärens upphävande på 50 år kunde varit »tacknämligare ur rysk synpunkt» förefaller mig icke på sin plats, frågan var vad som ur finsk synpunkt var tacknämligare, och just därför förordade M. 50 års fristen.

Mannerheims verksamhet i Regeringskonseljen, s. 241—434, berör delvis detaljer, som icke i samma mån som de tidigare redan förut utförligt behandlats, och förf. har därför här i större mån varit i tillfälle att framhäva mindre beaktade omständigheter. Uttalandet, att M. som polis-chef utvecklade det nit, som i allmänhet utmärkte hans ämbetsmannaverksamhet, förekommer mig mindre välgrundat; tvärtom förefaller det, som skulle denna verksamhet föga intresserat honom. Om hans verksamhet som censurchef meddelas en del intressanta drag. I fråga om de inom Regeringskonseljen och styrelsen förekommande, senare närmare (s. 400, 427 o. a.) berörda olika partierna »armfeltska ligan», »mannerheimska ligan», »triumviratet», synes det mig som denna åtskillnad kanske något överdrivits; någon så bestämd gräns fanns knappast; den förflyttade sig under skilda år, och även de, som hörde till samma grupp såsom Armfelt och Mannerheim, hyste i särdeles viktiga frågor, t. ex. angående huvudstadens flyttning till Helsingfors, diametralt motsatta åsikter. M:s ståndpunkt i avseende å Viborgs läns återförening och donationsböndernas ställning var inskränkt och aristokratisk; han ägde icke samma geniala och kraftfulla statsmannablick som Armfelt, och hans uppträdande i denna fråga kunde därför hava erhållit ett något strängare bedömande än det får av författaren.

Till slut behandlar förf. vidlyftigt frågan om Mannerheims allmänna politiska ståndpunkt och hans »nyorientering» från »svensk patriot» till finsk statsman. Hans framställning innehåller många intressanta synpunkter, om jag också icke i alla punkter kan instämma

med honom. Det förefaller mig, som skulle förf. i denna tids nationella uppfattningssätt inblanda vissa sidor, som för detsamma voro främmande. Det var det konkret-ekonomiska grundlaget, som avgjorde frågan, nationalitetssynpunkten, t. ex. i avseende å språket, intog ett helt och hållet underordnat rum. Mannerheims under senare tid strängt betonade finska ståndpunkt i förhållande till Sverge behöver därför ingalunda väcka den förvåning och än mindre det urskuldande, som förf. på något ställe tyckes uttala (s. 376, 385). »Hederligt folk må dömma om jag ansett Finland för mitt fädernesland», skriver Mannerheim till J. F. Aminoff d. 28 april 1812. Och han behövde därför icke hava något »ont samvete» (s. 382). Förf:s uttalande (s. 385) om »ett ganska unikt utbrott av ett storsvenskt känsloliv» i anledning av ett M:s uttalande är föga på sin plats, och »utbrottet» innehåller intet som ej en finsk finne ännu i dag kunde känna. Förf:s omdöme (s. 376), att M:s statsmannavisdoms summa efter 1809 skulle varit endast förlitan på kejsaren, är även överdrivet och orättvist.

Såsom av föregående granskning framgår innehåller mag. B. Leschs avhandling mycket intressant. Arbetet synes vara utfört med omsorg och noggrannhet. Några svårare anmärkningar har jag icke funnit skäl till. Försvaret vid disputationstillfället var tillfredsställande och bevisade, att förf. kände och behärskade sitt ämne. Såsom slutomdöme över avhandlingen får jag sålunda uttala, att den både till innehåll och försvar väl motsvarar det ändamål för vilket den utgivits.

K. Grotenfelt.

Medeltidsforskning.

Jalmari Jaakkola: *Pirkkalaisliikkeen synty.* 219 s. 4:o. Övertr. ur Tur. Suom. Yliop. julkaisut. Åbo 1923.

Medeltidsforskningen har under senaste tid ivrigt bedrivits hos oss, särskilt på finskt håll. Ett resultat av dessa studier utgör förevarande arbete, som till förnyad behandling upptar den gamla stridsfrågan om birkarlarörelsens ursprung, denna egendomliga rörelse, som nästan gjorde lapparna till de mäktiga birkarlarnas trälar och som samtidigt utförde ett pioniärarbete för det svenska väldet i norr. Förf. underkastar alla mera betydande uttalanden i frågan sin granskning. Härjämte framdrar han ett rikt outnyttjat material, som visar sig synnerligen belysande för vissa finländska förhållanden under medeltiden. I det väsentliga ansluter sig förf. till den uppfattning om birkarlarna, vilken Yrjö-Koskinen gjort sig till tolk för, i det han hävdar birkarlarnas finska ursprung.

Till en början granskar Jaakkola de åsikter till vilka Olaus Magnus framställning av norden i hans kartverk givit anledning. Det har bl. a. påpekats, att birkarlar finnas utmärkta på kartan blott i sydligare och västligare delar av Västerbotten samt vid norska Ishavskusten, medan de alldeles saknas i nordligaste Västerbotten och Österbotten. Då Olaus Magnus endast tyckes känna till birkarlar på svenska sidan, har man ansett, att birkarlarörelsen haft sitt upphov, där den enligt Olaus Magnus' vittnesbörd varit bäst utvecklad i början av 1500-talet, d. v. s. inom svenskt område. Häremot invänder Jaakkola, att man av Olaus Magnus karta ingalunda är berättigad att draga några slutsatser om birkarlarnas utbredning på hans tid. Detta förbjuder den allmänna karaktären av kartan, på vilken namnen och bilderna från Lappmarken främst äro till såsom ett slags karakteristik eller beskrivning (descriptio) av det egendomliga livet i höga norden. För denna mening talar bl. a. den omständigheten att Olaus Magnus ej placerat birkarlarna såsom handelsmän i de egentliga handelscentra, utan uppe på fjällen och vid Västerhavet. Just därigenom har han kunnat karakterisera birkarlarnas kringflackande liv under deras skattefärder bland lapparna. Om Olaus Magnus hade velat ge en noggrann beskrivning av birkarlarörelsens utbredning, så hade frånvaron av birkarlar i Torneåtrakten, som dock var det viktigaste centret för birkarlarna, varit oförklarlig. För övrigt saknas hos Olaus Magnus all tradition om birkarlainstitutionens uppkomst, något som Jaakkola anser utgöra en antydan om birkarlarörelsens icke-svenska ursprung, såtillvida som Olaus Magnus eljes bort ha någon kunskap om saken.

Det närmaste århundradet skulle emellertid efterlämna vittnesbörd av betydelse om birkarlarnas härstamning, säger Jaakkola. Då Gustav Vasa fråntog birkarlarna deras rättigheter till lappskatten och framställde suveränitetsanspråk på Ishavskusten, uppstodo gränstvistigheter med Danmark, under vilka birkarlarnas tidigare förhållanden blevo underkastade undersökningar. De upplysningar om birkarlarättigheternas uppkomst, som härunder framkommo, voro så mycket värdefullare, som birkarlarnas anspråk i viss mån kunde anses stå i strid med kronans intressen, förmenar Jaakkola, och som gränstvisteprotokollen uppgjordes med biträde av rikets förnämsta kännare av lappmarkerna. Att gränsprotokollens uppgifter om utsträckningen av birkarlarnas färder upp till Ishavskusten kunna vara tendensiöst färglagda i syfte att styrka den svenska kronans suvärinetetsanspråk, tyckes förf. likväl ej tillräckligt beakta, då han på ett ställe redogör för saken. — Om birkarlainstitutionens tillblivelse ge oss de anteckningar, vilka gjordes under 1600-talet av en Niurenius, Plantinus och Bureus, även några upplysningar.

Vid en analys av det förhandenvarande källmaterialet konstaterar Jaakkola dess samstämmighet i negativt avseende, i det intet uttalande anger Sverge såsom hemland för birkarlarna. Men källorna sam-

stämma även positivt. Så finnes ett vittnesbörd av år 1601, i vilket Torneå-birkarlar omtala invandringen från Finland. Niurenius och Plantinus, som upptecknat lapparnas traditioner, berätta att dessa utvandrat från Finland, förföljda av dess inbyggare. Och t. o. m. beträffande den trakt i Finland, varifrån rörelsen utgått råder samstämmighet. Så låter en gammal tradition, som återges av Bureus, en Birkala-bonde lägga lapparna under sitt välde, medan Niurenius och Plantinus berätta, att lapparnas vandring begynt just i nejderna kring Birkala. Jaakkola godtager i huvudsak dessa traditioner i likhet med Yrjö-Koskinen, som ju huvudsakligen byggt sin teori på dem. Då Niurenius omtalar, att lapparna först undanträngdes till Österbottens kust, »ubi jam Nerpis et Mustasara, tum tempore a nullo mortalium habitata», så framhåller Jaakkola mot dem, som slutit sig till traditionens otillförlitlighet av den omständigheten att inga minnen av lappar finnas i dessa trakter, att namnen Närpes och Mustasaari ej få tagas för bokstavligt. De äro blott ett slags exemplifiering, ett par typiska platser från det Österbottens kust, varom fråga var. Att Bureus och birkarlatraditionen ej vet något om att lapparna drivits från Birkala till Österbotten och först senare därifrån än längre norrut, vilket Niurenius och Plantinus omtala, finner Jaakkola lätt förklarligt. Birkarlarna hade ej någon anledning att tala därom, medan lapparna ej glömt de sydliga trakter, från vilka de en gång blivit fördrivna. Birkarlarna hade endast intresse för slutresultatet, deras bosättning i Norrbotten, lapparnas underkuvande och privilegieförläningen genom Magnus Ladulås. Jaakkola tror sig vidare kunna finna, att traditionens uppgifter om sega strider vid lapparnas underkuvande synbarligen sammanhängde med den kamp birkarlarna hade att utstå med övriga medtävlare om makten över lapparna, norrmän och ryssarkarelare. Då uppgifter från år 1603 finnas om att birkarlarna fått sina skatterättigheter i Lappland i utbyte mot hemman i Finland, så anser Jaakkola dem riktiga, fastän dessa uppgifters sanningsenlighet betvivlas av den fogde, som anfört dem. Fogdens gensaga mot birkarlatraditionen visade blott, att han hade velat skydda kronan mot birkarlarnas rättsanspråk. Även i Niurenius' anteckningar finnes en liknande uppgift. Han omtalar nämligen, att tavasternas (birkarlarnas) ledare i kampen mot lapparna slutligen återvänt till Finland, sedan han utbytt de rättigheter han förvärvat genom lapparnas underkuvande mot vissa byar och hemman i Tavastland. Till slut uttalar Jaakkola, att birkarlatraditionens uppgifter om härstamningen från Birkala m. m. äro så allmänt hållna, att de väl kunnat bevaras under en tid av 200—300 år från ett släktled till ett annat.

Förf. går härefter att undersöka de resultat, till vilka den »etymologiska» forskningsmetoden nått, vilken med 1600-talet vann allt större betydelse i och med den muntliga traditionens utdöende. Denna metod har vanligtvis utgått från slutleden »karl» i ordet birkarl och

försökt förklara förleden på olika sätt. Av de förklaringar man funnit på är sammanställningen birk-biärk i betydelsen handel en av de vanligaste. Jaakkola finner sammanställningen otillräckligt motiverad, så mycket mera som birkarlarna enligt hans förmenande i äldsta tid ingalunda äro att betrakta såsom handelsmän. Ej heller andra förklaringar, såsom Birkekarl och Birkö karl eller härledningen ur det frisiska *berek tillfredsställa Jaakkola. Han hävdar, att namnet Björkö-Birkö vid Torneå, vilket sammanställts med birkarlanamnet, ingalunda är att uppfatta som primärt i förhållande till det finska Pirkkiö, framhållande till stöd för sin åsikt bl. a. formen Pirki på Olaus Magnus karta. Lika litet som Jaakkola kan tänka sig det svenska namnet Birkös uppkomst i det »rent finska» Norrbotten, lika litet är det för honom möjligt att förklara, att en »birkarla»-institution kan hava uppstått i närheten av det presumerade primära Birkö, då intet annat Birkö givit upphov till en liknande institution. Förklaringen måste sökas på ett annat håll.

I de äldsta tyvärr ej i original bevarade dokument, där birkarlarna omnämnas eller år 1328, talas det såväl om »the Birkala» som om »Birkarlaboa». Jaakkola anser, att det är tydligt, att det i vartdera fallet är fråga om Birkala-bor, ehuru r'et i den senare skrivformen inkommit antingen genom felskrivning eller en begynnande folketymologisk ombildning av det finska »pirkkalaiset» genom förmedling av ortnamnet Birkala < fi. Pirkkala.

Sedan Jaakkola granskat och befunnit tidigare tolkningsförsök av birkarlanamnet för lätta och häntytt på detta ords förbindelse med Birkala < fi. Pirkkala, behandlar han i kapitlet »Birkalas närmaste bottniska erämarker, ett resultat av erämarkshushållningen» intressanta förhållanden i det medeltida Finland. Till en början påpekar han, att det äldsta Birkala synbarligen omfattat stora områden kring de inre sjöarna: utom det nuvarande Birkala och Messuby med Teisko, Kangasala m. fl. socknar i öster samt Vesilaks och Lempäälä i söder. Denna trakt, det forna Birkala, hade varit alldeles särskilt gynnsamt ställd i geografiskt hänsende. Så hade förbindelserna med Kyrö, Sastamala och Kumo varit synnerligen intima, varjämte stora ödemarker hade stått öppna till utnyttjande för inbyggarna i Birkala. I öster hade vattenvägarna i Längelmävesi-stråten erbjudit rikliga tillfällen till erämarksfärder, och norrut över Näsijärvi och Ätsäristråten hade milsvida vattenvägar ända upp till Österbottens kust, endast avbrutna av smala ed, inbjudit till erämarksfärder, om vilka ett antal ortnamn enl. förf. ännu bära vittne.

Att de naturliga tillgångar som i så sällsynt grad förefunnos i ödemarksskogarna kring det forna Birkala även utnyttjades, därom ge många omständigheter besked. Pälsrikedomen i trakten var stor ännu i begynnelsen av nya tiden. Skäl finnas att antaga, att den äldsta grunden för betalning av skatt hade varit »bågen», ett skatteobjekt

tillhörande erämarkshanteringens område, och synbarligen hade kyrktionden tidigast betalats i skinn, också det antydande arten av den ekonomiska organisationen i trakten i den äldsta kristna tiden. Också fiskefärderna till erämarkerna hade ännu under 1500-talet en betydande omfattning, och ännu betydelsefullare hade dessa färder tidigare varit att döma av det kyrkliga skatteväsendet. Birkala erämark sträckte sig enligt gamla handlingar huvudsakligen norrut intill Bottniska vikens kust, innefattande just de trakter, vilka till följd av de geografiska förutsättningarna kunde antas lämpa sig därtill.

Men hurudant gestaltade sig utnyttjandet av denna erämark? Vid en jämförelse med förhållandena i norra Tavastland, tidigare belysta av Jalkanen, konstaterar Jaakkola till en början, att ägoförhållandena i Birkala erämark voro av betydligt mer skiftande art än i norra Tavastland. I den senare trakten rådde i mitten av 1500-talet privat äganderätt till erämarkslotterna, en privat äganderätt som i en ej avlägsen tid efterträtt den tidigare samäganderätten inom stammen. En förteckning över erämarkslotterna, sannolikt från 1440-talet, visar helt andra förhållanden i Birkala erämarker. Privatäganderätten är då redan långt utvecklad. Erämarkslotterna äro sålunda underkastade delning vid arv, men synbarligen få lotterna »enmansskogen» icke delas i mer än två delar. Jaakkola förmodar, att ägaren haft för sed eller kanske varit tvungen att arrendera eller försälja »halvmansskogarna» åt andra innehavare av erämarkslotter. Flere erämarkslotter kunde samlas hos ett antal skiftesbröder eller förenas i en hand. I allt högre grad råka erämarkslotterna i händerna på något slags bondearistokrati, ja, t. o. m. frälset begynner sätta sig i besittning av dem. De ha blivit en handelsvara, vilken som ett självständigt ägoobjekt, oberoende av jordbesittning, förmodligen existerat redan vid sekelskiftet 1300.

Förf. söker härefter med stöd av erämarksägarnas antal och fördelning sluta sig till var erämarkshushållningen hade sin äldsta hemvist, i den tanke att det måste vara i de trakter, där erämarkshanteringen är mest utvecklad. Han finner härvid, att Birkalas huvudbygder inneha företrädet i fråga om erämarkslotternas antal inom Satakunda. Att Kyrö-nejden med sin gamla erämarkshushållning står efter Birkala förklarar Jaakkola därmed, att privatäganderätten till erämarken synbarligen i dess mera avsides belägna områden ej utvecklats på samma sätt som i Birkala. Birkala framstår sålunda som centralpunkten för en mer utvecklad erämarkshushållning, en omständighet som Jaakkola finner vara en förklaring till att just Birkala-borna blivit så omtalade. Förf. framhåller vidare, att under Birkala-bornas erämarksfärder en beskattning av lappar synbarligen förekommit. Ännu i slutet av 1300-talet hade det sålunda förekommit lappar, som tillhörde en lägenhet belägen i ett område söder om Birkala, vilket även haft del i Birkalas erämarker. Fogdeuppgiften om lappar, som i mitten av 1400-talet

kommit till Pite- och Luletrakten från Tavastland ställer Jaakkola ej i samband med det dåtida administrativa Tavastland, utan med den del av det historiska Tavastland, som av gammalt hade förbindelser med birkarlarna i norr, d. v. s. Birkala-nejden.

En jämförelse mellan erämarkshushållningen i Satakunda och norra Tavastland, sådan den framträder på 1500-talet, visar att den i Tavastland genomgående är yngre. De skiftande äganderättsförhållandena i Birkala hänvisa till Birkala-nejden såsom utgångspunkt för en storstilad och väl utvecklad erämarksfart, säger Jaakkola. Även en granskning av erämarksfärdernas längd leder till antagandet, att Birkala och Kyrö voro de äldsta utgångspunkterna för erämarksfärderna. Det östra Birkala har synbarligen inlett erämarksfärderna tidigare än det egentliga Tavastland, säger förf. Därigenom ha tavasterna, då deras färder begynte, så att säga tvungits att kringgå Birkalas erämarker. — I Satakunda begynner erämarken omedelbart i närheten av de gamla centralbygderna för erämarkshushållningen, Kyrö, Sastamala och Birkala, medan de sydligare bygderna såsom Vesilaks och Lempäälä ha sina erämarker långt borta. De sydligare boende erämarksfararna måste nämligen först färdas genom det norra (d. v. s. nuvarande) Birkala och de områden, som tagits i besittning av dess inbyggare i och för erämarkshushållning, innan de nådde ännu icke ockuperade erämarker. Men medan Kyrö erämarker i allmänhet sluta 12 mil från huvudbygden, sträcka sig Birkalas och Kangasala erämarker jämförelsevis jämt fördelade betydligt längre. Förf. drar härav den slutsatsen, att erämarkshushållningen både i Kyrö och Birkala är urgammal, men att medan den i den förra trakten av geografiska skäl inskränktes till jämförelsevis korta färder, så utvecklades den i Birkala till typiska erämarksvandringar (erämaantaivallus). Med ledning av erämarkslängder från mitten och slutet av 1500-talet, vilka återge förhållandena sådana de långt tidigare hade gestaltat sig, uppgör förf. en förteckning över de dåvarande erämarkslotterna i Birkala erämarker. Det visar sig härvid, att det nuvarande Birkala och dess närmaste grannsocknar i söder huvudsakligen innehade erämarkslotterna i trakterna norr om Näsijärvi och att de gynnsamma geografiska förutsättningarna gjort dem till synnerligen långväga erämarksfarare. Så sträcka sig deras erämarkslotter ända upp till Ätsäris källsjöar, ja Jaakkola antar ända till Esse å vid Bottniska vikens kust.

Medan Kyröbornas färder till erämarkerna vid Kvarken tämligen snart avstannade till följd av den fasta bosättning, som uppstod i de bördiga ådalarna, hade den synbarligen glest bebodda Pedersörenejden länge ägnat sig för erämarkshushållningen, antar Jaakkola. Han framkastar tanken, att Pedersöre så tidigt blivit egen församling, ej så mycket på grund av den därvarande bosättningen, som till följd av dess betydelse som gränsort mot kareleområdet i norr och som

en föreningspunkt för handelsvägarna söderifrån och från det inre landet.

I kapitlet »Birkalaborna i Norrbotten» försöker Jaakkola bevisa, att Birkalas invånare fortsatt sina färder från Esse ås mynning till Norrbotten. Förhållandena närmast norr om Esse å synas egentligen ej varit ägnade att locka Birkala-borna till fortsatta erämarksfärder. Åarna och älvarna voro mest korta och obetydliga och stodo dessutom bättre i förbindelse med den karelska stammens områden än med Satakunda. I själva verket tyckas områdena längre norrut tillhört karelarna. Jaakkola gör gällande, att Nöteborgsfredens gränsbestämmelser längst i norr togo sikte på den faktiska gränsen mellan karelarnas och tavasternas »intressesfärer». Medels gamla källuppgifter uppdrar han en gräns för karelarnas områden i norr, vilka han antar ha sträckt sig från Pattijoki, ett stycke söder om Siikajoki, till Kemi i norr. Därjämte synas karelarna haft något slags anspråk på kustfart mellan Skellefteå och Kemi älv.

Å andra sidan hade finländarna i området norrom Pattijoki, ägt likadana rättigheter, som karelarna hade mellan Skellefteå och Kemi. De vittnesmål, som avgåvos under gränstvistigheterna mellan ärkestiftet och Åbo stift år 1374, visa nämligen, att man på finländskt håll ägde noggrann kunskap om förhållandena uppe i Norrbotten. Jaakkola tror sig på grund av dessa vittnesbörd kunna peka på ett bestämt område inom Finland, som hade nära förbindelser med landet längst uppe i norr. Synnerligen noggranna uppgifter om förhållandena därstädes gåvos av innevånarna i Satakunda. Och i detta landskap har synbarligen Birkala suttit inne med den verkliga sakkunskapen. I motsats till den massa av vittnen, som fulltygat Satakundas vittnesmål, är fåtaligheten och osäkerheten hos de vittnen, som framträda på motpartens, hälsingarnas, sida påfallande. Det visar, säger Jaakkola, att Sveriges huvudbygder vid den tiden ej hade några särskilda intressen uppe i norr. Märkligt är vidare, att inga vittnesmål levererats för de svenska anspråken från trakten norrom Luleå, och att ej heller birkarlarna stött hälsingarnas talan.

Det synes sannolikt, att alla intyg från birkarlahåll saknas, emedan de redan avgivits för motparten, »finlandenses». Satakundas inbyggare hänvisa i sina vittnesmål såväl till sin erfarenhet (experiencia) som till sina av fäderna ärvda handlingar. Nu är det emellertid att antaga, att just birkarlarna skulle äga en dylik kännedom om Norrbotten, likasom de bevisligen ägde skriftligen stadfästa ärftliga rättigheter Med en till sannolikhet gränsande visshet kan man därför anse, att birkarlarna och dessa invånare av Satakunda äro samma personer. Det visar sig ytterligare, att tvisten 1374 gällde samma områden, som den tvist, vilken avgjorts år 1328. Då uppträdde som parter å ena sidan hälsingarna, å den andra birkarlarna. I betraktande av att tvistefrågan var densamma, att den ena parten vid vartdera tillfället utgjor-

des av hälsingarna, så är det tydligt, att »Birkarlaboa» av år 1328 och »finlandenses» av år 1374 representera samma ärftliga intressen. Och då Satakunda, särskilt Birkala, år 1374 intar en särställning vid avgivande av vittnesbörd om Norrbotten, så måste Birkala av år 1374 och »the Birkala» och »Birkarlaboa» av år 1328 stå i närmaste samband med varandra, säger Jaakkola.

Det nära samband, som sålunda förefinnes mellan Birkala och birkarlarna, förklarar många för birkarlarna egendomliga drag, så t. ex. deras oerhörda rörlighet, som endast var en utveckling av en egenskap, som tagit sig uttryck under Birkala-böndernas erämarksfärder. Det visar sig, att birkarlarna liksom Birkala-bönderna bedrevo erämarkshushållning i »öcknaskogar» både i egenskap av jägare och fiskare. Genom de bottniska lapparnas förvandling till arbetsträlar uppstod emellertid en arbetsfördelning: lapparna fingo till stor del på sin part att bedriva erämarkshanteringen till sina skatteherrars, birkarlarnas, fromma; dessa hade åter i främsta rummet att övervaka dessa sina lappar. Redan beslutet av år 1328 visar, att birkarlarna ägde ensamrätt att besöka lapparna, säger förf., och denna rätt behöllo de framgent under medeltiden.

Birkarlarna begynte emellertid småningom att utveckla sig till en särklass, skild från övriga finska stamfränder. Länge bevarades dock sambandet med Birkala, vilken trakt ursprungligen undfått privilegierna uppe i Norrbotten. Efter det lapparna uppdelats, förmodligen byavis och mantalsvis, hade förbindelsen fått en än fastare grund, som endast kunde upphöra tillföljd av birkarlarättigheternas avyttrande. — Birkalanejdens avlägsenhet ledde dock till att lappfararfärderna därifrån blevo allt fåtaligare. Sydligare innehavare av birkarlarättigheter förmåddes alltmera att arrendera eller sälja sina erämarksförmåner, och så samlades dessa i allt färre händer. — Vid sidan av de egentliga birkarlarna uppe i Norrbotten uppstod därstädes redan tidigt en finsk bosättning vilken ej hade del i lappskatten. Till denna klass, »meniga allmoga», nedsjönk också mången fattig birkarl, som hade så liten del i lappskatten, att han ej själv fick företaga färder i lappmarken, utan måste utarrendera eller sälja sina rättigheter åt andra. Slutligen återstodo på Gustav Vasas tid blott några få »rike birckekarrer».

Till denna utveckling bidrogo även andra omständigheter. Det inbringande fisket i flodmynningarna råkade i händerna på ett fåtal, som därigenom förvärvade stora förmögenheter. Lappfärdernas kostsamhet, nödvändigheten att anskaffa nödiga handelsvaror för lapparnas förseende m. m., förutsatte en kapitalrikedom, som omöjliggjorde verksamheten för mindre förmögna birkarlar. Den handelsskicklighet, som småningom utvecklades bland birkarlarna under lappfärderna, kom senare efter förlusten av lappskatten de rika birkarlarna till nytta, i det de alltmera förvandlades till handelsmän.

Jaakkola försöker vidare påvisa, att den livliga förbindelse han förutsatt såsom existerande mellan Birkala och Norrbotten under medeltiden lämnat talrika spår efter sig i ortnamnen, i det medeltida personnamnsbeståndet och den finska Torneå-dialekten, som är närmast besläktad med dialekterna i Satakunda. Jaakkola finner slutligen, att hans undersökning bekräftat den bild av birkarlarörelsens uppkomst, som redan birkarlarnas och lapparnas traditioner givit. Han försöker att närmare bestämma tidpunkten för begynnelsen av birkarlarörelsen, vilken han betraktar såsom ett sentida tillskott och en förstärkning till kvänväldet i norr. Då birkarlatraditionen omtalar förhållandet till Sverige såsom fredligt, medan Norge och Ryssland varit fientliga makter, så förlägger han birkarlarörelsen i fullt utbildad gestalt till tiden efter Birger Jarls korståg. De norska annalernas uppgifter om anfall av kväner och karelare mot norska Finnmarken år 1271 sammanställer Jaakkola med ett presumerat gränsfördrag mellan karelarna och kväner-birkarlar kort därförinnan, ett fördrag, vid vilket karelarnas nordgräns blivit Kemi älv. Han finner det även sannolikt, att Bureus uppgift om att birkarlarna år 1277 av Magnus Ladulås erhållit privilegier på Lappmarken är riktig och tror sig även finna en naturlig förklaring till birkarlarörelsens framträdande mot slutet av 1200-talet i den uppblomstring av handeln i Kumo älvdal, som synes ha blivit en följd av landets öppnande för den tyska (kristna) handeln.

Jaakkolas arbete är synnerligen rikt på synpunkter, och det har därför endast varit möjligt att framställa huvuddragen i hans tankegång. — I många avseenden har det lyckats honom att kullkasta tidigare framställda åsikter. Så är hans tolkning av Olaus Magnus uppgifter synbarligen riktig. Och därtill är hans framställning av erämarkshushållningen i det forna Birkala ägnad att fylla den lucka, som hittills alltid funnits, då det gällt att bevisa sambandet mellan birkarlarna och Birkala. Att erämarkshushållningen synbarligen här hade en hög ålder, att ägoförhållandena inom erämarkerna hade utbildats på ett sätt, säreget för trakten, att erämarksfärderna säkert företogos norrut till trakterna av Esse å, och att därtill birkarlarna av år 1328 ägde gemenskap med »Finlandenses» av år 1374, allt detta är omständigheter, som avgörande visa hän på förbindelserna mellan Birkala och birkarlarna.

I ivern att styrka sin tes har Jaakkola även gjort påståenden, som dels äro otillräckligt motiverade, dels tvivelaktiga. Man frågar sig vad övriga medeltidsforskare må ha att säga, då Jaakkola anser, att erämarkshushållningen i Birkala är äldre än i Södra Tavastland, där t. ex. Voionmaa anser den gå synnerligen långt tillbaka i tiden. Man frågar sig även om ej erämarkshushållningens höga ålder i Birkalanejden i sådant fall, förutsatte livliga förbindelser med den kristna västern långt före Birger Jarls korståg.

Den filologiska motiveringen i arbetet synes vara mest problematisk. T. ex. då »Ähtävä och Ähtäri» (Esse och Ätsäri) bl. a. anföras såsom minnen från de finskspråkiga Birkala-bornas eller birkarlarnas handelsfärder till Bottniska vikens kust, emedan stammen »Ähtä» är gemensam, men dennas betydelse ej alls förklaras, så är beviset svagt. De båda ortnamnen få, såsom Karsten senast påvisat, sin förklaring på svenskt håll såsom olika former av samma grundord »Edsjö»; de antyda verkligen färder längs Esse-ådal, såsom Jaakkola trott, men i olika riktning. Då förf. betvivlar ursprungligheten av namnet »Helsingby» i Norrbotten med hänvisning till det finska namnet »Kainuunkylä», så är det en villkorlighet. Slutligen är hans härledning av de finska ortnamnen Pirkkala och Pirkkiö från personnamnet Pirkko eller *Pirkka och påståendet att deras svenska motsvarigheter Björkö—Birkö och Birka(la) icke kunna vara primära, icke övertygande motiverade. Vad Birkala — Pirkkala ursprungligen burit för ett namn och varav nejden fått sin stora betydelse för handeln är ännu ej slutligen klarlagt, så mycket än Jaakkola gjort till frågans klarläggande. Här höljes kunskapen av källornas förtegenhet. Att birkarlarörelsen utgått från Birkala synes däremot ostridigt.

Eric Anthoni.

Svend Dahls *Bibliotekshandbok. Översatt, bearbetad och med bidrag av svenska fackmän utgiven av* Samuel E. Bring. Första bandet. Del 1. Uppsala 1924. Almqvist & Wiksells förlag.

Den kände danske biblioteksmannen Svend Dahls lika välkända »Haandbog i bibliotekskundskab», som redan föreligger i två upplagor, utkommer som bäst i en tredje, omarbetad edition.

För att anpassa arbetet även efter svenska förhållanden har förste bibliotekarien Samuel E. Bring i Uppsala ställt sig i spetsen för en samtidigt utkommande svensk bearbetning, varav första bandets första del föreligger sedan början av sommaren. Därjämte har en särskild uppmärksamhet ägnats finländska förhållanden, vilka belysts i sakrika tillägg av underbibliotekarien Holger Nohrström.

Faktiskt ha vi att göra med ett alldeles nytt arbete om vi jämföra med Dahls andra upplaga — den tredje danska upplagan har jag icke varit i tillfälle att se.

Som en gammal bekant återfinna vi bibliotekarien Victor Madsens översiktliga framställning av boktryckarkonstens historia. Ur framställningen ha utbrutits de avsnitt som gälla Danmark, Norge och Finland, vilka nu författats av underbibliotekarierna Lauritz Nielsen och Holger Nohrström, vartill kommer en utförlig uppsats av riks-

bibliotekarien Isak Collijn om det svenska boktryckets historia 1483 —1700.

Collijns uppsats måste betecknas som ett bärande och märkligt bidrag till handboken. Av källförteckningarna framgår tydligt nog, hurusom vi i väsentliga stycken ha att göra med en sammanfattning av hans egna, tidigare forskningar. Vi förbise icke vad andra ha uträttat före honom, t. ex. Klemming, som hopbragte Missale Upsalense vetus (1484), men Collijn har också på förut banade stigar vunnit nya och märkliga resultat; bl. a. har han definitivt fastslagit, att det nyssnämnda missalet tryckts av Johann Snell i Stockholm. Hans ståtligaste forskningsbragd är sannolikt upptäckten och identifieringen av Remigii »Magister que pars», varav han fann ett fragment på sammanlagt tjugu rader inklistrat i en bokpärm i ett tyskt bibliotek. Tack vare sina kunskaper och sin kombinationsförmåga lyckades han av detta obetydliga fragment konstruera upp bilden av hela boken, varav intet annat spår finnes, och bevisade, att vi här hade att göra med det äldsta svenska trycket.

Men nästan hela vägen, så t. ex. i fråga om Bartholomæus Ghotan, Johannes Fabri och Paul Grijs, den förste boktryckaren i Uppsala, m. fl. stöder sig framställningen i all huvudsak på förstahandsforskningar av Collijn själv.

I fråga om reformationstidens tryck kunna vi med tillfredsställelse anteckna, att en av våra egna forskare, underbibliotekarien Ragnar Dahlberg inlagt synnerligen stora förtjänster. Han har sålunda upptäckt en okänd variantupplaga av Olavus Petris postilla (1538), vidare den äldsta kända svenska upplagan av Luthers katekes (1567; utkommit i faksimileupplaga) samt Petrus Canisius' katolska katekes, varav det enda kända exemplaret bevaras i vårt universitetsbibliotek, även den publicerad i faksimile. Härtill kommer ännu ett stort antal större och smärre fynd, alla vittnande om kunnighet och spårsinne.

Nytt är även kapitlet om illustrationskonstens historia av underbibliotekarien Aage Marcus; ett tillägg av Arthur Sjögren skildrar de svenska tryckens dekorativa utstyrsel ända från de enkla träsnitten i »Dialogus Creaturarum». Vi kunna anteckna, att den finska helbibeln från Henrik Keyser I:s officin (1642) är ett verkligt praktverk, lika tryckt som Drottning Kristinas svenska bibel (1646) — Collijn anmärker i annat sammanhang, att de finska böckernas typografiska utstyrsel mången gång t. o. m. överträffade de svenskas.

Bokbandets historia skildras i en vackert illustrerad uppsats av den numera avlidne museumsdirektören Emil Hannover. Den återfinnes redan i den förra upplagan, och tilläggen ha utarbetats av förste bibliotekarien Otto Walde och f. d. överbibliotekarien H. O. Lange. Gemensam med den förra upplagan är även Langes uppsats om bok-

handelns organisation, medan Dahls egen artikel om bibliofiliens historia, med uppgifter även från Finland, är ny.

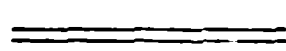
Vid sidan av Collijns ovannämnda uppsats hör förste bibliotekarien Axel Nelsons artikel om medeltidens latinska bok och skrift till bandets längsta och värdefullaste. Till den ansluter sig en framställning av den nordiska skriften av doc. Johs. Bröndum-Nielsen och rektor Sam Janssons skildring av svenskt skrivskick under medeltiden och fram till våra dagar. Dessa tre uppsatser gälla således den speciella del av biblioteksväsendet som närmast angå historikerna. Jag har icke den nödiga fackkunskapen att uttala mig om dem, men kan betyga, att i dem finnes mycken nyttig kunskap att inhämta.

Kort sagt: det föreliggande häftet av bibliotekshandboken fyller mycket höga anspråk såväl beträffande artiklarnas halt som ifråga om det belysande illustrationsmaterialet. Självfallet äro i ett arbete som detta de bibliografiska hänvisningarna till specialmonografier synnerligen talrika och öka bokens användbarhet.

Den föreliggande delen kostar 18 svenska kronor, men 33 procents nedsättning erhålles vid beställning genom bibliotekskonsulenten, fil. kand. Hans Hirn, adr. Statens biblioteksbyrå, Bangatan 2, Helsingfors. Det reducerade priset ställer sig sålunda relativt billigt för denna vackra och nyttiga handbok, som är ett ovärderligt hjälpmedel för biblioteksmän och bokvänner, samtidigt som det kan tjäna även historikern i hans arbete.

Vi önska utgivaren en god fortsättning och hoppas att de följande delarna skola kunna utkomma i rask följd.

Hugo E. Pipping.

På grund av sjukdomsfall måste redaktionen avstå från att i detta häfte införa den avsedda notisavdelningen och förteckningen över insänd litteratur.

Nyköpings gästabud.

Av

ROLF PIPPING.

DGF = Danmarks gamle Folkeviser, udg. af Svend Grundtvig (3. Del., Kbh. 1862).
DS = Diplomatarium Suecanum (2, 3).
EK = Erikskrönikan.
SRS = Scriptores Rerum Suecicarum Medii Ævi (1—3).
ST = Sverges traktater med främmande magter, utg. af O. S. Rydberg (1, Sthlm 1877).

Källorna till vår kunskap om den händelse, som brukar kallas »Nyköpings gästabud»[1], äro Erikskrönikan (vv. 3624—3977), flere annalnotiser (se nedan), en latinsk klagosång (SRS 2: 2 s. 172) och en i dansk uppteckning bevarad folkvisa (DGF nr 154) samt indirekte en del diplom (se nedan).

Utförligast är EK, vars framställning det därför är lämpligast att taga till utgångspunkt vid en jämförelse mellan källorna.

---

[1] Benämningen tyckes emellertid icke vara gammal. Den saknas i EK och andra källor och nyttjas icke av äldre historiker. Jag har sökt den förgäves på följande ställen: Er. Olai (SRS 2: 1 s. 92 ff.), Ol. Petri (a. a. 1: 2 s. 263—266), Hadorph (marginalrubrikerna) EK s. 123—132, Dalin 2 s. 396—400, Lagerbring 3 s. 116—124 och dennes »Sammandrag» 4. uppl. 2 s. 26 samt »Mindre Sammandrag» 2. uppl. s. 19, Fant (rubrikerna) SRS 1: 2 s. 43, Geijer Sv. F. Hist. 1 s. 201—203, Fryxell 2 (ed. 1900) s. 65 ff. Men Odhner upptager benämningen i sin »*Lärobok i fäderneslandets historia ... för skolans lägre klasser*» (mig nu tillgänglig i 16. uppl., 1898) och säger den vara vedertagen (s. 36), och hos Starbäck Berättelser ur Swenska Historien (Ny uppl., Örebro 1869) 3 s. 290 förekommer »Nyköpings gästabud» som rubrik. Hos Lagerbring 3 s. 120 börjar § 48: »Sedan Gästabuds-glädjen war lycktad». Det vore intressant, om någon kännare av den historiska litteraturen kunde uppspåra, vem som präglat namnet.

I vissa delar kan det yttre händelseförloppet i krönikans skildring rätt väl kontrolleras (och kompletteras) med hjälp av annaler och diplom.

Enligt EK föregicks »gästabudet» av ett besök av hertig Valdemar ensam hos konungaparet i Nyköping.[1] Därifrån rider han genom Stockholm till Dåvö, där han sammanträffar med hertig Erik, som under tiden får en inbjudan till konungen. Erik är misstrogen, men Valdemar övertalar honom, och bröderna rida genom Stockholm till Nyköping.

Alla dessa uppgifter äro trovärdiga. Dåvö (i Västmanland) var drottning Helvigs änkesäte, och hon befann sig där åtminstone några månader senare (15. april 1318, DS nr 2145). Det är mycket sannolikt, att hertigarna stämt möte hos sin mor. Med säkerhet veta vi, att båda hertigarna samt herr Arvid Gustavsson den 5. december 1317 befunnit sig i Uppsala (DS nr 2128), tydligen på väg från Dåvö till Stockholm (jfr Styffe Skandinavien under unionstiden[3] s. 310, 335 f.) med Nyköping som mål. Herr Arvid var säkerligen identisk med den riddare av samma namn i hertigarnas följe, vilken enligt EK dödades i Nyköping (vv. 3893—3905). Den 27. maj 1318 kallar sig hans hustru änka (DS nr 2150).[2]

I detta sammanhang må anmärkas, att en reminiscens av besöket på Dåvö kan föreligga i folkvisans ord om »Fru Ingeborg», som »stannder y Stoch-holms portt» och varnar sina söner för färden. Att den gamla frun skulle ha följt dem till Stockholm är naturligtvis inte troligt. Se f. ö. nedan om folkvisan.

[1] Han kom då troligen från Öland, som han fått vid hertigarnas hävdaskifte 1315 (ST nr 185) och där han med sin familj slagit sig ned 1316 (SRS 1: 1 s. 27). Då det i EK före berättelsen om hans färd till Nyköping heter, att han »red till Kalmar» (v. 3624), torde uppgiften få hänföras till oktober 1317. Den 24. augusti hade båda hertigarna varit på Kållandsö, den 4. oktober Valdemar i Vreta (klostret i Östergötland); se DS nr 2119, 2124. Om hertig Erik heter det (v. 3625 f.), att han ville vara i *hagnatorpe* (troligen n. v. Höjentorp nära Skara) den julen. Det är rimligast att sammanföra vv. 3624—3626 med det följande, men en viss osäkerhet råder, emedan den stora luckan i EK infaller antingen strax före eller strax efter dessa tre verser. Partiet 3576—3623 handlar om hertigarnas mottagande av sina brudar i Lödöse i september 1313.

[2] DS nr 2154 utgör intet hinder för denna identifikation; se tillägget 3 s. 392.

Strax innan hertigarna kommo till Nyköping, red vid *swerto* (v. 3706) en ung riddare fram till dem och varnade dem, men blev icke hörd. Tillförlitligheten av denna episod diskuteras nedan. Här må emellertid påpekas, att med den angivna platsen säkert åsyftas *Svärta* (äldre *Svärtö*) ugf. 10 km. nordöst om Nyköping vid stora vägen från Stockholm; se och jfr Styffe a. a. s. 281, Cohrs Atlas över Sverige[10] bl. 8 N 13.

Efter varningsepisoden berättas, att hertigarna velat ligga kvar där (tydligen vid Svärta; jfr v. 3735), men att »kosten förts därifrån till Nyköping», och att utskickade från konungen bådo dem omedelbart fortsätta till Nyköping, vilket de gjorde. De uppgivna fakta finns det ingen anledning att betvivla; om deras betydelse längre fram.

EK uppger intet datum för »gästabudet», men berättar, att överrumplingen skedde om natten efter hertigarnas ankomst och festliga mottagande. Annalerna uppgiva dels den 10., dels den 11. december 1317; ett par säga uttryckligen, att fängslandet skedde nattetid. Notisernas tillförlitlighet ökas av att olika dateringssätt använts.[1]

Om händelserna efter hertigarnas ankomst till Nyköping berättar EK i huvudsak följande:

1. Gästerna mottagas med hycklad vänlighet. En festmåltid äger rum, varefter alla hertigarnas män lämna borgen och uppsöka de härbärgen Brunkow anvisat dem i staden (vv. 3742—3791). 2. Hertigarna fängslas; scener i samband därmed (vv. 3792—3873). 3. Hertigarnas män fängslas (vv. 3874—3905). 4. Konungens folk delar det byte, som tagits ifrån hertigarna och deras män. Hertigarna misshandlas i fängelset (vv. 3906—3977).

Av dessa partier måste 2 och 4 anses vara avgjort mindre tillförlitliga än 1 och 3.

EK är ju en dikt till hertigarnas och särskilt hertig Eriks förhärligande. Det råder intet tvivel om, att dess uppgifter om

---

[1] SRS 1: 1 s. 27, 42, 56, 239; 3: 1 s. 23 (obs. not q!). För uträkningen bör märkas, att 11. dec. 1317 var söndag (se Liljegren's tabeller DS 2 Inledn.). Obestämd datering SRS 1: 1 s. 94, oriktig s. 65.

hertigarna i huvudsak härröra från deras närmaste krets.[1] Faktiska yttre uppgifter om hertigarna och deras män böra vi därför i allmänhet anse för trovärdiga. Såsom vi i det föregående funnit, kunna dessa uppgifter till en viss grad styrkas med hjälp av andra källor; och i andra partier av verket kan en likadan trovärdighet påvisas. Helt annorlunda ställer sig saken, så snart det blir fråga om *belysningen* av fakta, eller då det gäller uppgifter om sådant, varom de överlevande i hertigarnas krets icke veta besked.

I skildringen av »gästabudet» äro partierna 1 och 3 någorlunda tillförlitliga, emedan de troligen vila på uppgifter av personer i hertigarnas följe. Berättelsen om herr Arvids död styrkes indirekte genom de ovan refererade diplomuppgifterna om mannen. Att sviten hade sina härbärgen i staden och hertigarna således varit försvarslösa på borgen avspeglas kanske indirekte i folkvisans vers: »Dy [= hertigarna] lagde deris hornske [= harnesk] udi thenn by». Redan på inre grunder måste man antaga, att Birger förmått skilja bröderna från deras män, för att överrumplingen skulle lyckas. För övrigt kan man naturligtvis inte så i detalj lita på skildringen i partierna 1 och 3. Men det huvudsakliga innehållet i dessa torde få anses stå fast.

Annorlunda är förhållandet med partierna 2 och 4. Färgläggningen står naturligtvis för hertigpartiets och författarens räkning. Men på vilka vägar kunna uppgifter om vad som under natten passerat på slottet ha kommit till hertigarnas anhängare? Hertigarna själva fingo de aldrig återse. Med Birger och hans gemål hade de nog ingen förbindelse, och vittnesmål av Brunkow och hans medhjälpare, vilka senare föllo i de hertigligas händer och av dem avrättades, lära de inte ha frågat så mycket efter. Som hemulsmän komma närmast i åtanke sådana, som

[1] Den vanliga åsikten (K l e m m i n g, S c h ü c k, C e d e r s c h i ö l d) är, att EK författats strax efter 1320, till vilket år berättelsen går fram (Magnus Birgerssons avrättning). Nyligen har rektor N o r d f e l t i »Samlaren» 1921 s. 1 ff. (obs. s. 39) sökt göra gällande, att dikten skrivits först omkring 1350. Även om denna nya datering vore riktig (en fråga, som jag inte här skall behandla), måste vi anse skildringen av hertigarna i stort sett vila på traditioner, som i kretsen av deras anhängare utbildats kort efter deras död.

hört till Birgers anhängare, men senare gått över till motpartiet. Flere överlöpare kunna ha funnits; märk berättelsen i vv. 3832—3841 om två icke namngivna riddare, som sägas ha uttryckt sitt ogillande inför konungen och som därför kastats i tornet. En kunna vi namngiva, den i vv. 3798—3831 omtalade herr Knut (väl densamme som senare nämnes i v. 3920 f.). Han är helt säkert identisk med en herr Knut Jonsson, om vilken diplomen ha en del uppgifter att giva oss.

Dennes släktförhållanden ha utretts av K. H. Karlsson i [svensk] Hist. tidskr. 3 (1883) s. 457 f. Han tillhörde en av de förnämsta ätterna. Hans fader och farbroder Johan och Birger Filipssöner samt deras systerson Johan Karlsson hade avrättats år 1280 såsom upprorsmän mot Magnus Ladulås (EK vv. 998—1093). Äpplet föll inte långt ifrån trädet; herr Knut var nog inte mera lojal än fadern. Men han skötte sitt spel med större framgång än denne. Vi finna honom turvis i de motsatta lägren. År 1307 var han en av hertigarnas löftesmän vid deras hemliga fördrag i Motorp med hertig Kristoffer av Halland (ST nr 161).[1] Men 1310 figurerar han som Birgers råd (DS nr 1657), 1311 som dennes drots (ib. nr 1777). År 1314 nämnes han först i trohetsbrevet av Birgers anhängare (ib. nr 1981). Redan 1310 omtalas han såsom östgötarnas lagman, och med samma titel nämnes han 1315 och 1316 (ib. nr 1659, 1999, 2005, 2053, 2067), väl emedan Birger gjort Brunkow till sin drots (se nedan). Men herr Knut förekommer fortfarande bland Birgers män. Uppgiften i EK, att herr Knut befann sig på slottet vid »Nyköpings gästabud» är säkerligen riktig, ty han uppträder ännu senare i Birgers följe, nämligen då konungen den 27. februari 1318 i Helsingör pantsätter Småland (ST nr 188). Men nästa gång vi se hans namn i diplomen är den 8. okt. 1318, och då nämner hertig Valdemars änka honom bland sina rådsherrar (DS nr 2168). Därefter se vi honom i rådet under Magnus Erikssons minderårighet, och snart nog igen som drots, efter Mats Kettilmundssons avlägsnande (se registren till DS 3 och ST 1).

Uti EK:s skildring av den ödesdigra nattens händelser spelar

[1] Han var måhända på hertigarnas sida redan vid förlikningen i Kolsäter 1305 (ST nr 157).

herr Knut en mycket vacker roll. Birger kallar på honom och ber honom hjälpa till vid hertigarnas fängslande. Herr Knut svarar på en gång hövisktoch stolt, att han är beredd att skydda konungen emot varje fara, men att han ingenting vill ha att skaffa med ett så skamligt anslag emot hertigarna.

Denna historia är naturligtvis inte i och för sig orimlig. Men om herr Knuts indignation varit så stark, hade han väl inte ännu i februari 1318 upprätthållit förbindelsen med Birger. Och då, som vi funnit, också andra omständigheter visa på herr Knut såsom en sannolik hemulsman för vad EK har att berätta om nattens händelser, är det väl troligt, att skönmålningen av honom icke tillkommit utan hans egen medverkan. Vi måste över huvud räkna med den möjligheten, att berättelsen i partierna 2 och 4 vilar på en version, som icke endast är partisk för hertigarna, utan enkom lagts till rätta för att låta herr Knut och andra av konungens forna anhängare framstå i en inför hertigpartiet så litet komprometterande dager som möjligt. Men därav följer, att alla påståenden om de handlande personernas större eller mindre skuld måste bedömas mycket kritiskt.

Enligt EK voro drottningen och Brunkow initiativtagare, och konungen säges ha låtit förleda sig av dem (vv. 3930—3932. Jfr vv. 3690—3699). Men krönikan skildrar också hans måttlösa glädje över kuppen (vv. 3912—3919). Som Brunkows hantlangare vid hertigarnas gripande och övervakande nämnas några utlänningar (vv. 3852, 3871, 3922; dessutom ett par vid fängslandet av hertigarnas anhängare), av vilka åtminstone en längre fram samtidigt med Brunkow föll i sina motståndares händer och avrättades jämte honom (vv. 4242—4248, 4364—4372).

Vad säga i dessa avseenden övriga källor? Och i vilket förhållande kunna de tänkas stå till den tradition EK representerar?

Då det i flere annaler säges, att Birger lät fängsla sina bröder, innebär detta naturligtvis ingenting upplysande om konungens andel i överrumplingen, och knappast heller, då det i en svensk kronologi heter: »Rex B.... dolo fratres suos...intercepit» (SRS 1: 1 s. 56). Kronologien i fråga, som går fram till 1415, innehåller flere detaljer, som överensstämma med EK, och det är ej uteslutet, att annalisten haft tillgång till krönikan.

Av vikt är däremot formuleringen i Annales Lubecenses (SRS

3: 1 s. 177): »Birgerus... ex instinctu reginæ et suorum fidelium quorundam, qui postea quidam tracti, quidam rotati et quidam decollati fuerunt [med dessa åsyftas naturligtvis Brunkow och hans hantlangare], fratres... ad se vocatos et dolose captivatos in Nycopia sub fiducia pacis in turri fame miserabiliter fecit mori.» Dessa detaljer stämma med EK.[1]

Det parti av de lybska annalerna, som den anförda notisen tillhör, anses vara skrivet icke långt efter 1324. Vare sig annalisten känt EK (ifall denna var skriven redan 1321; jfr ovan) eller hans notis är oberoende av själva krönikan, visar överensstämmelsen, att EK beträffande drottningens och Brunkows skuld representerar en tradition, som vunnit spridning och tilltro icke långt efter Magnus Erikssons tronbestigning.

Denna slutsats är av vikt för bedömandet av den folkvisa och den latinska klagosång, för vilka Nyköpings gästabud är temat. Om dessa dikter säger S v e r k e r E k i »Minnesskrift utg. av Filologiska Samfundet i Göteborg» (Göteborgs Högskolas Årsskrift 26, 1920) s. 40, att kanske någon av dem »först lockat Erikskrönikans diktare till att sätta pennan på papperet», och i sitt nyutkomna arbete »Den svenska folkvisan» s. 151 menar han, att visan i fråga »nog får anses vara ett förebud till krönikan». Så som denne forskare rekonstruerat visan, företer den parvis rimmade verser, vilka kunna läsas i följd utan strofindelning liksom den ostrofiska parvis rimmade knitteln i EK.

I klagosången kallas Birger en »vir iniquus, Salvatoris inimicus», som med svek i sinnet bjöd till sig sina bröder, tog dem till fånga och lät dem dö av svält. Klandret går sålunda främst ut över honom. I en senare strof heter det emellertid:

Tandem timent pro ruina
Rex et Brunco cum Regina,
Regno carent cum dolore,
Fugientes cum pudore,
Partes petunt Daniæ,

[1] I dessa annaler uppges dessutom (under 1319) såsom ett rykte, att Erik Menved jämte sin syster drottning Märta varit medskyldig i anslaget mot hertigarnas liv (»ad quorum interfectionem ipse rex Danorum cum sorore sua... fertur consilium præstitisse»). Då detta säges vara blott ett rykte, som f. ö. icke synes förekomma i någon annan källa, och då uppgiften i sig själv är osannolik, kunna vi lämna notisen därhän.

varigenom väl de båda andras delaktighet i ogärningen antydes. Dessutom omtalas, att efter hertigarnas död en strid uppstått och att Brunkow och med honom två »proditores Dominorum [= hertigarnas] nequiores» blivit [gripna och] avrättade. Alla dessa fakta äro riktiga, så när som på den sista sifferuppgiften. I varje fall namngiver EK *tre*, som jämte Brunkow dömdes och avlivades (vv. 4368—4370).

Det är naturligtvis all sannolikhet för, att klagosången är diktad kort efter Brunkows död. Men den avvikande sifferuppgiften och den avvikande belysningen av Birgers skuld[1] tyder på att ingendera dikten är beroende av den andra. Klagosången innehåller ingenting, som ej bör ha ingått i de berättelser, vilka omedelbart måste ha spritt sig över Sverige. Författaren till EK har kanske redan på den grund icke känt klagosången, att han icke förstod latin. Krönikan bär alltigenom en världslig prägel, och det finns ingenting, som tyder på, att han varit hemmastadd i det lärda språket. På sin höjd kan det tänkas, att hans eller hans uppdragsgivares kännedom om förefintligheten av en dylik klagosång givit en påstöt till krönikans författande.

Av större intresse är frågan om förhållandet mellan EK och folkvisan. De viktigaste jämförelsepunkterna äro följande:

	EK	Visan
1.	Hertigarna begiva sig på färden från [sin mor, änkedrottning Helvig på] Dåvö över Stockholm.	Hertigarna begiva sig på färden från sin mor, fru Ingeborg i Stockholm.
2.	Brunkow och drottningen anstiftare av sveket. Konungen uttrycker sin glädje över att dådet utförts.	Brunkow och drottningen svika hertigarna i konungens frånvaro. Vid sin hemkomst beklagar denne ogärningen.
3.	Birger kastar fängelsenyckeln i ån (vv. 4042—4055).	Brunkow kastar fängelsenyckeln i sjön.

[1] I denna punkt avviker klagosången, som vi skola se, ännu starkare från folkvisan.

EK	Visan
4. Hertigarna svältas i hjäl i fängelset.	= EK.
5. Konungaparet undkommer till Danmark. Brunkow och hans hantlangare steglas och rådbråkas.	Brunkow och drottningen brännas på bål.

Där EK och visan skilja sig i fråga om yttre fakta, synes krönikan genomgående vara mera tillförlitlig. I fråga om punkterna 1 och 5 är det utan vidare klart (se ovan). Vad beträffar punkt 2, så kunna vi ej strikte bevisa, att Birger den ödesdigra natten befunnit sig på borgen. Men det finns ingen anledning att betvivla själva faktum i EK:s skildring, och annalernas formulering synes även förutsätta hans närvaro vid tillfället. Versionen om konungens frånvaro är troligen en fri uppfinning såsom konsekvens av att Brunkow och drottningen i den tydligen mycket fasta tradition, som representeras av EK och de lybska annalerna, betraktats såsom de huvudsakligen skyldiga. En ytterligare konsekvens härav är den poetiska rättvisa balladdiktaren skipar, då han låter drottningen dela Brunkows öde. Märk också det ohistoriska, men i folkvisorna vanliga dödssättet, bränning på bål. Se även nedan om punkt 3.

Av likheterna är överensstämmelsen i punkt 4 utan intresse i detta sammanhang, då alla källor (med rätt eller orätt) äro ense om, att hertigarna bragts om livet genom svält.

Så mycket märkligare är däremot punkt 3. Att det i visan är Brunkow, som kastar nyckeln i sjön, är en konsekvens av punkt 2. Det betyder mindre, vem som säges ha utfört handlingen; huvudsaken är, att historien med nyckeln förekommer både i EK och i visan. Motivet gör onekligen ett starkt romantiskt intryck. Cederschiöld Om Erikskrönikan (Populärt vetenskapliga föreläsningar vid Göteborgs Högskola XI, Gbg 1899) s. 199 säger härom: »Om verkligen Birger, såsom krönikan påstår, kastat nyckeln till tornet ned i Nyköpingsån, så har detta endast varit ett slags yttre tecken på hans beslut att aldrig låta hertigarna slippa lösa. Någon omöjlighet att när som helst bryta upp tornets port uppkom ju ej af nyckelns förlust.» Man kan

inte helt avvisa möjligheten av en dylik handling vare sig som symbol eller som spontant uttryck för en affekt. Men traditionen härom må vara riktig eller ej, så är detaljen så obetydlig i sakligt avseende och dess värde så överhängande estetiskt-symboliskt, att dess förekomst både i EK och i visan synes tala för ett *poetiskt* samband mellan de båda dikterna. Vi komma då tillbaka till frågan, om Sverker Ek har rätt, då han är böjd att betrakta visan (även i stilistiskt eller åtminstone i metriskt avseende) som ett förebud till krönikan.

Vad först den formella sidan av saken beträffar, så vill jag inte bestrida möjligheten, att visan bör rekonstrueras till en typ med parrimmade verser utan de upprepningar, som förekomma i den danska uppteckningens fyrradiga strofer. Och det är kanske möjligt, att en så beskaffad vistyp (inte bara denna visa) påverkat krönikans metrum. Men det synes mig sannolikt, att i varje fall Eufemiavisorna (eller någon av dem) och kanske också främmande rimkrönikor utgjort de främsta mönstren för EK i stilistiskt och verstekniskt avseende.

Verbala överensstämmelser mellan visan och EK söker man förgäves. Särskilt är att märka, att visans omkväde (som enligt Sverker Ek troligen är ursprungligt, då det lånats till en annan svensk visa) icke återfinnes i EK, som i stället har den omkvädesaktiga flere gånger varierade versen *Tessalund swälte han them i häll* (v. 4068).

Någon verklig litterär betydelse har visan sålunda knappast haft för krönikans författare, även om visan är äldre och han känt den.

Och den sakliga betydelsen har ej varit större. Där på kontrollerbara punkter olikheter förekomma, har EK den riktiga versionen. Från innehållets synpunkt kunde man snarare förmoda, att visan byggt på krönikan och omformat dess uppgifter. Men nödvändigt är ett sådant antagande icke, och jag vill inte ens påstå att det är sannolikt, ty det är väl ändå troligast, att visan är äldre än EK, och den tradition, som i visan bearbetats, kan ha utbildats före EK:s tillkomst.

Vad vår jämförelse av källorna hittills visat är sålunda endast, att det funnits en tradition, representerad av EK, de lybska annalerna och folkvisan, om Brunkow och drottningen såsom

anstiftare av övervåldet mot hertigarna. Denna tradition motsäges icke direkte av klagosången eller någon annan källa. Och den tyckes ha varit gängse i kretsen av hertigarnas anhängare, måhända med herr Knut Jonsson som hemulsman.

Innan vi gå att överväga traditionens sannolikhet, måste vi emellertid taga del av en hittills icke berörd källa, som måhända har en helt annan proveniens, och som, utan att motsäga hertigpartiets version i ovan berörda punkter, dock ställer hela gästabudet i annan belysning.

Det är en passus i en anonym författares fortsättning på Saxos historieverk, vilken går fram till år 1341 och anses vara skriven i mitten av 1300-talet:

»Dum autem ... Birgerus [sedan han efter förlikningen med bröderna fått behålla en tredjedel av riket] in parte sua moraretur, intellexit, quod dicti duces iterum in malum suum machinarentur, sed astute preueniens eos ad se inuitatos cepit, sicud prius ipsum ceperant prodiciose, ac posuit in turri in castro Nykopensi, ubi ipsum captum prius posuerant, ibique miserabiliter fame mortui sunt.» (SRS 3: 1 s. 125.)

Här föreligger sålunda ett bestämt påstående, att hertigarna förberett en ny kupp emot Birger, som denne förekommit genom överrumplingen i Nyköping. Denna uppgift *kan* naturligtvis tänkas vila blott på en förmodan, väl i så fall närmast framkallad av den påminnelse om Håtunaleken, som enligt EK (vv. 3862—3866) Birger efter fängslandet gjort sina bröder. Men det enklaste synes mig vara att i den danske skribentens ord se spår av en version, som Birger eller någon av hans anhängare givit spridning åt under landsflykten i Danmark.

Härmed ha vi verkställt jämförelsen av källorna. Det återstår nu att söka väga sannolikheten av de olika uppgifterna, ett företag, som naturligtvis är ytterst vanskligt. Därvid få vi också anledning att beröra varningsepisoden i EK, som vi hittills gått förbi.

Vad först beträffar beskyllningarna mot Brunkow och drottningen, så måste de ses mot bakgrunden av den ovilja mot främlingar, som i EK och annorstädes kommer till uttryck. Johan Brunkow var med all sannolikhet son till en Werner Brunkow, troligen en av Magnus Ladulås' utländska gunstlingar (se regist-

ren till DS 1—3 samt ST 1). Det måste därför ha legat nära till hands för hertigarnas vänner att göra Brunkow och drottningen till syndabockar, även om de ej voro mera skyldiga än andra. Johan Brunkow hade av Birger upphöjts till drots i stället för herr Knut Jonsson. Denne kan sålunda ha haft en personlig anledning att betrakta honom med ovilja. Det bör vidare ha legat i herr Knuts intresse att framställa Birger som jämförelsevis oskyldig och det hela som en komplott av Brunkow och drottningen, ty sålunda var det lättare för honom att inför hertigarnas vänner rättfärdiga sitt kvarstannande i konungens tjänst. Om vårt ovan gjorda antagande är riktigt, att herr Knut haft ett avgörande inflytande på traditionens utformning i dessa punkter, måste vi anse den vara allt annat än ojävigt styrkt.

Dock är det i och för sig sannolikt, att herr Knut och andra av konungens svenska tjänare hållit sig i bakgrunden, ty deras öde var icke så obetingat förknippat vid Birgers. Annorlunda förhöll det sig med Brunkow, vars egen ställning var helt och hållet beroende av konungens; och detsamma gällde naturligtvis drottningen. Birgers sak var deras lika mycket, och de synas ha tagit den i sina händer. Det är troligt, att Birger var tämligen lättledd; detta synes framgå av, att han (säkerligen på hertig Eriks anstiftan) år 1306 inskred mot Thyrgils Knutsson, som var den ende, vilken kunnat hålla hertigarna nere. Drottningen och Brunkow voro av allt att döma handlingskraftigare. Men Brunkows handlingssätt behöver ej ha förestavats endast av egennytta. Det må icke glömmas, att han visade sin herre trohet också efter dennes fall, då han efter konungaparets flykt företog den expedition, som slutade med hans tillfångatagande och avrättning.

Återstår frågan, om fortsättaren av Saxo har rätt i sin uppgift, att hertigarna planerat ett svek emot konungen. Som vi ovan framhållit, kan denna uppgift misstänkas för att härstamma från Birger. Men därför behöver den ju inte vara osann.

Frågan sammanhänger på det närmaste med en annan, nämligen huru vi skola förklara, att hertigarna gingo i Birgers fälla. Detta måste onekligen anses vara så pass förvånande, att vi böra söka en förklaring därtill.

I den svenska traditionen och i all synnerhet i EK kunna vi

naturligtvis inte vänta att finna någon uppgift om ett anslag från hertigarnas sida. Men det finns vissa punkter i EK:s framställning, som rätt väl gå ihop med ett sådant antagande.

För det första kan Valdemars besök i Nyköping betraktas som ett medel att förbereda ett sammanträffande mellan de tre bröderna. Vidare är att märka EK:s berättelse om vad som försiggick vid Svärta. Av vv. 3721—3723 framgår, att hertigarna med sitt följe velat stanna där över natten och att där funnits proviant, som de räknat på, men som förts bort, tydligen av konungens folk. Måhända var det brödernas mening att följande dag locka Birger dit; det kunde tänkas, att han skulle ha ridit dem till mötes och att de då tänkt överrumpla eller övermanna honom. Men att provianten förts bort, kan ha berott på att Birger (eventuellt endast Brunkow) anat oråd och i stället planlagt sin kupp. Och hertigarna följde med för att inte förråda sin plan, som de kanske ännu hoppades kunna verkställa på något vis.

Emellertid kan hertigarnas önskan att övernatta vid Svärta också förklaras såsom endast en tilltänkt försiktighetsåtgärd, utan att de å sin sida hyst några onda avsikter. Att de fogade sig och strax fortsatte till Nyköping kan ha skett av den prosaiska anledningen, att en rast vid Svärta var omöjlig, sedan provianten förts bort. Och det föll sig väl i varje fall svårt för dem att under sådana förhållanden avslå uppmaningen att fortsätta färden.

Berättelsen om den unge riddaren, som vid Svärta varnade dem, synes lika väl låta förena sig med antagandet, att hertigarna varit oskyldiga, som att Birgers eller Brunkows tillärnade kupp varit ett motdrag. Hela denna episod gör för övrigt ett tämligen romantiskt intryck. Cederschiöld a. a. s. 247 not 1 påpekar, att i motsats till vad fallet vanligen är i denna del av krönikan, personen icke namngives, och till förklaring härav framkastar han den gissningen, att den unge riddaren vore EK:s författare. Men frågan är, om icke namnlösheten i stället är ett tecken på episodens otillförlitlighet. Det bör märkas, att varningsmotiv äro synnerligen vanliga i folklig dikt. I folkvisan är det modern, som varnar sönerna för färden. Men osannolik är episoden ju icke. Och den omständigheten, att den förekom-

mer i ett parti, som över huvud bär prägeln av sannolikhet i fråga om yttre fakta, gör det mindre tilltalande att helt och hållet underkänna den. Kärnan i episoden behöver endast vara den, att någon av hertigarnas folk varnat dem, när de ställdes inför valet att strax följa med till Nyköping eller ej, då det stötte på svårigheter att, som planlagt varit, övernatta vid Svärta.

Det finnes emellertid ett drag i EK:s skildring av färden till Nyköping, vilket bättre låter förena sig med antagandet om hertigarnas oskuld, nämligen att Erik yttrar sina betänkligheter, vilka Valdemar försöker slå bort. Om hertigarna hyst planer på en kupp, vilka deras omgivning ej genomskådat, hade väl båda givit sig sken av att icke misstro Birger.

Dock är EK:s skildring ej alldeles oförenlig med antagandet, att hertigarna haft en hemlig plan. Denna skildring kan i så fall förklaras som en konstruktion i efterhand av folkfantasien och traditionen, en konstruktion av rent estetisk art. Då man visste, huru det till slut gick, förbereddes katastrofen mera verkningsfullt genom att man lät den ena av bröderna ana ofärd. Rollfördelningen mellan den kloke Erik och den mindre skarpsynte Valdemar gav sig av sig själv, så mycket mer som man ju också visste, att Valdemar just förut besökt konungaparet.

Om åter hertigarna varit oskyldiga, är det ju naturligt, att Valdemar varit mindre misstrogen än Erik. Men man förvånar sig i alla fall över att han vid det första besöket i Nyköping låtit dupera sig av Birger, och framför allt över att han ej senare lät påverka sig av Eriks betänkligheter. Denne hade ju av allt att döma ständigt varit den ledande i hertigarnas gemensamma företag.

Inför denna svårighet frestas man att tänka sig en tredje möjlighet som lösning på gåtan, att hertigarna gingo i fällan, nämligen att Valdemar vid sitt första besök i Nyköping lovat Birger att försöka locka Erik i fördärvet, men att Birger sedan bedragit också Valdemar. Med denna tolkning förstår man bäst Valdemars enträgenhet. Och det var kanske också han, som förmådde Erik att avstå från att övernatta i Svärta.

Men kunna vi tro Valdemar om ett sådant förräderi? Alldeles uteslutet är det väl icke. Han hade ju ett påtagligt intresse av Eriks undanrödjande, ty därmed öppnades för honom eller

hans son vissa utsikter att vinna Norges krona, med undanträngande av den späde Magnus Eriksson. Att Valdemars tankar sysslat med den norska tronföljdsfrågan uppges av Hvitfeld, som berättar, att Erik Menved lovat förhjälpa Valdemar till Norges rike, om hertig Erik och hans ättlingar doge (ST nr 182 a). Valdemar hade dittills stått i skuggan för Erik; det är väl inte omöjligt, att han kände sig tillbakasatt. Hävdaskiftet 1315 får i alla fall betraktas som ett tecken på, att Valdemar önskat sig en självständigare ställning.

Källornas tystnad kan icke anföras emot denna hypotes. Ett sådant *pactum turpe* mellan Birger och Valdemar hölls naturligtvis ytterst hemligt. Valdemar tog sin skam med sig i fängelset, och Birger hade intet intresse av att låta sanningen komma ut.

Den här framlagda hypotesen kan naturligtvis tyckas föga sannolik i sig själv. Men den låter oss bäst förstå, att båda hertigarna lämnade sig i Birgers våld. Och den är bäst förenlig med allt vad EK berättar om hertigarnas uppträdande på vägen till Nyköping, vilket onekligen är en fördel, i betraktande av att EK mestadels är så tillförlitlig i sina uppgifter om det yttre händelseförloppet. Under sådana förhållanden torde det få anses försvarligt att, med all reservation för dess djärvhet, framlägga detta förslag till lösning av Nyköpings gästabuds gåta.

Ett karelskt järnbruk före Stora Ofreden.

Av

JOHN E. ROOS.

Järntillverkning enligt enkla metoder var av gammalt en allmogeindustri i Finland. Redan under 1500-talet upptogs i delar av landet järnet bland kronans räntepersedlar. Av större betydelse för landets ekonomi blev järnproduktionen dock först under 1600-talet, då järnbruk anlades och en fabriksmässig tillverkning tog vid. Bland driftiga män, som framför andra förtjäna att nämnas i samband med bergshanteringens uppblomstring, äro åboborgarna Jakob Wolle, Petter Thorwöst och Carl Billsten de främsta. Av dessa var Petter Thorwöst den framgångsrikaste. Efter Wolles obestånd övertog han en god del av dennes företag, främst Svartå i Karis socken och Antskog i Pojo och utvidgade verksamheten på båda hållen. Ett tredje bruk anlades vid Fiskars ström i sistnämnda socken. — När Thorwöst år 1659 avled, delades arvet, och de många företagen kommo på olika händer. Den driftigaste av sönerna, Johan, erhöll i arv Antskog och Fiskars och därmed lejonparten av bruksdriften.

Johan Thorwöst eller, såsom han själv skriver sig, Thorwöste är i likhet med sin fader en av vår bergshanterings intressantaste personligheter. Han var en industriidkare av större mått, en man med klar blick för realiteter och ett gott väderkorn, då det gällde att göra affärer. Född c. 1636 gick han efter slutförda studier in på den praktiska banan vid ungefär 20 års ålder och inhämtade bruksrörelsens prima principia vid faderns nyländska bruk. Han var en durkdriven fackman redan då han efter dennes död fick övertaga en större del av ansvaret, och han upphörde aldrig att komplettera sin fackkunskap. Då han dessutom rätt hänsynslöst vid transaktioner med andra tillvaratog sina egna intres-

sen, hade hans verksamhet såsom bruksägare och affärsman åtminstone till en början god framgång. — År 1683 nedbrann en av de två stångjärnshamrarna vid Fiskars. I stället för att återuppbygga denna, grundade han i Nykyrka socken på karelska näset ett nytt järnbruk, det första österom Kymmene älv.

Vid skötseln av sina två nyländska bruk hade Thorwöst lagt märke till den alltmer ökade exporten till det svenska väldets provinser söderom Finska Viken. Narva och Nyen voro vid sidan av Reval de största konsumenterna. Kronans fortifikationsarbeten på dessa orter krävde massor av järn, och också de privata avnämarna voro många. Av bekvämlighetsskäl och ekonomiska orsaker gjorde dessa sina beställningar i Finland, där de industriella inrättningarna lågo vid kusten och lätt kunde utskeppa sin vara. Medan från Antskog och Fiskars vägen till Reval varit kort och behändig, hade den långa seglatsen till Nyen och Narva ofta varit svår och riskfylld. Då dessutom östra Finland med Viborg och andra städer likaså varit en stor konsument, hade Thorwöst länge umgåtts med tanken att flytta en del av järntillverkningen österut. Branden på Fiskars och reduktionskommissionernas lust att inskränka privilegierna för de gamla bruken bragte planen att mogna. Thorwöst var en vittberest man. På sina färder till Nyen, vilka till god del skedde med skutor från Björkö, hade hans blickar riktats på den goda och djupa hamn, som kusten bildade ett stycke söderom sundet mellan Björköarkipelagen och fastlandet. Där hade man troligen ofta legat i skydd för hårda nordanstormar. Det icke alldeles obetydliga strömfall, som 7 à 8 km från kusten bildades av Suurjoki, vilken förenade det lilla Juvanjärvi med det större Kuolemanjärvi, syntes kunna erbjuda den drivkraft, som ett mindre järnverk fordrade. Thorwösts beslut var snart fattat, och en plats vid åstranden utvaldes för det nya bruket. Stället var verkligen ganska väl valt. De orörda karelska tallskogarna runt omkring lovade riklig kolfångst. Den goda hamnen erbjöd påtagliga fördelar, och vägen till de ingermanländska städerna var kort. Därtill kom, att Björköborna såsom erkänt goda seglare och båtbyggare syntes kunna bli pålitliga skeppare under fraktfärderna.

Det nya bruket kallas i handlingar från 1600-talet alltid *Joa*

bruk. Det finska namnet, av vilket det svenska var en förvrängning, var Juva eller Juvankoski. Ecklesiastiskt hörde bruksområdet till Kuolemajärvi kapell av Nykyrka socken. Numera är Kuolemajärvi en egen socken.

Tyvärr hava brukets egna handlingar från den korta tid, det existerade, alla gått förlorade. Bergskollegiets arkiv i Stockholm, som naturligtvis innehållit mycket av intresse, har författaren ej varit i tillfälle att utnyttja. Efterföljande anteckningar basera sig därför enbart på uppgifter, som stått att få ur finländskt arkivmaterial, främst bergshandlingar i Finlands Statsarkiv och domböckerna för Stranda härad i samma arkiv. Bilden av själva bruksrörelsen blir sålunda långt ifrån fullständig, men också de spridda drag ur brukets historia, som kunna givas, torde här kunna försvara sin plats och förtjäna att räddas undan glömskan.

Omkring år 1684 grep sig Johan Thorwöst energiskt an med uppbyggandet av sitt nya industriella företag, och det dröjde ej länge, innan allt var så långt kommet, att järntillverkningen kunde begynna. Samtidigt inlämnade han till Kungl. Bergskollegiet i Stockholm en anhållan om privilegium för bruket, som skulle omfatta en stångjärnshammare med två härdar och en knipphammare. Styrelsen synes först hava ställt sig något tveksam till beviljandet av det sökta tillståndet. Närheten till den ryska gränsen i händelse av krig var bekymmersam, men Thorwöst visste att skingra betänkligheterna och hänvisade till industrins stora möjligheter, då ypperlig skog och god vattenkraft fanns till hands. Privilegiet beviljades den 12 oktober 1687, och samtidigt medgåvos från kronans sida sex frihetsår, vilket var det vanliga, då man ville uppmuntra ett nytt industriellt företag. — Redan 1689 utvidgades verksamheten. Detta år inberättade nämligen Thorwöst till bergskollegiet, att det egentliga stångjärnssmidet, som skulle utföras med tackjärn från masugnarna i Nyland, i betänklig grad hindrades av de beställningar av finare smide, som gjordes för fästningarnas behov. Han begärde därför att få inrätta en manufaktursmedja för sådana arbeten. Detta medgavs honom, och den 8 nov. 1689

fick han privilegium på den nya smedjan. Genom bergskollegiets försorg översändes till och med plåtsmeder från Sverige. Olika slags smide kunde nu utföras. Bl. a. tillverkades hästskor för militärens behov, spik, järntråd och åtminstone år 1691 järnplåtar till dörrar och luckor i kruttornen i Narva, Nöteborg och Kexholm.[1] Joa var sålunda avsett att i många avseenden bliva av stor betydelse för landet och riket.

När frihetsåren gått till ända, skulle Joa på övligt sätt skattläggas. Detta skedde emellertid först 1695, varför det förefaller som om frihetsåren på anhållan gjorts flere. Enligt jordeboken från nämnda år fanns på stället en stångjärnshammare med tvenne härdar, vars årsproduktion taxerades till 600 skeppund och därför skulle draga sex skeppunds skatt till kronan, en plåthammare och en härd med en uppskattad produktion av 100 skeppund samt slutligen sex manufakturhärdar. Dessa sistnämnda betalade ingen skatt till kronan, emedan råmaterialet i dessa var stångjärn, för vilket hammarskatt redan tidigare betalats. Totalskatten blev sålunda 7 skeppund. Enligt kronovärdering motsvarade ett skeppund järn 10 daler silvermynt, och kronans inkomst av bruket uppgick sålunda till 70 daler årligen. Råvaran var huvudsakligen tackjärn från masugnarna i Antskog och Fiskars. Sålunda utsmiddes från år 1692 allt tackjärn från det senare bruket vid Joa, och hammaren på Fiskars fick stå overksam. Thorwöst ville alltmer draga sin smidesdrift över till sitt karelska bruk, som från början visat sig infria stora förhoppningar. Till en del berodde detta på att han lyckats få skickligt folk till smedjorna. Enligt 1694 års mantalslängd voro vid bruket anställda 8 hammarsmeder, 6 knippsmeder, 6 kolare och 8 gårdsdrängar, vartill kommo hantlangare i olika branscher. Senare minskades nog de utlärda arbetarnas antal, men bosättningen kring bruket fortfor att vara betydande, så att det på 1690-talet fanns både bruksskräddare, bruksskomakare och andra hantverkare. Själv bodde Thorwöst, då han icke var upptagen av resor, på Joa med sin familj.[2]

---

[1] T. Hultin: *Historiska upplysningar om bergshanteringen i Finland under svenska tiden* p. 70 f.

[2] Mantalslängder f. Nykyrka socken. Viborgs och Nyslotts läns avkortningsböcker i F. St.

Före brukets anläggande hade endast några mindre allmogepörten funnits på stället. Thorwöst inledde för sin egen och sina underlydandes räkning en byggnadsverksamhet, som för dåtida förhållanden var storartad. När år 1707 efter brukets förstöring av ryssarna en häradssyn förrättades på stället, uppräknades alla de byggningar, som uppförts av den energiske bruksägaren. Detta instrument ger oss en möjlighet att bilda oss en föreställning om huru Joa under sin korta glansperiod var bebyggt. Ett stycke från hamrarna med deras »häälar», »bäljor», »blåshjul» och »kopparformor» inom låga stenbyggnader stod en större träbyggnad, troligen avsedd för bruksförvaltaren själv och hans familj. Om denna säges, att den var en »wähl optimbrat Byggningh under brädtak à 9 rum förutan Förstugan» och att den under sig hade 8 välvda källare, varav synes, att hela byggnaden vilade på murade källarvalv. Det är tydligt, att den åtminstone i den kringboende allmogens ögon var ett helt ståtligt byggnadsverk. På andra sidan gårdsplanen stod en mindre gästbyggning, som bestod av en sal och två kamrar, en drängstuga och ett »slachte Kiök», och ej långt därifrån en badstuga med mält- och brygghus. Vidare hörde till komplexen trenne stora bodar under ett tak, häst- och oxstall samt »åthskilliga fäähuusrum» med två stora lador och ett lider emellan dem. Troligen något åt sidan lågo tvenne rior med mellanliggande loge och skjul.

Tydligen ett stycke från denna gårdstomt låg den s. k. krogsidan med en byggnad om en större stuga och två kamrar samt två källare, av vilka den ena var avsedd för förvaring av tunnor. På båda sidorna stodo lider. Alldeles bredvid, men dock såsom en särskild byggnad, var ett kök uppfört med bodar under ett tak. På denna plats stodo även arbetsfolkets »så större som smärre huus, pörter och lador». — Till byggnaderna kunna ännu hänföras de för hammarsmedjan avsedda kolhusen, som rymde icke mindre än 800 läster kol[1], de mindre kolhusen för plåtsmedjans behov, den vid åbrädden stående sågen, som av väldiga stockar sågade plankor, »footh- eller sqwaltekvarnen» samt de till bruket hörande två kolmilorna, som anlagts vid Merisilta, ett stycke därifrån.

[1] En läst kol motsvarade denna tid 12 tunnor.

En tredje mila låg vid Haapakorpi. Av förekomsten av sådana brukets egna milor se vi, att Thorwöst till en god del själv sörjde för kolfurneringen. Han hade visserligen ingått överenskommelse med bönderna i trakten om leverans av kol, och dessa fyllde även sina förpliktelser, men brukets behov kunde de icke täcka. I detta sammanhang kan nämnas, att Thorwöst på flera ställen lagrade stora partier brännved för milornas räkning. När förstöringen år 1704 övergick Joa, fanns utmed åstranden vid Merisilta 300 stavrum färdigt huggen ved och ett något mindre upplag vid Haapakorpi.[1]

Genom talrika köpavtal under 1680-talets senare hälft hade den energiske bruksägaren lagt under sig det ena jordstycket efter det andra och sålunda skapat en icke så liten possession kring bruket. Själva strömmen och skogsmarken hade han köpt för 170 daler kopparmynt, alltså en mycket ringa summa. Detta var stommen för anläggningen. Thorwöst hade samtidigt inlett underhandlingar med alla dem av de kringliggande byarnas invånare, vilka ägde strömandelar och utmarker i närmaste grannskap. I de flesta fall voro ägarna med om att för en ringa penning avyttra sina jordstycken. Sålunda sålde löjtnant Klebecks änka, välborna fru Maria Eleonora Patkull, som ägde ett rustningshemman i Yläkirjola by, mark för 30 daler kopparmynt, framlidne kapten Johan Larsson Stafwes änka Margareta Ståhl, som på Norrköpings besluts villkor besatt ett hemman i Karjalais by, mark för 21 daler och tvenne bönder i samma by jord för inalles 39 daler. Av tre skattebönder i Makula by köpte han desslikes för inalles 80 daler. Utom dessa för bruket mycket värdefulla strömandelar och skogsmarker tillhandlade sig Thorwöst ängslotter i stor utsträckning. Vid vintertinget 1689 uppgav han själv, att han för inalles 361 daler 16 öre köpt så mycket ängsmark, att den årliga avkastningen från dessa utgjorde 34 ½ vinterlass hö och att han dessutom stod i underhandling med några bönder om ytterligare 21 lass. Två lass räknades då på åmen, det vanliga måttet vid uppmätning av varor av

[1] Stavrum var ett rymdmått, som vid sidan av den s. k. skogsfamnen och den s. k. brofamnen användes vid uppmätning av ved. Ett stavrum beräknas hava innehållit 216 kubik fot.

denna art. — Emedan skattebönder enligt lag ej hade rätt att avyttra delar av sina hemman utan bifall av myndigheterna, vilka ägde att se till att bebrukarna voro så situerade att de kunde betala sin skatt oavkortad till kronan, kommo alla köp inför tingsnämnden, vars utlåtande begärdes. Säljarna intygade inför detta forum, att de av fri vilja ingått avtalen med Thorwöst. De hade, sade de, i allmänhet icke sålt duglig svedjemark, utan blott sandhedar och tallskog, som de hade haft ringa nytta av, och av vilket de hade kvar tillräckligt. Strömmen, som de avyttrat, var från deras byar långt avlägsen och av dem aldrig utnyttjad. Ängsstyckena, som även de voro fjärran belägna från boplatserna, voro ohägnade och därför svåra att skydda för »bruksdrächterna» från det närbelägna Joa. Då även nämndemännen intygade, att jordstyckena kunde säljas utan skada för kronan, godkändes köpen av landshövdingen i Viborg. Något senare fick Thorwöst lagligt uppbud på sina jordförvärv och hade sålunda lyckats i sina försök att skapa en bredare bas för brukets utveckling i framtiden.[1]

Mycket viktigt var det att sörja för brukets kommunikationer. Utan goda vägar, som medgåvo bekväma varutransporter, hade dess framtid varit ganska problematisk. Thorwöst lade ned mycket arbete på landsvägarnas förbättrande. När bönderna ej brydde sig om att sätta Merisilta bro över ån i det stånd han behövde för sina foror, byggde han resolut själv en ny sådan mellan stränderna, som på detta ställe voro så sanka, att bron utom över den nio famnar breda vattenfåran måste utbyggas femtio famnar åt båda sidorna. Då bygget kom att kosta honom icke mindre än 50 daler silvermynt, fordrade han senare inför häradsrätten, att bönderna i de kringliggande byarna skulle deltaga i kostnaden. Detta var desto naturligare, som bron var kyrkväg för Seivistö och Karjalais byar.

Likaså intresserade sig Thorwöst mycket för lastageplatserna nere vid kusten och farlederna ut till havs. Sina lastningsbryggor hade han dels på östra sidan av Kyröniemi udde, som i norr begränsade viken framför Karjalais by och dels i vikbottnen tätt under nämnda by. Den förra platsen synes hava varit den större

[1] Dombok för Stranda härad 1689 p. 37 ff.

och mer betydande, men också den andra, som i handlingarna förekommer under namnet »Sirckisatama» eller endast »Satama», var mycket anlitad. Vid stranden uppfördes stora magasinsbyggnader för järnets uppbevaring, tills det hann lastas in i eller ut från skutorna för vidare befordran.

Vid vintertinget 1696 uppträdde Thorwöst såsom ombud för landshövdingen i Viborg och begärde utprickning medels remmare av det orena och osäkra farvattnet från Björkö till Nevamynningen. Speciellt önskade han detta för det farliga inloppet till hans egen hamnplats i Karjalaisviken. Saken underställdes häradsrättens prövning, och socknemännen intygade, att på sträckan från Björkö kyrka till Retusaari, nuvarande Kronstadt, vilken knappast kunde seglas på en enda dag och där således goda ankarplatser borde finnas, i synnerhet några ställen voro så farliga, att de borde utmärkas. Remmare borde årligen utsättas åtminstone utanför Muurila by norrom Kyröniemi, där sandrevlar och blindskär hotade seglaren, utanför udden vid Karjalais, där en långgrund sandås sköt ut från land, och i själva viken utanför Karjalais, d. v. s. den plats, förbi vilken Thorwösts skutor seglade in till lastageplatsen. Följande år klagade Thorwöst inför häradsrätten, att bönderna försummat remmarnas utsättande, men saken tog uppskov, tills landshövdingen ånyo hann uttala sig. Det är icke bekant, om Thorwösts ansträngningar för fraktskutornas säkerhet under seglatserna väster- och österut kröntes med framgång. En trygghet erbjöd den omständigheten, att Joa bruks ägare hade de pålitliga Björköskepparna att lita till under fraktfärderna. Han synes även i stor utsträckning hava anlitat dem såsom lotsar på brukets skutor. Ofta lämnade han dem i uppdrag att på egna farkoster frambefordra varorna, men dessa fraktfärder ställde sig ganska dyra. År 1690 begärde en Björköbo, som från Antskog transporterat tackjärn till Joa i arvode 200 daler kopparmynt, och år 1701 fordrade en annan skeppare, som från handlanden Hans Dessau i Stockholm avhämtat 500 tunnor salt till Antskog och Joa, för resan till det förra bruket 330 daler och för fortsatt färd till det senare 300 daler. — Sina egna skutor lät Thorwöst bygga i Björkö, som var känt för sina kunniga skeppsbyggare. Vi veta, att han år 1703 för en nybyggd

fraktskuta fick betala 250 daler, en tunna korn, en tunna havre och en marker tobak.[1]

Beläget vid kusten som det var, blev Joa till största delen för sina transporter hänvisat till vattenvägarna. Risken härvid var naturligtvis haverier och skeppsbrott under stormiga höstdagar. Det förefaller emellertid som om Thorwöst i allmänhet haft lyckan med sig, så att han ej lidit större förluster. Åtminstone omtalas sådana ej i handlingarna, om man undantager en allvarligare grundstötning sommaren 1696, då en skuta, lastad med tackjärn från Antskog, för fulla segel rände upp på en undervattensklippa i sundet vid Willinge och kunde löstagas först sedan hjälp anlänt från Helsingfors och en god del av lasten lossats.[2]

Ett särskilt omnämnande förtjänar i Joas historia Thorwösts intresse för de kyrkliga förhållandena på stället. Han antog redan i början av 1690-talet en prästman för att hålla regelbundna gudstjänster med brukets invånare. Sedermera kapellanen i Rantasalmi Anders Teet var 1693 predikant på Joa.[3] Dessa gudstjänster höllos till en början troligen hemma hos bruksägaren eller i någon större stuga inom industriområdet. Emellertid var detta arrangemang ej nog för Thorwöst, som efter mönster från Antskog ville bygga en brukskyrka.

Den 1 februari 1693 hölls på Joa antagligen i samband med dessa byggnadsplaner en biskopsvisitation av dåvarande biskopen i Viborg Petrus Bång. Denne var genast med om företaget och förordade det i det viborgska konsistoriet. Efter överläggning därstädes skrev Bång sedan den 19 januari 1694 till Kungligt Majestät och understödde varmt kyrkobygget. Den nya kyrkan var, skrev han, verkligen av behovet påkallad. Moderkyrkan var långt avlägsen från bruket, och kapellkyrkan i Kuolemajärvi, som låg närmare till, kunde ej gärna anlitas av bruksfolket »för den elaka och sumpiga wägen der emellan i synnerheet om höst och wår».[4] Ett viktigt skäl tillkom ytterligare. Flere smeder

[1] Urtima ting $^{6}/_{2}$ 1703 p. 30 och 66.

[2] Hösttinget 1696 p. 172 f.

[3] Dombok för Stranda härad. Vintertinget $^{24}/_{1}$ 1696. p. 21 ff.

[4] K. G. Leinberg: *Handlingar rörande Finska Kyrkan och Prästerskapet* V. p. 404 ff.

och hantlangare vid bruket voro av främmande nationalitet och behärskade ej det finska språket, som av de ordinarie prästerna i socknen användes vid gudstjänsterna. Deras själavård fordrade därför en prästman, som väl behärskade utom finskan och svenskan även det tyska språket. »Så kan iag», skrev Bång, »efter moget öfwerläggiande i Consistorio icke underlåta för min person att bijfalla een sådan begiäran, såsom billig, Christelig och den som länder till Guds ährа, och mångom i sin Christendoomb til uprättelse; welandes man likwähl förmoda och sig förbehålla, at så wäl Bruukz förwaltaren sielfwer, som den prästman han uthwälliandes warder, i allone söker at effterlefwa Eders Kongl: Maij:tz allernådigste utgångne Kyrckelag, och lagar så at ordinariis i Församblingen ingen afbräck skeer eller praejudice i någon måtto.» Den 4 februari 1694 följde konungens bifall till ansökningen. Templet byggdes tydligen först något senare. Tyvärr sakna vi alla upplysningar om huru det var uppfört och inrett. År 1699 nämnes såsom brukspräst en Johan Gumnerus (Gummerus), år 1701 en Johan Molsdorffer och 1702—1704 en Peer Plogman.[1]

[1] M. Akiander: *Herdaminne I p.* 270. — A. skriver Gamnerus vilket, måhända är felläsning för Gumnerus. Denna form finnes i mantalslängden. — Johan Molsdorffer kom att djupt ingripa i Thorwösts familjeförhållanden. Dessa synes ej hava varit lyckliga. Förhållandet mellan fadern och hans dotter Hebla blev till och med så spänt, att hon efter en kroppslig bestraffning från faderns sida övergav hemmet och rymde till Åbo. Då detta i mars 1701 inträffade, var Molsdorffer präst på Joa. Mellan honom och fröken Hebla hade tycke uppstått, och han hjälpte henne i hennes flykt, som gynnades även av hennes systrar och andra släktingar. Vid urtima tinget den 10 febr. 1703 anklagade Thorwöst en bonde, som varit henne behjälplig, och protokollen berätta oss detaljer från denna flykt. Vid midnattstid satte sig Hebla i släden och reste, sedan hon först vikit in till ett hemman, där Molsdorffer vistades, den långa krokvägen via Rautus till Viborg. Därifrån körde samma bonde henne vidare västerut ända till Skogby eller Metsäkylä i Vekkelaks. Där fick hon en gästgivarhäst och fortsatte till sin moster, som var gift med häradshövdingen Mårten Losköld. Den vrede fadern försköt efter rymningen sin dotter. Hon gifte sig sedan med Molsdorffer, som 1705 blev kyrkoherde i Esbo och efter flykten till Sverige 1713 kyrkoherde i Hassle i Skara stift. Det finnes både tragik och romantik i denna händelse på Joa bruk. — Dombok sign. jj 42 p. 27 f. Urt. ting.

* * *

Det är tydligt, att Joa bruk under tiden till c. 1698 genomlevde en kort glansperiod. Men därefter började oförutsedda svårigheter att yppa sig. För en forskare i domböckerna lyser det ofta fram, att förhållandet mellan Thorwöst och hans underlydande ej alltid var det bästa. Ofta tvistades det inför rätten i penningfrågor. Än var man ej överens om lönen, än hade bruksägaren innestående fordringar att bevaka. Det är möjligt, att han var en alltför fordrande husbonde, som arbetarna ej kunde uppskatta. Redan under sommaren 1696 måste häradsrätten döma i ett mål mot en hammarsmed, tre spiksmeder, två gårdsdrängar och en »sågare», vilka förlupit sin tjänst på Joa och tagit anställning på det konkurrerande bruk i Huppois nära Viborg, som ungefär samtidigt anlagts av borgmästaren Per Fremling såsom komplement till hans stora skeppsbyggeri. Samma år rymde en annan hammarsmed över till Ryssland. Att dessa missförhållanden till en god del berodde på Thorwösts oroliga lynne är troligt, men säkerligen bidrogo även de i många avseenden primitiva förhållandena vid detta ödemarksbruk till att arbetarna ej riktigt ville trivas på stället. Alltnog arbetarstammen decimerades betänkligt, och det var icke lätt att få fullgod ersättning.

Verkligt ödesdiger för Joa bruk blev den stora fejd, som år 1700 öppnades mellan Sverige och Ryssland. För invånarna i de karelska gränsmarkerna, likaväl som för dem i de ingermanländska, förde kriget med sig det pinsamma medvetandet att när som helst kunna indragas i den blodiga leken. För bruksrörelsen blev denna osäkerhet synnerligen besvärlig. Orostillståndet fortfor ända till år 1704, då katastrofen kom med ryssarnas anfall.

När året efter Joas undergång Thorwöst vände sig till kungliga bergskollegiet med en anhållan om befrielse från erläggandet av tiondejärnet till kronan, framhöll han, att allt sedan år 1700 driften vid bruket varit störd. Av fruktan för fientliga anfall och även för att, såsom Thorwöst icke underlät att påpeka, ej locka fienden till en plats, där mycken vinst genom plundring av en blomstrande industri stod att inhösta, hade han till största delen nedlagt arbetet såväl i hammarsmedjan som i manufak-

turhärdarna och bidat händelsernas utveckling.[1] Ännu mera kritisk blev situationen, sedan det befästa Nyenskans den 4 maj 1703 måst kapitulera och det karelska näset därigenom blivit öppet för plundrande fiendeskaror. Under våren samma år flydde bruksägaren själv västerut, och även arbetsfolket sökte sig tryggare boplatser. I februari 1704 nådde ryska strövkårer under sina härjningståg Nykyrka socken, och då var undergångens stund inne. Den 24 i sagda månad infunno de sig vid det övergivna bruket samt brände och plundrade det. Förödelsen var fullständig. Hamrarna jämnades med jorden och allt utsmitt järn bortfördes, kolmilorna raserades och kolupplagen antändes. Inalles brunno på bruket 830 läster kol och det kol som fanns färdigt hos bönderna blev likaså lågornas rov. Stora mängder färdigt uppstaplad ved gick samma väg. Det enda brännbara, som undgick den röda hanen, var sågen och den närliggande skvaltekvarnen men även dessa blevo delvis sönderhuggna och berövade sina järndelar. Alla boningshus, större och små, brunno naturligtvis till aska. Bland den bortförda lösegendomen kan ännu nämnas åtskilliga tunnor spannmål samt 10 tunnor färdig spik och andra manufakturvaror av järn, som tidigare varit av kronan beställda till fortifikationsarbetena i Narva och Dorpat.

Med denna grundliga förstöring genom fiendehand var Joa bruks historia all. Efter Viborgs fall år 1710 gick Karelen förlorat för Sverige, och all svensk företagsamhet lamslogs i dessa trakter.[2] Åren 1713 och 1714 svallade stormböljan västerut. Thorwöst flydde 1713 till Sverige. Antskog och Fiskars delade i sin tur det sorgliga öde, som ett decennium tidigare övergått den finländska industrins utpost i öster.

Medan järnbruken i Egentliga Finland och Nyland småningom åter repade sig efter krigsårens ödeläggelse, reste sig Joa icke mera ur askan. Strömfallet utnyttjades aldrig mera av järn-

---

[1] Stångjärnssmidets ringhet under åren efter år 1700 belyses även av det faktum, att då uppbördsskrivaren och länsmannen år 1702 infunno sig för att uppbära hammarskatten, Thorwöst ej kunde erlägga denna i penningar, utan erbjöd färdiga hästskor i stället.

[2] Också Huppois måste nedlägga sin verksamhet, och denna upptogs ej mera efter Stora ofredens slut. Lika gick det med kronans tegel- och kalkbruk i Vitsataipale by nära Viborg.

industrin i landet. Däremot upptogs verksamheten vid både sågen och kvarnen, sedan de värsta olycksåren gått förbi. Ställets traditioner såsom industriort fortlevde sålunda. I synnerhet sågen arbetade under hela 1700-talet med god framgång. Bosättningen kring denna tillväxte och blev större än under järnbrukets tid. Mantalslängderna och kommunionböckerna omtala såsom boende på stället sågbokhållare och sågskrivare, sågfilare, sågarbetare, plank- och brädbärare samt spånbärare. Träverket transporterades såsom förut under Thorwösts dagar den 8 km långa vägen till kusten och inskeppades där, säkerligen oftast för vidare befordran till S:t Petersburg, där nybyggnadsverksamhet under hela århundradet energiskt bedrevs. Synbarligen från denna tid bär hamnen vid kusten namnet Lautaranta. — I våra dagar står på det gamla järnbrukets plats utom kvarn en pärthyvelsåg.

Meddelanden och Aktstycken.

Till frågan om reskriptet till Åbo akademi av 4/16 juni 1808.

De ryska myndigheterna tilldelade som bekant efter den militära ockupationen under vintern 1808 ledande finländska politiker nådevedermälen, vilka framkallade en stark förbittring på mera motståndslystet håll och bland allmänheten på andra sidan fronten. I en del fall saknas icke uppgifter om att de sålunda ihågkomna endast ogärna mottogo de ryska »utmärkelserna». Så berättas det t. ex. om hovrättspresidenten Tandefelt, att han hade varit betänkt på att avsäga sig den orden, med vilken han dekorerades vid trohetsedens avläggande den 27 maj 1808[1], och Rehbinder talar om de »förlängda ansikten», med vilka ordensutmärkelserna mottogos vid sagda tillfälle.[2] På oppositionellt håll visste man ej riktigt, huru dessa nådevedermälen skulle uppfattas. — Det är tydligt, att de i många fall tillkommo utan tillskyndan från de »benådades» sida, ja, emot deras innersta önskan. Till en del synes man på ryskt håll ha avsett att genom gunstbevis vinna för sig de ledande finländska kretsarna. Därpå tyda bestämda uppgifter i brevväxlingen mellan den ryska politikens ledande män. Då det likväl icke kunde vara obekant för dessa, att nådevedermälena, särskilt i ett tidigare skede av kriget, då Finlands återförenande med Sverige ej syntes uteslutet, på månget håll voro mindre välkomna, så måste man antaga, att man genom de påtvungna nådevedermälena nolens volens ville binda de ledande kretsarna vid sig för att sålunda tvinga dem att i eget intresse arbeta för den ryska saken. Man ville kompromettera dem i den svenska regeringens ögon för att göra allt återvändande till svenskt undersåtskap omöjligt. Var detta syftet, så behövde man egentligen ej taga stor hänsyn till finländarnas egna önskningar.

En av de åtgärder, som skulle tjäna som bevis på den överflödande ryska nåden mot de nya »undersåtarna», var den bekanta hänvänd-

---

1 »*I Åbo 1808*», meddel. av R. Hausen, Finsk tidskrift XIII s. 356.

2 R. Castrén, *Skildringar ur Finlands nyare historia* s. 268.

ningen i reskriptet till Åbo akademi av $^4/_{16}$ juni 1808, genom vilket konsistoriet uppmanades att framställa sina önskemål om förbättrande av universitetets ekonomiska villkor. Detta reskript upprörde den akademiska opinionen, och häftiga beskyllningar riktades i samband därmed mot akademiens prokansler, biskop Tengström. Wrede har i sin Calonius-biografi anfört en muntlig tradition om reskriptets behandling i konsistoriet. I denna, vilken i sista hand härrör från professor Johan Bonsdorff, medlem av det akademiska konsistoriet, omtalas det, huru Calonius, sedan han mottagit reskriptet ur prokanslerns hand, hade genomläst detsamma och slutligen brutit tystnaden med orden: »Detta är ett reskript. Reskript förutsätter scriptum. Inte har jag skrivit, herr biskop.» Härpå hade han med en harmfull åtbörd kastat papperet tillbaka till Tengström. Wrede finner framställningen i huvudsak riktig, och även C. v. Bonsdorff talar om det meddelande från prokanslers sida, som tydligen föregått reskriptet.[1] — Då relationens beskyllning mot biskopen återkommer i Johan Bonsdorffs självbiografiska anteckningar,[2] vilka ej publicerats, är det av intresse att granska deras sanningshalt, samtidigt som Bonsdorffs framställning av saken bekantgöres.

Bonsdorff skriver: »Det war nemligen icke nog därmed; — — utan han (Tengström) t. o. m. skref det första krigsåret till Kejsar Alexander i Universitetets namn ett bref, däri han att dömma af det till Biskopen ankomne Rescriptet, hwilcket han i Consistorio præsenterade — — —, högtideligen hyllat H. K. M., icke anande att detta hans högförrädiska förhållande skulle ådraga honom allmän indignation och ett djupt förackt i Consistorio, hwars pluralitet då ännu[3] bestod af trogne Swenske Undersåtare, ty oacktadt Herr Biskopen wid föredragningen af det Kejserl. Brefwet med mycken sorgfällighet sökt utbreda sin rättfärdighets kjortel öfwer Rescript-formen i detsamma, samt med illparig wältalighet mana Consistorium, att anmäla — — — sina desiderier i afseende å Universitetet, åt hwilcket Alexander wille gifwa den högsta glans, kunde Herr Biskopen likväl icke undgå särskildte Ledamöters temmeligen bittra anmärkningar angående Rescriptet, hwilcket dock tydeligen förutsatte något *Scriptum* af Herr Biskopen, till *hwilcken* Alexanders bref war adresseradt, utom det att Consistorium formeligen protesterade att under påstående krig inlåta sig i correspondence med Rikets fjende. Herr Biskopen nödgades därföre ensam fullfölja den lyckligen af honom påbörjade skriftvexlingen, men lärer under denna hafwa procurerat det ytterligare bref ifrån Kejsaren, som sedermera ankom, och *då* war ställdt

---

[1] Jfr härom C. v. Bonsdorff, *Åbo akademi och dess män* s. 31—37 och R. A. Wrede, *Matthias Calonius* s. 325—327.

[2] »Johan Bonsdorffs academiska bana» Avskrift i Univ. bibl.

[3] D. v. s. $^1/_7$ 1808.

till *Biskop och Consistorium*, innehållande anmaning till Consistorium, att — — wälja sig — — en Canceller.»

Såsom av ovanstående framgår beskylles Tengström för att genom en hänvändning till kejsar Alexander ha framkallat reskriptet av den $^{4}/_{16}$ juni. Vissa invändningar synas emellertid kunna göras mot Bonsdorffs slutledningar. — Vad först den omständigheten vidkommer, att reskriptet är riktat till biskop Tengström personligen i hans egenskap av prokansler (Kurator) för universitetet och ej till prokansler och konsistorium gemensamt, såsom senare blev fallet, så är detta intet bevis på en tidigare skriftväxling mellan kejsar Alexander och Tengström. Det är endast ett uttryck för den kutym, som följdes på ryskt håll i början av ockupationen, då skrivelsen av obekantskap med de rådande kollegiala formerna riktades till de kollegiala verkens främste män.[1]

Kejsar Alexander skriver emellertid i reskriptet bl. a.:[2] »auch haben Wir die Uns durch ihre Vermittelung von seiten der Universität zu Abo an den Tag gelegten Gefühle von Vertrauen und Erkenntlichkeit zu ihrer Zeit mit besonderem Wohlgefallen aufgenommen». Dessa ord synas icke antyda, att reskriptet vore framkallat av en skriftlig hänvändning från Tengströms sida. Mot detta tala orden »zu ihrer Zeit». Sannolikt hänsyftar ovananförda ställe i reskriptet på det tal, varmed Tengström å universitetets vägnar hälsade de ryska trupperna vid deras intåg i Åbo den 23 mars, eller kanske snarare på det andragande han höll vid trohetsedens avläggande den 21 maj.

I det förra yttrar han bl. a.: »Tvenne gånger under det förflutna århundradet hava muserna i Åbo, uppskrämda av vapenslammer, flytt från sina boplatser. Denna gång hava de stannat kvar, förtroende sig till den nuvarande ryska regeringens rättvisa och välgörande egenskaper, det sanna hjältemodets högsinthet och tidsandan, vilken t. o. m. mitt ibland krigets fasor erbjuder en okränkbar tillflyktsort för vetenskapens universella arbetare.»[3] — Vid det senare tillfället framförde Tengström »i klereciets och professorernas namn i de livligaste ordalag sin tacksamhet för härskarens beskydd av deras religion och dess tjänare och därtill för universitetet» och bad överbefälhavaren (Buxhövden) »nedlägga framför den allernådigste monarkens höga tron deras fullständigaste tillgivenhet och uppriktigaste benägenhet för Hans Höghets högsta vilja».[4]

Dessa bägge yttranden, vilka synas täcka reskriptets ordalag »die

---

[1] Handl. rör. förv. i Finland år 1808, flerstädes.

[2] Tryckt i Orationes panegyricæ, 1911, appendix B, och av Ad. Neovius, *Ur Finlands historia I.* s. 5.

[3] Citat efter Ординъ, Покоренiе Фiнляндiи II s. 98 f.

[4] Anf. a. s. 108.

Uns — von seiten der Universität zu Abo an den Tag gelegten Gefühle von Vertrauen und Erkenntlichkeit», hade genom Buxhövdens förmedling framförts till kejsar Alexander, och de gåvo synbarligen denne en anknytningspunkt, då det gällde att träda i förbindelse med Åbo akademi. De innefatta emellertid ej någon »högtidlig hyllning» av »Rikets fiende» utöver de muntliga framställningar, vilka borde ha varit konsistoriemedlemmarna av gammalt bekanta. Att de ej heller behövde tjäna såsom något slags anledning för reskriptets avsändande är tydligt. Härtill var den ryska maktens tidigare omtalade strävan att vinna inflytelserika finländska kretsar genom löften och gunstbevis, utan att de av den främmande »nåden» hugnade på något sätt sökt densamma, fullt tillräcklig. Detta styrkes av en uppgift hos Borodkin. Han omtalar ett förslag av Buxhövden, riktat till Rumjantzoff, att »ett reskript» just av den art, som det nu diskuterade skulle utverkas för att vinna universitetet »till vårt anhang,» och han tillägger, att förslaget kort därefter följdes av skrivelsen till Tengström.[1] Huruvida reskriptformen ensam för sig skall kunna anses bevisa Bonsdorffs antagande, synes under dessa förhållanden vara mer än tvivelaktigt. Att varken Ordin eller Borodkin omtalar ett brev från Tengström till Alexander vid ifrågavarande tidpunkt, gör detta antagande ingalunda sannolikare.

Kan det ej anses bevisat, att en skriftlig hänvändning från biskop Tengström föregått det kejserliga reskriptet, så återstår att försöka utröna i vad mån Bonsdorffs skildring av opinionerna i konsistoriet är riktig. Det bör härvid framhållas, att Bonsdorffs teckning av Tengströms ställningstagande utan tvivel är färgad av hans personligen hätska sinnesstämning gentemot biskopen.

Då Bonsdorff uppger, att Tengström »med illparig vältalighet» manade konsistorium »att anmäla sina desiderier», så är detta rätt märkligt. Man frågar sig blott, huru hans uppträdande skall förklaras. — Tengström hade under krigets första tider velat avstyra förtidiga förbindelser med ryska makten, motsättande sig en lantdags sammankallande och kravet på att trohetsed skulle avläggas till den ryske monarken. Sedermera hade han emellertid efter de ryska truppernas fortsatta framgångar och Sveaborgs intagande fogat sig i de ryska önskningarna och avlagt den äskade trohetseden, tillmötesgående ryssarnas fordringar till den grad, att han synbarligen senare funnit skäl till större försiktighet. Just vid tiden för reskriptets behandling i konsistoriet inträffade ett allvarligt bakslag för de ryska vapnen, och just vid samma tid beger sig biskopen inåt landet för att för en tid slippa att vistas i de politiska händelsernas brännpunkt[2]. Har han i denna kritiska situation verkligen så energiskt gått ryssarnas

---

[1] Бородкинъ, Время Александра I s. 532.

[2] Jfr förf:s arb. *Jacob Tegnström och stiftstyrelsen i Åbo.* Kap 1.

ärenden, som Bonsdorff uppger, eller har denne möjligen erinrat sig händelserna orätt, när han efter ett par decennier gjorde sina uppteckningar?

Det synes ej omöjligt, att det senare är fallet. Då Bonsdorff säger, att konsistorium »formeligen protesterade att under påstående krig inlåta sig i correspondance med Rikets fiende», så kan detta på sin höjd betyda, att man ej var benägen, att direkte träda i skriftväxling med den ryske härskaren. Härpå häntyder Johan Bonsdorffs uppgift i en diktamen till protokollet av den 9 juli 1808, då han påstår, att biskop Tengström vid ett föregående tillfälle hade uttalat sin föresats att å egna och akademiens vägnar nedlägga inför kejsaren den gärd, »som wördnaden och tacksamheten förenade bjuda»[1]. Härpå tyder även hans påstående i de självbiografiska anteckningarna, att Tengström »ensam fullföljt den af honom lyckligt påbörjade skriftvexlingen». Emellertid är Bonsdorffs anteckning till protokollet av så starkt polemisk karaktär, att den knappast kan tagas för god, och hans uppgift om tillkomsten av skrivelsen beträffande kanslersvalet är synbarligen byggd på oriktiga antaganden.[2] En särskild skrivelse till monarken från biskop Tengström synes ej heller ha varit av nöden. — I protokollet för den 1 juli, vilket för övrigt omsorgsfullt döljer alla dissonanser, heter det, att konsistoriet funnit, att »ett så vigtigt och granlaga ämne — — fordrade så mycken noggranhet och det noga betänckande, att några grundliga och för ändamålet tjänande förslag» ej kunde i hast uppgöras, och framställandet av det av kejsaren äskade projektet uppsköts, tills konsistoriets ledamöter och de olika fakulteterna hunnit närmare granska och överväga saken samt inkomma med förslag till konsistorium. Härom skulle emellertid ett meddelande göras till den ryske överbefälhavaren Buxhövden, som överstyrt reskriptet till konsistoriet. — Vid avfattandet av detta svar gjorde sig den oppositionella stämningen såtillvida gällande, som skrivelsen innehöll en antydning om nödvändigheten av ett uppskov till ett kommande fredsslut. Sålunda talas där bl. a. om »en ännu saknad fullkomlig kunskap om de förändringar, som ett förändradt förhållande af tidens relationer och skick göra nödvändiga», men därjämte uttalade konsistoriet sin tacksamhet för de gjorda utfästelserna i försiktiga men smickrande ordalag.[3] Skrivelsen överstyrdes synbarligen av Buxhövden till monarken, som därför ej var i behov av något ytterligare meddelande.[4]

Konsistoriet hade väl i sak avböjt att, så länge lugna förhållanden

---

[1] Kons. prot. $^{9}/_{7}$ 1808.

[2] Om kanslersvalet se C. .v. Bonsdorff anf. a. s. 56—60.

[3] Kons. registr. juli 1808; C. v Bonsdorff anf. a. s. 34—36.

[4] Konsist. skrivelse omnämnes ej i Handl. rör. förv. i Finl. år 1808, synbarligen emedan den från Buxhövdens kansli sänts till högre ort.

icke återställts, uppgöra ett förslag till förbättrande av universitetets stat, och på denna ståndpunkt kvarstod det ända till fredsslutet, men formellt hade det alls icke ställt sig så bryskt avvisande, som Bonsdorff gör gällande. Man hade såsom »trogne Swenske Undersåtare» ej anhållit om några nådevedermälen, men man hade likväl diplomatiskt undvikit ett direkt nekande svar. — Det förefaller ej osannolikt, att Tengström varit tillfreds med en sådan utgång av ärendets behandling. Detta skulle väl gå ihop med det tillvägagångssätt, som han även annars följde vid kritiska situationer, t. ex. i Åbo domkapitel. Den uttryckliga häntydningen på nödvändigheten av att invänta fredsslutet synes likväl, såsom även av protokollet kan slutas, ha tillkommit utan hans medverkan. — För Bonsdorff och övriga strängt svensktrogna konsistorialer måste redan förordandet av en svarsskrivelse ha tett sig som en högst olämplig handling, vilken de ej ville medverka till, och därför ville Bonsdorff icke godkänna skrivelsen till Buxhövden ens i den form den slutligen fick. — Upptäckten av reskriptformen och försöket att förmå konsistoriet att för egna förmåner träda i förbindelse med den främmande monarken samt förskräckelsen och harmen över att plötsligt ställas inför ett kritiskt avgörande, har föranlett ett utbrott av den länge närda förbittringen mot undfallenhetspolitiken, ett utbrott,som särskilt riktade sig mot undfallenhetens främste representant vid akademien, prokanslern. I den häftiga uppbrusningen kan man sedan lätteligen ha tillskrivit Tengström ett starkare partitagande för reskriptets syften, än en lugnare besinning hade föranlett. Man har synbarligen ej uppfattat det diplomatiskt avvägda i prokanslers andragande, vilket ju måste verka osympatiskt på dem, som ville hålla på klara linjer gentemot »Rikets fiende».

Är resultatet av den undersökning om reskriptets tillkomst och behandling, som i det föregående gjorts, riktigt, så måste vi tänka oss händelseförloppet ungefär på följande sätt. — Sedan man lyckats förmå akademistaten i Åbo att avlägga trohetseden till kejsaren, ville man ytterligare tillknyta bandet mellan universitetet och dess nye överherre. Buxhövden framställde förslaget om reskriptet och det accepterades genast i överensstämmelse med den ryska politikens allmänna tendens. Den kejserliga skrivelsen riktades till akademiens prokansler, vilken redan tidigare visat ett stort tillmötesgående gentemot inkräktaren. Denne föredrog ärendet i konsistoriet, men möttes här av en stark storm av indignation. Likväl rönte reskriptet en sådan behandling, att universitetets myndigheter ej direkte bröto de inledda förbindelserna med den mot dem välvilligt sinnade monarken, och sålunda bevarades möjligheterna att senare utnyttja kejsarens erbjudanden. De ryska myndigheterna å sin sida hade genom reskriptets löften gjort sitt till för att låta övergången till det ryska väldet te sig så fördelaktigt som möjligt för universitetets lärare. Därför föranledde skrivelsen från konsistoriet till Buxhövden ingen vidare åtgärd från dennes sida.

Visar det sig således, att sanningsvärdet av Johan Bonsdorffs uppgifter i någon mån måste reduceras, så kvarstår likväl hans framställning såsom ett intressant minne från en politiskt upprörd tid och som ett vittnesbörd om den strängt svensktrogna oppositionens åskådningssätt.

Eric Anthoni.

Ett aktstycke belysande Stora Ofredens förhållanden.

Aktstycken och källuppgifter beträffande Stora Ofreden finnas publicerade på många olika håll; och även sammanfattande skildringar av denna tid ha sett dagen, senast Lindeqvists ingående arbete »Isonvihan aika Suomessa». Likväl finnes det ännu mycket outnyttjat material från detta tidsskede. Om ock huvudgången av händelseutvecklingen blivit belyst i Lindeqvists ovannämnda verk, så torde dock ytterligare källpublikationer ha sitt intresse. Ur lokalhistorisk synpunkt äro källuppgifter beträffande förhållandena inom mera begränsade områden värdefulla, men därjämte kunna våra domböcker, vilka hittills blott till en del blivit utnyttjade, lämna många åskådliga bilder från orostiderna för 200 år sedan, bilder som just emedan de hänföra sig till ett mindre område av landet ge mer av det levande livet än alla översiktligt systematiserade framställningar. Av en sådan anledning har det synts lämpligt att publicera innehållet av tvenne häradsrättsundersökningar om Stora Ofreden i Karis och Ingå socken, en trakt som har sitt särskilda intresse såsom liggande vid stora landsvägen mellan Åbo och Helsingfors och som därjämte omfattar även skärgårdsområden. Undersökningarna vid tingen vidtogos i syfte att skaffa innevånarna i dessa socknar frihet ifrån betalandet av den allmänna kontributionsavgiften för år 1723 i enlighet med § 18 i bevillningsförordningen. Det hette nämligen i kontributionsplakatet, att »alle — — — hwilke sin egendom igenom fiendens härjande och brännande, eller elliest igenom krigets olägenhet — — — bortmist, eller genom andra olyckliga händelser och Landsplågor i yttersta fattigdom råkade äro», ej skulle inbegripas under skyldigheten att betala kontributionsavgiften. Genom tingsrätterna skulle landshövdingarna införskaffa utredning om förhållandena, varjämte en särskild kommission skulle undersöka tillståndet i Finland.

De båda nu ifrågakommande aktstyckena äro i viss mån av olika art. Undersökningsprotokollet beträffande Karis är mera allmänt hållet, medan framställningen rörande Ingå håller sig till de enskilda lägenhetsinnehavarna, deras förluster och öden under kriget. Innehållet av det senare undersökningsprotokollet kan därför ej med

fördel publiceras utan särskild bearbetning, det får även stå över till ett senare häfte. Däremot skall skildringen av förhållandena i Karis nu genast publiceras i sin helhet.[1]

Häradsrätten i Karis företog sin undersökning vid laga sommartinget den 29 maj 1725 uti Bålaby länsmansgård i närvaro av kronolänsmannen Michel Böök och under ordförandeskap av videhäradshövdingen Anders Lanæus. Landshövding Stierncrantz har i en senare påtecknad resolution förordat tillämpningen av det ovan omtalade löftet om kontributionsfrihet för Karisbornas vidkommande.

Undersökningsprotokollet har följande lydelse:

§ 38.

Hade thenna Sokns Invånare sig enhällel. instält, til at låta ransaka om then skada, the vid fiendens infall i landet och sedermehra under thess tvång lidit, uppå theras Egendom, hvaröfver the åstundade laga bevijs, på thet the thermed kunde hoos höga Öfverheten sökia nåd och förskoning uppå uthlagorna. Och ville fuller hvar och en i synnerhet, at man skulle Specificera theras Egendom, then the vid hvarjehanda tilfällen bortmist, och uppå särskilte förtäckningar upskrifvit och värderat, Men som vid efterseende, thet befans icke allenast vidlyftigt, utan ock gafz vid handen, at alla i gemen och ingen undantagandes, blifvit delachtiga af plågan, ock svårigheterna, oansedt then som mindre hade, intet kunde mista så mycket som then förmögnare, hvilket dock var för then ena lika svårt, som then andra, så vida hans Egendom blef i sticket; och föll fienden till rofz; Altså hölte man onödigt, at beskrifva hvars och ens enskylte förlust; utan uppå theras trägna anhållan undersöktes och fiendens framfarande i gemeen, i thenna soknen; Hvarpå thet almänt intygades, så väl af Ståndz Perssoner, Prästerskapet, som meniga Almogen; At Åhr 1713 uti Augusti Månad, eller vid Larsmässo tijden[2], tå folcket som bäst skulle giöra theras höstsäde; Så anlände fijenden til thenna Soknen med sin Armee sedan han några veckor tilförene hade infallit vid Helsingfors gamble Stad, Och strövat uti ther nästgräntzande Soknar ther omkring; Så at almogen tå redan blef nödtvungen at lämna sina huus och hemman, och taga sin tilflycht til Skogar och villa marker, Men efter fiendens macht var stoor, och han eij heller

[1] För avskrifterna av häradsrättsprotokollen, vilkas innehåll tidigare delvis bekantgjorts av mig i Svenska tidningen 20 och 22 juni 1917 under rubriken: »*Stora ofreden i Karis och Ingå*», står förf. i tacksamhetsskuld till stud. Alf Brenner, som ställt dem till mitt förfogande. Protokollen finnas i Statsarkivet under N:o 8171.

[2] Larsdagen 10/VIII. Den senare omtalade striden vid Karis landsvägsbro utkämpades 20/VIII.

underlät, at på alt sätt upspana, hvarest Invånarne sig undanstuckit med någon Egendom; Hvilcket var honom så mycket lättare, som at han med pijnande tvingade, them han fick händer emellan, at sådant bekänna och uthvisa; Så var ingen säkerhet på något ställe, utan en stadig fruchtan, rädhåga och bäfvan, sampt mehrendels olyckelig utgång. Enär nu Svenska Militien sig retirerat öfver Caris Landzbroo, then the efter sig upbrände, Kunde ingen mehra slippa på flychten theröfver, utan måste, som förmält är, intaga Skogen; Och har fienden haft sitt första natläger vid Svartå Bruuk; Ther han fasttagit mycket folck, och dels pijnt, dels bortfördt med sig åth Åbo, dels aldeles, såsom Barn, och ungt folck, som ännu äro borta. Therifrån Tågade fienden åth Landzbroon; Och som han fant henne upbränd, så slog han läger på Kyrckvallen, och theromkring, giörandes i flygande, Broo utaf the huus[1], ther voro; Och imedlertijd ströfvade på alla Kanter vidt omkring. Sedan marcherade han längre, til Biärno Sokn, 5 mijl vid pass ifrån Karis; Ther han vände tilbaka, och Kom igen samma väg; Slåendes åter sitt läger vid landzbroo, Kroggård, Högbene, och intil Svartå. Tå han upsökte Flychtingarna uti Skogarna på ömse sidor om landzvägen; Och them förstörde, til hvad han öfver Kom, i synnerhet Boskap, Hästar, och andra Creatur, som intet kunde undanskickas eller döljas, drifvandes med sig åth Helsingfors. Efter otta dagar kom han återigen ryckandes med Arméen, tå en dehl redan voro säkra; Eftersom the mehnte, han farit aldeles sin väg, sedan H:r Öfversten Stiernschantz jämväl med et partie lade sig vid Landzbron, til at hindra fiendens öfverkomst; men alt fåfängt, och til större olycka; Ty när han then gången måste i förstone slås med et partij vid Svartå, och thet andra vid Landzbro; Blef han aldeles förbittrad emot landet, och skonte ingen; utan sände han uth sina partier, til at Spoliera och plundra alla Byar och skogar; hvilcka giorde stor skada. Och for han alt til Åbo; Ther han åter igen gjorde vändning, Och kom efter 14 dagar til Caris, hafvandes af fruchtan för Svenska Gallejorne, som taltes om, at the skulle komma; intet dristat sig hvila före än han hinte hijt;[2] Therföre dröjde han här så mycket längre, Och låg i läger, emellan Kroggård och Högbene uti 5 dagar; vid hvilket tilfälle han ut bredde sig omkring hela Soknen, och upsökte thet öfriga af Creaturen och annan Egendom; var ock samma gång til Eknäs. Och som han förnummit, at mycket folck tagit sin undan flycht, och flytt theras Egendom til Loijo Öön, som är kring fluten, och tämlig stor; Så förstörde han i största hast om en mårgonstund, hela Biskopznäs by, och giorde sig flåttar, med hvilka han ryckte öfver Siöen; Och skiöflade grymmeligen bemählte Öö, hållandes sig ther i

[1] Ett sådant tillvägagångssätt var synnerligen vanligt, se Lindeqvist anf. a. s. 414.

[2] Jfr Lindeqvist anf. a. s. 327.

2 dagar och en natt. Så at nästan ingen ort mehra var, ther icke fiendens Grymhet kändes. Effter sådant grymt framfarande; hölte fienden sig borta vid Helsingfors til Andersmässo tijden[1], tå han skickade et partii här igenom til Hangöudd, Och flere hamnar i skiären, at upleta Farkåster, them the ock alle sam mans, och så många som funnos, upbrände, at hindra Invånarne vidare undanflycht.[2] Therpå kommo Executions Officerare, och Skatt Ryssarne, som Skattlade landet, Hvarvid har gått i förstone mycket hårt til, i thet Soknen Taxerades för många Mantahl, emedan ingen viste Ryssens uträkning uppå sådana Mantal, förrän then efteråth röntes. Och som icke allenast thet Åhretz växt blef mäst förderfvad, dels af hästar och folk förtrampad, dels förtärd, åkrarna jämväl lämnades osådda, och åboerna på Creatur, och dragare uthblåttade, så föll thet ock försvårt at utgiöra Skatten, förr än the kunde repa sig efter hand; Men alt sådant togs intet i Consideration[3]. Åhr 1714, har fienden Commenderat ifrån Åbo och Biörneborgs lähn 900 hästar, at släpa ifrån Helsingfors til Åbo, miöl och Salt, efter här i Orthen eij fans mehra många hästar, eller andra dragare. Och lågo längs åth vägarna döde och ihiälkiörde hästar, hopetals; Kunnandes eij annat vara, än ther sådan myckenhet folck och Creatur framfara, förutan Fijendens troupper, som alti medfölgde; Ther måste ju the lijda, som ligga vid vägen; Skolandes thet altijd varit fiendens vahna, at han tågade långsamt, igenom thessa Soknar til at hålla gemenskap med sin flåtta och Siö milice, och hämtade therifrån Kundskap; för Sissarnas skull upbrändes skogen vid almänna vägen. Och sedan han uth såg Poijo Sokn til sin sammelplatz, efter Salt siön ther stöter närmast til landzvägen; Så var et Continuerligt tågande alla Somrar ther emellan och Helsingfors; Tå the altid foro därigenom, och giorde Skada. Och om vinter tijderna släpades miöl Salt och bränvijn til Åbo, med Artillerie Hästarna, emedan inga Bonde hästar voro til finnande, i the första Åhren; Och sedan landet efter hand, förskaffade sig några hästar och Oxar, til the många och svåra Påsthållen, blefvo the drefna alt til Nurmjerfvi Sokn mot Tafvastland at uth Kiöra stora stockar och Balckar ifrån Läpsämä[4] Skogen; Therest giordes ända med Creaturen som vid alla domstolar äro nogsamt befunnit, och at the Oxar, som änteligen någorlunda stodo emot Kiöld och hunger, måste likafult af hårdt Kiörande sättia lifvet til. Åhr 1719 och 1720, tå Ryska Armeen hade slagit läger vid Poijo Kyrcka, en mijl ifrån Karis; så vistades fienden här alla dagar, och borttog alt thet han öfverkom, såsom Båtar, notar, näät, ökståckar, slädor, järn redskap, matvaror, farandes

---

[1] Andersdagen 30/XI.
[2] Jfr Lindeqvist anf. a. s. 327.
[3] Jfr Lindeqvist anf. a. s. 494 f.
[4] Lepsämä by i Nurmijärvi.

Siö Ryssarna altijd grymmare fram, som Kunde bortföra alt sammans. Och blefvo en stor hoop af fiendens hästar, som intet rymbdes i Pojo, fördelte til thenna Socknen, at gå i Beet; hvilcka med sina Iärnskodda fötter och jagande efter hvarandra, i grund förtrampade Engiarna så at the på många Åhr intet Kunnat växa som förr. Och lika fult pålade fouragie thet almogen i brist theraf måste dyrt betala, varandes thet ibland the svåraste pålagor, nemligen fouragie, Påst och skiutzhåll, sampt, Planckors och Balckars Kiörande. Til öfverflöd yppades i landet en Skadelig Fänadz Pest, som i synnerhet Åhr 1716 och 1719 utödde Creaturen, och ännu på många ställen höres påstå. Theraf följer, at åkrarna äro illa brukade och uthmagrade; at the intet bära frucht, såsom i förra tijden, — utan landet i några Åhr bortåth varit underkastad svår missväxt, så at mången, intet fått utsäde igen; Erter och vårsädet slog i förledit Åhr aldeles felt. Och hvad i höstas Såddes uti väta, och sehnt, är ganska svagt til utseende; theraf landtmannen redan ängslas. Än beklagar sig almogen icke ringa theröfver, at the ingen utväg veta til uppehälle, althen stund the i thessa missväxt åhren nödgatz utsättia sina endaste Creatur, dels til utlagornas afbördande, dels för Spannmål, och nu intet hafva at föryttra, hälst som handelen på Reval är indragen, varaf Siökanten til förene sig betient, och är i anseende thertil Skattlagd.

Thetta med hvad mehra, som almänt öfverklagas och almogen tänker andraga uti then förväntade Kongliga Commission, varder således i underdån och ödmiukhet thess godtfinnande hemstält, *Actum ut Supra.*

På Häradz Rettens vägnar

And: Lanæus
v. Häradz Höfdinge.

Eric Anthoni.

Översikter och granskningar.

Det forna Åbo.

J. W. Ruuth. *Åbo stads historia under Medeltiden o. 1500-talet.* Häft I 1909, II 1912, III 1916, IV 1924.

I.

Vännerna av Åbo stads historia ha tålmodigt väntat på fortsättningen och slutförandet av dr Ruuths verk, och deras glädje är stor nu, då det efter fjorton års förlopp med det fjärde häftet föreligger avslutat. Doktor Ruuth har genom sin ställning som finländska statsarkivets föreståndare haft tillfälle att betydligt öka det redan förut rika, tryckta materialet. På varje sida av boken framgår, huru fullständigt förf. gjort sig förtrogen med Åbo stads förgångna liv. Han har lärt sig känna släkter och personligheter, och han har på alla områden drivit sin forskning så långt det varit möjligt. Självfallet är förf. tvungen att i de fall då intet säkert ljus faller över Åbo stads förhållanden taga sin tillflykt till hypoteser, men han gör det ärligt och uppriktigt, utan att dölja vad som är osäkert. Denna hans öppenhet inger förtroende, och läsaren sluter sig till honom s.s. till en vän och stannar aldrig tveksam.

Bestyrelsen för Åbo stads historia har fördelat sin uppgift på två serier, av vilka den första omfattar aktstycken, den andra avser att meddela en fortlöpande, för allmänheten ämnad framställning av Åbo stads historia. Professor Carl v. Bonsdorff har på Bestyrelsens uppdrag författat Åbo stads historia under sjuttonde seklet i två digra volymer (I 1894, II 1904), och hans verk har vunnit erkännande såväl för forskningens grundlighet, som för framställningens klarhet, opartiskhet och sakrikhet. D:r Ruuths föreliggande »Åbo stads historia under medeltiden och 1500-talet» ansluter sig i avseende å ämnesfördelningen i de olika avdelningarna och kapitlen till detta verk.

Dr Ruuth börjar sin framställning med att söka det gamla Åbos

ursprung och stannar därvid icke vid det nuvarande Åbo, utan går till det bekanta Korois, den gamla biskopsgården vid S:t Mariæ kyrka. Även förmodar han att svenskarna anlagt det första egentliga fästet i landet, Vanhalinna i Lundo vilket troligen lika mycket avsåg att hålla den kuvade befolkningen i tygel som att utgöra ett värn mot yttre fiender.

Förf. stödjer sig i fråga om Åbo stads uppkomst på det kända faktum att man på 1000-talet icke gärna anlade städer och byar vid kusten, utan sökte upp någon mera avlägsen för sjörövare och fienders anfall väl skyddad vikbotten eller någon brant holme.[1] Ofta var man tvungen att tillika hålla sig med sjö- eller åbodar invid kusten, där skutor och båtar kunde lossa och lasta. En sådan by var det gamla Korois, och sedan älsta tider hade den sina åbodar belägna vid Aura å. Vid Korois fanns en efter förhållandena tät befolkning. Nere vid åmynningen voro däremot stränderna öde och tomma, så när som på bodarna, vilka endast under seglationstiden erbjödo en livligare anblick, då någon skuta lade till vid stranden. Men en och annan Koroisbo fann det bekvämare att bygga sig en stuga nere vid åbodarna och så uppstod småningom en fast koloni vid södra sidan av åmynningen. De båda platserna stodo till varandra i förhållande av stad och hamnplats. Befolkningen ökades vid åbodarna så att där blev huvudplatsen, som antog karaktären av en liten stad. Denna fick namnet Åbo. Utflyttningen fortgick oavbrutet från Korois, där befolkningen minskades; slutligen stod platsen öde och tom. Tidpunkten, då detta skedde kan ej numera med säkerhet utredas, men om man får antaga, att det Åbo, vilket år 1198 av ryssarna uppbrändes, var just den vid åbodarna uppståndna nya staden, är det sannolikt, att ditflyttningen redan vid denna tid hade gjort stora framsteg.

Huvudpunkten i det gamla Åbo blev domkyrkan, och kring dess uppbyggande samlar sig stadens älsta historia. Mot slutet av 1220-talet anhöll den finländska biskopen Thomas om biskopssätets och domkyrkans förflyttning från S:t Mariæ eller Räntämäki till Åbo, vilket blev av avgörande betydelse för stadens liv. En insamling begynte för domkyrkans uppbyggande, som fortgick genom hela Medeltiden.

I Domkyrkans s. k. Svartbok finnas vittnesbörd därom i påvebreven, vilka till stor del handla om syndaförlåtelse, »indulgentier», som påven beviljade åt dem som besökte kyrkan, säkerligen i hopp om att de besökande även skulle bevisa kyrkan sin vördnad genom mer eller mindre betydande gåvor. Den fond för kyrkans uppförande och underhållande, som så uppkom, tillväxte ständigt. Påven visade sin välvilja även genom att bevilja inkomsten från

[1] Se därom bl. a. Adolf Schück *»Sjöborgar och hamnstäder»* i Fornvännen 1924, h. 1.

andliga lägenheter, som stått lediga. På Unikankari grundlades nu en enkel hallkyrka, som stod i harmoni med den lilla församlingens små resurser och ringa arbetskraft. Den uppfördes av gråsten i den då i norden sedvanliga senromerska stilen, treskeppig med rektangulär bas och utan särskild korbyggnad. När denna första domkyrka blev färdig, känner man icke, men år 1259 omtalas kyrkan såsom redan existerande. Då började man också benämna biskoparna i Finland Åbobiskopar, ehuru de ännu icke voro bosatta i Åbo. Biskoparnas tilltagande makt och den lilla församlingens växande betydenhet gåvo emellertid anledning till kyrkans ombyggande i vida större proportioner, än vad som ursprungligen avsetts. Vid slutet av 1200-talet blev kyrkan betydligt utvidgad åt öster. I medlet av 1300-talet anser man det nya koret ha uppförts med pelarna i götisk stil och den därtill sig anslutande korgången, varjämte mittvalvet i kyrkan höjdes. Under 1400-talet uppfördes nya murar och kapell varjämte mittelskeppets valv höjdes till dess nuvarande krön. Också tornet höjdes ungefär till höjden av den nuvarande urtavlan. De gamla murarna bära ännu ställvis spår av kyrkans sålunda fortgående ombyggnad och tillbyggnad. De olika byggnadsperioderna resulterade i att den gamla enkla hallkyrkan, som uppbars av fyrkantiga pelare, fem par till antalet, desamma som ännu i dag vid inträdet i kyrkan främst möta blicken, sålunda småningom övergick till den massiva byggnad i sengotisk stil, som nu väcker vår beundran. Domkyrkan är ett resultat av ett under århundraden fortgående arbete, och hundraden och tusenden ha för sina själars salighet befordrat det heliga verket, den ena med gåvor och gods och penningar i större mängd, den andra med mindre bidrag efter råd och lägenhet. Tidpunkten för indulgensbrevens utfärdande är betecknande för nybyggnadsepokerna. 1250-talet, 1340- och 1350-talet, 1370-talet ävensom tidsperioden 1412—1450 äro särskilt rika på indulgensbrev. Dessa epoker sammanfalla också med de biskopars styrelse, som framför andra arbetade för domkyrkan. Särskilt är biskop Magnus II Tavasts styrelsetid rik på indulgensbrev. Den fromme biskopen såg mot slutet av sin bana domkyrkan präktigare än den t. o. m. är i våra dagar. Arbetet stördes ofta av olyckor s. s. fiendens framfart och eldens härjningar, men våra medeltida förfäder höllo ut och fullföljde arbetet med domkyrkans ombyggnad och reparation. Tillika arbetade man på att kyrkans inre prakt skulle harmoniera med dess yttre. Biskop Hemming lät anskaffa en biskopsmitra och en kräkla. Biskop Magnus II Tavast inköpte på sin Jerusalemsresa för kyrkans räkning dyrbara prydnader och klenoder, silverskrinet för S:t Henriks ben, en silverpatén, ett stort silverkors m. m. Så blev domkyrkan det fromma sinnets samlingspunkt och det främsta uttrycket för våra medeltida förfäders världsåskådning.

Till kapitlena om Domkyrkan och det ecklesiastika samhällets utveckling ansluter sig närmast ett kapitel, som bär titeln »Åbo slotts

höfdingar under 1200- och 1300-talen», däri förf. behandlar det världsliga samhällets öden. Såsom en anmärkning mot själva den synpunkt från vilken dr Ruuth utgår, kan framhållas att han, att döma av särskilda ställen, anser, att feodalväsendet under denna tid gjorde kraftiga ansatser att få sin institution rådande i hela Norden och att feodalväsendet fortfor hela Medeltiden igenom att utgöra den egentliga grunden för hela riksstyrelsens organisation. Det svenska samhället förblev dock, synes det mig, fritt från de feodala förhållandena, som i västra Europa slogo rot och blomstrade. Den ärftliga besittningsrätt till länen och ämbetena, som var utmärkande för länsväsendet, förekom icke i Sverge eller Finland. Suveräniteten, härskarmakten, blev icke lokaliserad. Länsinnehavaren fick icke med suverän rätt bestämma över länsinbyggarnas personliga ställning. Livegenskapen infördes slutligen aldrig. Några yttre omständigheter, titlar m. m. lånades visserligen från den feodala världen. Men i det stora hela blevo feodalväsendets principer främmande för det svenska och ej mindre för det finländska samhället. En blick på Åbo slotts läns historia skall ådagalägga detta. Finland fick en särskild ställning, då Bengt Birgersson, senare biskop av Linköping, 1284 upphöjdes till hertig av Finland. Men han styrde med kunglig makt, icke såsom en feodal herre, och detsamma gäller om hertig Waldemar Magnusson och dennes broder Erik. Genom fördraget av 1308 blevo hertigarna självständiga furstar. De erkände konungen såsom sin landsherre men »ville själva styra sina hertigdömen med Guds hjälp och konungens nådiga tillåtelse.» De hade således en större myndighet än en feodal herre kunde göra anspråk på. När sedermera Magnus Eriksson övertog styrelsen, utövade han till fullo den kungliga makten.

Detsamma gäller om den tid mot slutet av trettonhundratalet, då Nils Thuresson Bjelke var stormannapartiets mäktige chef och »præfectus Österlandiarum». Stormannaväldet var rådande, och därmed följde allmän osäkerhet; konungamakten var då i nedåtgående och Bo Jonssons son Knut Bosson fick ärva alla hans län, vilket dock var ett övergående moment, ty Bo Jonssons fogde i Åbo Jakob Abrahamsson Djäkn inledde snart en underhandling med konung Albrekt, som av honom erkändes s. s. Bo Jonssons arvingars ende och rätte förmyndare 1387. I arvingarnas namn erhöll Jakob Djäkn rätt att med slottet styra och ställa efter behag, men Åbo återbragtes under konungens välde. De följande åren förde Åbo slott och Finland nära nog till anarkiens brant. Men stormännen, som frivilligt avstått Åbo slott åt konung Albrekt, undertecknade ett fördrag med drottning Margaretha, varigenom henne tillerkändes rätt över rikets slott med undantag av Viborg och Nyköping. Jakob Djäkn, som såsom drottningens ombudsman övertagit Tavastehus slott, överlämnade emellertid hela sin förläning 1395 åt sin förre husbonde, Bo Jonssons son, Knut Bosson, vars bundsförvanter

voro de fruktade vitalianerna. Åbo kom i vanrykte, såsom ett tillhåll för sjörövare. Handeln, som var stadens huvudsakliga näringskälla, avstannade. Åbo slott hade blivit ett fruktat sjörövarnäste, och i dess gemak överröstades riddarvisorna av plattyska sjömansvisor. Men detta förnedringstillstånd varade icke länge. Redan 1399 torde Knut Bosson varit nödsakad att överlämna sina slott åt drottningen genom hennes gunstling, ståthållaren på Åbo slott Abraham Brodersson, under vars ledning den fasta, kungliga makten återställdes. Åbo slott räknades därefter till konungens fatabur »som han själf», såsom det 1485 antecknades, »innehafver till sitt bords uppehälle och ståt och sätter där sine egne befallningsmän och fogdar». Bland de fogdar, åt vilka Margareta förlänade Åbo slott, var en av de främste Klas Lydiksson Djäkn (1411—1435), som under sin långa styrelsetid gjorde sig förtjänt av en god hågkomst. Han lyckades, ehuru tiden var oroad av de ständiga striderna mellan konung Erik och hansestäderna, upprätthålla fredliga relationer till Reval och Danzig samt de övriga hansestäderna. Ett kvarts sekels fred betydde, säger förf. med rätta, mycket för ett borgerligt samhälle i dessa nävrättens tider, då vilken äventyrare som hälst, blott han först utfärdade ett öppet undsägelsebrev, kunde med vapen i hand, angripa sin nästa.

Den bild förf. ger av Karl Knutsson (Bonde) och hans styrelse på Åbo slott är tilltalande. Han verkade under sin vistelse i Åbo 1440 för fredens upprätthållande, och handeln med Lybeck och Danzig var i god fart. Det hette, att »staden då var en väl för sig kommen stad och att mestadelen där hade sin näring nog.» Handeln utvidgades ända till Holland, och de första holländarna började visa sig i Åbo. Det var på denna tid, som den medeltida Åbosläkten Freses representanter Jakob och Fredrik Frese, lade grunden till en förmögenhet, som sedan ett halvt århundrade igenom var ett tvisteämne mellan in- och utländska arvingar. Åbos ställning var även annars betydande. Det var på denna tid, som Magnus II Tavast var biskop och ombyggde domkyrkan till den härliga katedral, som i Finland var den vackraste frukten av den katolska tidens strävanden. Samtidigt inrättades 1407 landsrätten, Åbo hovrätts föregångare. Men tiden var full av oro och tvister i det politiska livet. Unionspartiet stod emot det fosterländska partiet. Frågan var om Kristian av Oldenburg eller Karl Knutsson skulle styra riket.

Utgående från Domkyrkans historia, upptar förf. i detalj stadens vidare utvidgning och redogör för de skilda stadsdelarnas uppkomst. Kyrkokvarteret var stadens förnämsta kvarter. Där funnos redan under medeltiden en mängd stenhus, som i våra dagar skulle förefallit små och obetydliga, men för denna tid voro både stora och präktiga. Det klerikala draget, som var utmärkande för det medeltida Åbo, var här förhärskande. Närmast Domkyrkan åt söder på samma ställe, där biskopshuset nu är, låg de medeltida domprostarnas, för sin tid

präktiga stenhus, vars öden förf. följer, tills det innehades av de stora fältherrarna Pontus och Jakob De la Gardie. Längre upp vid ån låg biskopsresidenset. Genom Johan III:s omsorg ombyggdes och utvidgades det till en av de största byggnaderna i det katolska Åbo. Det gamla tornet uppå biskopsgårdens port förhöjdes och försågs med en »spets» över vilken en kopparflöjel svängde. Tornets tak målades rött; flere av byggnadens små kamrar gjordes större och de urgamla källarna förbättrades. Bland övriga byggnader i Kyrkokvarteret må nämnas prästkommunet, »domus clericorum» ett refektorium, där alla kapitularer och kaniker fingo intaga sina måltider vid ett gemensamt bord. Det stora stenhuset på denna gård imponerade på folkfantasin och man brukade om dess ägare säga att de »bodde på muren». I övrigt var Kyrkokvarteret uppfyllt av större och mindre gårdar med mellan dem liggande gränder till en nästan förvirrande mångfald, så att det ofta måtte varit svårt att komma till rätta. Totalantalet gårdar utgjorde omkr. 150. Hela denna stadsdel, det ursprungliga Åbo, har numera försvunnit. Efter branden 1827, då elden här förstörde en mängd byggnader, beslöt man att ej mera återuppbygga det hårt härjade kvarteret. Marken jämnades och planterades med träd och buskar. I våra dagar njuta Åboborna av svalkan under de lummiga träden i Porthans- och Braheskvärerna och veta icke, att fordom dessa platser voro fyllda av byggnader och gator, helgonahus med kyrklig prägel, där heliga processioner med korgossar gåvo kvarteret liv och rörelse.

Kyrkokvarteret gränsade i sydost till en sank, kärrig mark, det s. k. Mätäjärvikvarteret, som genomskars av en från Kuppis källor ned till Aura å flytande bäck eller rännil, som kallades Gropen. Förf. egnar en lärd utredning åt Gropen, som för århundraden bestämde jordegoförhållandena i Mätäjärvi kvarteret. Den synes till en början ha flutit ned något öster om Gertrudsgatan och gick längs östra kanten av nuvarande Nikolaitorget tillbaka till domprosteåkern. Mätäjärvis stränder voro här och där omgivna av kålgårdar och humletäppor, till vilka man troligen endels färdades med ekstockar. Mätäjärvikvarteret bebyggdes småningom, dock så att gårdarna voro jämförelsevis få och oansenliga, då deras bebyggare hörde till stadens mindre bemedlade befolkning. Vid ingången befann sig ett åt S:t Gertrud helgat härberge för kringstrykande tiggare och fattiga vandringsmän och därinom S:t Gertruds kyrka. Troligen hörde också till denna byggnadskomplex det S:t Gertruds gillehus, där Finlands ständer sammanträdde 1457 för att giva sitt bifall till konung Kristoffers val till Sverges konung.

Det gamla Åbos fjärde kvarter, var slutligen Klosterkvarteret, som sträckte sig från Mätäjärvikvarteret söderut. Här låg vid ingången troligen under medeltiden liksom senare, rådhuset. Närmast rådhuset stod ett stenhus, som sedan emottog Alexander I vid hans

besök i Åbo 1812. Huset var ett av de yppersta i staden och tävlade med det närbelägna Kankaishuset, som kom att tjäna som säte för landets högsta domstol. Även i övrigt voro gårdarna i denna stadsdel stora och väl byggda, bebodda av burgna köpmän och idoga hantverkare. Klosterkvarteret var i motsats till det klerikala Kyrkokvarteret företrädesvis stadens kommunala och industriella kvarter.

I Klosterkvarteret låg också dominikanklostret, som dock på 1500-talet dels genom eldsvådor, dels genom Gustav I:s åtgärder så i grund förstördes, att fornforskarne ha haft all möda att återfinna dess forna plats. På grund av dr Rinnes forskningar, som av dr Ruuth bestyrkas, anser han, att det forna dominikanklostret legat vid Kaskisgatan 1 och 2. Av byggnadsresterna kan man sluta till, att byggnaderna i deras äldsta konstitution härröra från slutet av 1200-talet eller åtminstone från tiden omkring år 1300.

De nämnda och andra tomter betecknas i stadens handlingar dels såsom fria dels såsom ofria tomter. Dessa termer beteckna att de ofria tomterna ursprungligen tillhört kronan eller kyrkan eller någon annan herre och förvärvats mot erläggande av en årlig avgift, som fortfarande betalades.

II.

Medan dr Ruuth i fråga om Åbos byggande och politiska öden delvis haft att stödja sig på äldre författare, står han fullt på egen mark i sin framställning av stadens handel vilken av honom utförligt behandlas. Förf. går i sin intressanta skildring tillbaka ända till 1100- och 1200-talen, då danskarna under de store Waldemarerne vunno en maktställning i norden. Han säger »De danska krönikorna omtala åtminstone tvenne danska tåg till Finland, det ena 1191 under ledning av konung Knut VI, det andra 1202 föranstaltat av ärkebiskop Andreas i Lund.» Förf. tänker sig, att de erövrande danskarna knutit handelsförbindelser med Finlands kustinvånare, vilka senare fortgått. Men därvid har han förbisett den från kompetent håll uttalade protesten mot hans uppgifter i Hist. Aikakauskirja 1911 om de danska tågen mot Finland. I Historisk Tidskrift för Skåneland IV sid. 192 ingår nämligen en uppsats av C. W—ll (Weibull?), däri idén om de danska fälttågen till Finland förkastas, såsom grundad »på dr Ruuths subjektiva utvikningar, beroende på obekantskap med källornas tid och ömsesidiga värde».

Föreställningen om uppkomsten av Finlands handel genom dansk inverkan måste således anses tvivelaktig. Lika litet skäl finnes att anse att den finländska kyrkans underordnande på biskop Thomas' tid under de påvliga legaterna skulle varit av betydelse för handelns uppkomst; även detta kan numera anses som en hypotes, vilken saknar faktisk grund. Allra minst kunna Finlands handels-

förbindelser här ha sina rötter. Ej heller finnas skäl för att tillskriva gottlänningarne (vuojalaiset var de gottländske köpmännens finska namn) ett avgörande inflytande på detta håll. Gottlänningarna, som kunde haft stöd hos den i skärgården bosatta svenska befolkningen, gåvo i varje händelse vika för tyskarna, som blevo den finländska handelns skapare. Till proportionen mellan tyska och inhemska borgare kan man sluta av att mot ett trettiotal inhemska borgare svarade 12—14 utländska. En del av de inhemska framstå särskilt. Lorens Wadmal var en av stadens främsta köpmän, Gunnar Trulle blev upphöjd i frälsestånd. Till och med började nu Åboborna utvidga sin handel utöver östersjöländerna. Den förste Åbobo, som gjorde sig känd för affärer på fjärran håll, var Henrik Wadmal. Han införskrev nämligen 1412 varor ända från Flandern. Andra följde exemplet. Man fick blick för förmånen att köpa billigt i första hand, i stället för att betala för samma vara åt mellanhandlande i Reval, Danzig och Lybeck. Inemot tio år senare finna vi Gottschalk Blicke och Didrik up der Heide i färd med att sälja sina varor över Reval ut till Flandern. På denna tid var Flandern världshandelns medelpunkt. Förbindelsen med Flandern blev allt livligare. Dock satte Åbobor icke egna fartyg in på denna linje utan begagnade sig av tyska fartyg utgående från Reval eller Danzig. Holländarna försummade ej tillfället att söka sig fram till den nya marknadsplatsen. År 1425 låg en holländare i Åbo med ett fartyg, som därifrån seglade vidare österut. För det fortgående kriget var handeln på Ryssland enligt Hansans beslut förbjuden, och Riga skrev omedelbart till Reval, att man borde arrestera holländaren och taga hans gods i beslag.

Även på andra håll började Åboborna nya handelsrelationer. Två Åbotyskar Henrik Bergh och Anders Gerffuen seglade 1443 med en råglast till Neva. Detta skedde sedan Hansan förbjudit handeln på Ryssland, varför Karl Knutsson i Viborg lät stoppa de båda fartygen på deras framfärd, men man lät icke avskräcka sig i Åbo. En månad därefter begav sig Arvid Halffurstad från Åbo till Novgorod sannolikt för att utforska terrängen och bereda fältet för vidare förbindelser med Ryssland.

Mera vinstgivande vid bedrivande av affärerna i Åbo funno de tyska handelshusen sina bolag med kapitalstarka Åboköpmän s. s. medarbetare och kompanjoner eller s.s. det hette »matskoper».

Handeln var ännu i huvudsak passiv, så att Åboborna icke utrustade egna fartyg för att utföra sina varor eller importera vad de behövde för sin handel. Det allmänt gängse sjöröveriet avhöll köpmännen från skeppsbyggande. Tyskarna kommo vanligen i flottor, som kunde försvara sig mot fientliga anfall och enskilda fartyg skilde sig från flottan först då man hunnit nära destinationsorten. Sådant kunde i åboförhållanden ej komma i fråga.

Den vanliga formen för handeln var »vederläggningen» ett slags bolagsskap i vilket den starkare parten insatte kapital eller varor till visst värde, den svagare utan kapital eller varor, sitt arbete. En ung köpman, som samlat sig ett litet kapital, sökte vederläggning genom att insätta ett kapital i affären, till vilken han även erbjöd sitt arbete. Hade han på detta sätt vunnit en förmögenhet på fyrtio mark, kunde han öppna egen självständig rörelse, ty fyrtio mark var det belopp, som stadslagen fordrade av en köpman.

Man började också i Åbo alltmera egna sig åt sjöfart, och där nämnas redan bland borgerskapet skeppare och styrmän. De flesta fartyg voro dock små och anspråkslösa jämförda med de tyska fartygen. De voro avsedda för korta resor till Reval och de preussiska kuststäderna. Det var knappast tal om större fartyg än om 60 à 70 lästers dräktighet. Utförselvaror voro för det mesta skinnvaror och hudar, smör, lax m. m. På importskalan stodo främst salt, spannmål humle och tyger. — Affärslivet underlättades genom att i Åbo fanns ett myntverk, om vars organisation förf. lämnar några notiser.

Början av 1400-talet, som förf. efter den främsta av Åbo stads köpmän benämner »Jakob Freses tidevarv», var således en tid av uppsving för Aurastaden, och förf. påpekar, att denna blomstring främst berodde på de tyska borgarna, som gåvo staden insikter och kapital. Men sedan följde sturetiden med dess nationella riktning, som bl. a. gav sig uttryck i förordningen av 1471 om att icke några andra än svenske män skulle utses till innehavare av städernas ämbeten.

Rensningen i rådet i Åbo blev fullständig. Den siste kände tyske borgmästaren var Albert Nüendorp, som ända sedan 1437 beklätt borgmästarämbetet. 1476 kallas han i handlingarna icke mera borgmästare utan blott borgare; han satt således icke mera i rådet. De tyska patricierna hade således förlorat sin ställning i stadsstyrelsen. De fortgående krigen gjorde också tyskarnas ställning osäker. Tyska namn förekomma numera sällan i Åbo stads handlingar. Den tyska kolonisationen höll på att tyna bort redan långt före Gustav Vasas tid. Men det var lättare att avlägsna tyskarna än att finna män att ersätta dem. Bland inhemska borgare framträder härefter som den främste Olof Andersson. Lugn och förtroendeingivande var han alltid redobogen att ställa till rätta vad andra ställt i oordning. Han valdes 1498 till borgmästare och behöll sedan närmare ett årtionde detta ämbete. Han var, säger förf., stadens enda representativa förmåga, men han stod så gott som ensam. I hela rådskammaren tillhörde endast tre det tyska borgerskapet. Det är svårt att bland de inhemska grupper, som troligen voro talrikare, skilja de svensktalande och de finsktalande borgarna från varann. Namnen togos ofta efter gårdsnamnen.

Åbo hade emellertid arbetat sig upp till en ej ringa blomstring och räknades jämte Stockholm, Söderköping och Kalmar bland

huvudorterna för Sverges handel. Förf. räknar åren 1400—1471 såsom åren för Åbos medeltida blomstring. Men med 1500-talets ingång följde nya förhållanden, som tvungo Aurastaden att vika tillbaka. Krigsivern vaknade ånyo. De livländska städerna utfärdade i samråd med Hansan ett förbud för rysshandlare. Så var freden på finländska sidan bruten för omkring tio år framåt. De danska fartygen stötte på svenskarnas och bortsnappade dem varhälst de anträffades. Åbo stads plundring och förstöring av danskarna 1509 visade nogsamt huru hotat Åbos läge var. Visserligen slöts efter Svante Stures död 1511, fred år 1512 men det räckte ej länge, innan nya förvecklingar yppade sig. 1528 förbjöd Gustav Vasa all handel på Riga och Reval.

Gustav Vasa hade sin egen handelspolitik. Handeln skulle omhändertagas av det inhemska borgerskapet och med förbigående av Tyskland ledas direkt till världshandelns stora centra i västerlandet. De flesta tyskar synas under inflytande av konungens vilja ansett bäst att flytta från Åbo och det tyska elementet krympte dag för dag ihop. Av 154 släktnamn, som förekomma i 1549 års utförslängd, voro endast fem à sex tyska, och dessa voro överhuvud icke namn av någon större betydelse. De svenska släkterna intogo numera den ledande ställningen i staden och hade trätt i de tyska patriciefamiljernas ställe. Betecknande är att bland de ledande handlandena nämnas icke få män av adlig börd.

Konung Gustaf ville vinna för kronan hansastädernas handelsvinst. Därom vittnar hans korrespondens med fogdarna. Han skrev t. ex. till en fogde, som i maj 1544 sänt honom en mindre remiss än förut, en spetsig anmärkning med orden: »Den summa penningar du nu skickar hitöver, är endels ringa framför i fjol; det oss icke litet förundrar; ville ock gärna veta, vad orsaken därtill vore.» Och liksom fogdarna måste stadens borgmästare och råd ständigt avse konungens fördel genom aktivt initiativ i handel och sjöfart. Konungen skrev t. ex. till Henrik Classon Horn: »Vidare kunna vi nogsamt förmärka att den Jöns Skåning är oss föga nyttig där i Åbo. Därför ville vi ingalunda lida att han i förbenämde Åbo eller annorstädes vid sjöresan, där han med främmande till handels komma kan länge förbliva skall utan där han i vår tjänst vara vill må han bliva vid ryssegränsen, där han icke daglig handel med tyska eller sina landsmän hava eller ifrån de landsändar tidender bespörja kan.» Det fanns under Gustav Vasas regering intet spelrum mera för sådana opålitliga tjänare som denne Jöns Skåning.

Även det språkligt finska elementet, som dittills i Åbo haft en ganska undanskymd plats, börjar framträda. Av de 200 släktnamn, som upptagas i tullregistret för år 1559 är omkring 50 procent finska. En betydande plats i affärslivet hade Henrik Hansson Innama, Hans Kyrö, Mårten Kyröläinen, Erik Jämsä, Sigfrid Kantaja, Jakob Palttu och Lasse Karvatasku, vilka tävlade med de svenska släkterna.

På denna tid började en ny andlig riktning vinna insteg i Åbo genom att renässansen, som segrande trängde fram överallt, lade även Aurastaden under sitt välde. Det gällde först och främst en reform i klädedräkten. Den långa och fotsida dräkten avlades. I stället för den medeltida dräkten, som skylde kroppen i ett skymmande omhölje, började man bära kortare och lättare kläder, skurna efter kroppen, som sålunda framstod i sina naturliga former. För kvinnorna medförde det nya modet livstyckets avskiljande från kjolen, som skulle ha ett väldigt släp och huvudets prydande med höga strutsformiga eller tvåhornade huvudbonader jämte långa slöjor, som hängde ned till marken. Det blev en het kamp mellan det nya modet och det gamla. Allvarligt och sansat folk höll på den gamla dräkten. Prästerna finna det nya modet oanständigt och lättsinnigt. En sådan dräkt, sade någon av prästerna, passade bättre vid celebrerandet av Bacchi orgier än vid handhavandet av evangelii sakrament. Från landsknektlägren härstammade dessutom ett nytt bruk, som snabbt vann insteg. Man bar s. k. pluderhosor, som i ett otal remsor, till vilka kunde åtgå ända till 80 alnar tyg, hängde som en sönderskuren säck över de ofta helt bara benen. Landsknektarna blevo med sin hurtiga nonchalans och sitt hänsynslösa övermod farliga för stadens damer. En av dem glömde sig därhän, att hon lämnade hus och hem och rymde med sin landsknekt till Reval, varvid hon medtog boets silver och guld och lämnande sin bedragna man endast »en hop små fattiga barn på halsen». Det nya plagget kallades av kyrkans män »hosedjävulen».

Men den nya kulturströmningen kunde icke häjdas. Vid medlet av seklet blev den rådande i staden. Åbo råkade nu under inverkan av två renässanshov i Italien och i Frankrike. Från Italien härstammade Katarina Jagellonicas, hertig Johans gemåls moder, och hon åtföljdes till Åbo av en hel mängd italienska herrar och damer. Från Frankrike kom den de la Gardieska ättens ryktbara stamfader och åtföljdes av flere flyktingar från hans av religionsstrider sönderslitna hemland.

Åboborna, som kommo i tillfälle att skåda den nya lysande prakten vid hertig Johans hov, bländades där av den mest förfinade lyx. Där såg man färgrika turkiska mattor, som ersatte forntidens golvströ av granris och löv, och präktiga gobeliner, produkter av flandrisk vävnadskonst, som gjorde de stora festsalarna till verkliga bildgallerier. Det trojanska kriget var framställt i sina mest betydande scener: Helenas bortrövande av Paris, Hektors och Palamedes' envig, trähästens införande i Troja o. s. v. De besökandes blickar fängslades ock av s. k. »historier», som framställde särskilda hovkretsen nära stående personer med porträttlikhet, så att man icke kunde misstaga sig. Man såg apotekaren Matts Erback och mäster Knuts dotter framställda på »hoppets» tavla, eller ock biskopen och mäster Henrik, såsom representanter för endräkten i »historia concordiæ». Där igenkände man domprosten Hans Petri son Lasse Hansson på en tavla, som föreställde

den förlorade sonen. Lilla Mickels amma presenterade sig i en tavla som »sköraktigheten» o. s. v. Med intresse betraktade man dessa tavlor, av vilka många omisskännbart avspeglade allmänt kända tilldragelser ur dagens liv.

Förf. följer med synbart intresse denna lyx vid det hertigliga hovet, varvid han haft nytta av dr R. Hausens tidigare publikationer. Han tecknar också den guld- och silverglans, som strålade till mötes. Detta var något förut i Åbo osett. Ensamt på hertigens skänkskiva funnos 40 »kredenser», stora silverbägare med lock, 22 silverkannor, 9 silverstop, 10 drickesskålar och 7 konfektskålar ävensom handfat, flaskor, ljusstakar, saltkar m. m. allt av samma metall, det hela representerande en vikt av 1,700 skålpund silver. Därmed tävlade den silverskatt, som hertiginnan medfört från Polen som sin enskilda tillhörighet: 30 silvertallrikar, 24 vita och ett antal förgyllda silverskedar, vidare gafflar, tvättfat, tvättkannor m. m., allt av silver. Det mesta av såväl hertigens som hertiginnans silver var förgyllt, vilket förhöjde värdet med en tredjedel.

På slottet kunde under hertigens tid när som helst dukas ett bord med silverkuvert för ett halvt hundrade gäster, om nämligen, såsom brukligt var, två personer åto från en och samma tallrik, och tog man tennserviserna till hjälp, fick antalet stiga till flera hundra. Då Pontus de la Gardie hade en bjudning för 500 gäster, måste han väl anlita de moderna, röda holländska trätallrikarna.

Kvällens nöjen skildrar förf. i följande ord, som vi tillåta oss att låna:

»Om kvällen, när rummen strålade i belysningen av hundratals i präktiga takkronor uppställda vaxljus, drog man sig helt visst i skilda kotterier till de inre gemaken, där hertiginnan och fru Bonika, dr Kopps änka, gjorde les honneur. Måhända föll det då någon gång sällskapet in att från hertigens libri framtaga Boccaccios noveller och såsom äkta barn av renässansens tid amusera sig med läsningen av något kapitel i desamma. I dessa rum kunde man åter beundra några föremål, som genom sin nyhet voro egnade att tilldraga sig åbobornas uppmärksamhet, t. ex. hertiginnans kostbara spegel på silverställ, samt de egendomliga seijarne, uren —; ett av silver och ett av koppar med slagverk — som angåvo tidens gång.»

Snart (1563) var det dock slut med denna glans. Hertigen och hertiginnan fördes fångna till Stockholm och deras dyrbarheter inpackades och fingo följa samma väg. Men knappt hade sexton år förgått, innan slottet åter prålade i hovskrud. Pontus de la Gardie, Kexholms erövrare, utnämndes nämligen av kon. Johan till överbefälhavare i kriget, och tog säte på Åbo slott, som nu försågs med rika prydnader. Fester med hundratals gäster förekommo åter. Mässorna, processionerna, helgonfesterna och gillena, vilka utgjort det centrala i medeltidens festande, voro nu avskaffade. Men skolan räddade

några spillror av de gamla bruken. Skolarerna spelade den främsta rollen icke allenast vid de egentliga skolfesterna såsom Lucie- och Gregoriusdagarnas fester, utan även vid de stora årshögtiderna, såsom jul, fastlag, påsk och pingst, vid vilka det världsliga elementet nu fick en något större betydelse än förr.

Julen blev allt mera en glädjens högtid. Till den stora julfesten på slottet, som ägde rum på någon av de ännu i dag högtidlighållna festdagarna, inbjöds borgerskapet t. o. m. talrikare än adeln. Till gästabudet Stefanidagen 1572 voro av stadens borgerskap inbjudna 34 personer, och lika stort var antalet 1577. Främst bland de inviterade var vanligen skolmästaren och några sångare, discantores, från skolan, genom vilka festligheten fick sin kanske bästa charme — de omtyckta sångerna.

Fastlagen som firades vid den tid då de första vårtecknen började framträda i naturen, var också en glädjefest. Före den långa fastetiden var man ännu en gång i tillfälle att fritt njuta av livets goda. Under fastlagstiden anordnade hertigen och hans hov ute på isen på Aura-å festspel, som hade likhet med tornérspelen i utlandet. Säkerligen försummade ingen åbobo tillfället att åse sådana spektakel, där harneskklädda riddare och damer i lysande dräkter ökade den festliga glansen.

Vid majfesterna var det vanligt att välja en s. k. majgreve, som prydd med förstlingarna av vårens grönska, skulle rida sommaren in. 1557 blev själve hertig Johan vald till majgreve. Han bjöd till tacksamhet sina väljare på 6 tunnor öl.

Vid dessa och likartade festligheter rådde en helt annan ton än vid medeltidens gillefester. Att vara »lustig och glad» var själva syftet med samvaron. Hertig Johan inbjöd 1555 Hebla Sparre på Qvidja till julfest med orden »att hon samt med sina kära barn och jungfrur skulle infinna sig på slottet, görande sig lustig och lättsinnig med de andra gästerna». Och Henrik Klasson Horn klädde inbjudningen till en av sina döttrars bröllop i orden: »är vår vänliga begäran, det i ville hava väl gjort och eder i samma tid omakat hit och göra er lustig och glad med mig och flere goda vänner, som mig förhoppas här då samlade varda».

Förf. antar, att de förmögnare borgarna följde exemplet från slottet och från adelns tillställningar och att de, om de inbjudit gäster från de hertigliga och de la Gardieska husen, gjorde sitt bästa för att hålla dem »lustiga och glada».

Men övergången från medeltidens asketism till renässansens livsglädje var icke fri från faror. Den obundna tygellöshet och den otyglade nöjeslystnad, som blev tidens lösen, ställde människornas moraliska fasthet på alltför hårda prov. Njutningen av starka drycker var i ständigt stigande. Tyskt öl konsumerades i stora kvantiteter. Franskt vin började importeras på 1570-talet. Och samtidigt började

brännvinet spela sin ödesdigra roll. Följderna av det omåttliga förtärandet av starka drycker visade sig i Åbo i sorgliga företeelser. Den berömde fältöversten Ivar Månsson Stjernkors mördades under ett dryckeslag. Och 13 mars 1596 uppkom en tvist mellan några adelsmän av Klas Flemings parti och en person av annan partifärg, Hieronymus v. Birckholtz, vilken slutade med allmänt slagsmål och process. Så levde den gamla hårdheten och strävheten kvar, medan sederna till det yttre hade förfinats.

Förf. gör gällande, att den nya tidsriktningen verkade befriande för kvinnokönet och höjde kvinnans självkänsla. Såsom exempel därpå anför han två av Åbo stads förnämsta damer, Valborg Eriksdotter Innama och Valborg Henriksdotter (Skotte). Under sitt första äktenskap skötte den förra med stor kraft sin affärsrörelse; hon reste omkring på marknaderna med sin köpenskap och vårdade sig om sina många lantgods, som lågo spridda i tre landskap. Hon blev tvenne gånger under marknadsresor plundrad på allt vad hon förde med sig av två mäktiga adelsmän Klas Kristersson Horn till Spurila och Märten Boije. Hon låg även i tvist med en av stadens märkligaste kvinnor, Skepers Margareta. Emot sina motståndare vädjade Valborg Innama hos konungen och genom hans ingripande lyckades hon omsider bli ersatt för sina förluster. Efter Innamas död ingick hon tre gånger i nytt äktenskap.

Den andra berömda Åbodamen, Valborg Henriksdotter, hade också särskilda gånger varit gift med män, vilka genom att inblanda sig i politiken dragit olycka över sig, medan hon själv oförtrutet på egen hand skötte affärerna och gjorde sitt hus till ett av de rikaste i Åbo. Hon hade dock även äventyr och svårigheter. I tjugutre års tid måste hon processa för att få ersättning för en stor tegel- och bjälkleverans, som hennes man Hans Skotte i tiden gjort till slottet. Slutligen fick fogden i södra Finland av konungen sträng order att ställa henne till freds, »på det vi om sådana gamla skuldsaker icke oftare måtte bliva bekymrade». Hon råkade, med sin man på återvägen från biskopen i Lundo, ut för överfall av Mårten Skytte. De resande överstänktes av träck och överkördes slutligen av Skyttes dräng, som kom efteråt. Slagsmål uppstod mellan herrar och drängar, varvid Mårten Skytte opererade med laddad bössa. Men hustru Valborg gick oförskräckt emot honom och bad honom låta bli med sådant, ty »andra kunde också hava lod och krut». Därpå följde en process, som slutade till fru Valborgs fördel. Valborg Henriksdotter var den elegantaste av Åbo stads damer. I tullräkenskaperna är hon antecknad för en huva av 1,000 mks värde, vilken summa enligt tidens penningvärde motsvarade en hel förmögenhet.

Förf. ser i Valborg Innama och Valborg Henriksdotter exempel på det självförtroende och den handlingskraft renässansen medförde även för kvinnokönet.

Förf. återger ett brev, som vackert vittnar om, att reformationen verkat till att frigöra människorna från det religiösa tryck, som förr vilat över sinnena, varvid de som voro fasta i sin tro vunnit ett sinneslugn och en upphöjd livsåskådning, som bjärt kontrastera mot medeltidens asketiska självuppgivelse. Det är en till döden dömd man — troligen någon av de många som fallit offer för hertig Karls hämnd, som skriver följande rader i avskedets stund till sin hustru.

»Hjärtans kära hustru, uti (denna) sorgliga lägenhet kan jag dig härmed kärligen icke hava förhållet, det jag genom Guds den allsmäktiges försyn av denna sorgefulla jämmerdal blifver genom den lekamliga döden till den eviga saligheten kallad och måste hädan färdas den 8 oktober, där jag min själ och anda befaller den evige allsmäktiga Gud i händer; såsom jag ock visserligen förhoppas, att hon hos Gud i den eviga glädjen varder landandes. — — —; och som jag fattige man uti denna sorgefulla världen efter denna dag hafver ingen glädje eller hugnad till att lefva— — — vill (jag) härmed hafva önskat och av hjärtat begärat, att Gud nådeligen afvända ville all tvist, split och oenighet, att icke någon blodsutgjutelse måtte vidare ske eller utgjutet vara. Och beder jag Dig kära hjärtans hustru efter vi uti denna värld icke varda varannan mera seende, att Du då ville vara vid ett godt tålamod och icke lägga dig för mycket i sorgen, förty sorgen kan intet hjälpa, utan gifver Gudi sakerna.»

Dr. Ruuth slutar sitt vackra arbete med att anmärka, att vi redan kunna »skönja de första strålarna af den nya bildningens ljus, som omsider skulle skingra medeltidens mörker också här». Dock var denna bildning ännu inskränkt till en liten utvald krets, som trots alla verop kunde visa hän på en ljusare framtid — på en tid då Åbo, som säte för landets stora bildningshärd i långt högre grad än förr var vordet dess hjärta och med varje pulsslag spridde nya bildningsfrön ända till dess avlägsnaste bygder[1].»

M. G. Schybergson.

Historiska sägner.

Finlands Svenska Folkdiktning II. *Sägner. 2. Historiska Sägner.* XII + 411 s. H:fors 1924. Pris Fmk 50: —.

Av det stora sammelverket *Finlands Svenska Folkdiktning* har en ny volym lämnat trycket. Detta band omfattar Historiska sägner.

[1] Jfr P. O. v. Törnes anmälan av del III av Ruuths arbete i denna tidskrifts årg. 2 (1917), s 220. ff.

Enligt Svenska litteratursällskapets beslut 1909 skulle andra delen av sammelverket omfatta »Folksägner och historiska traditioner». Denna uppgift åtog sig lektor Wessman 1912. Materialet visade sig emellertid alltför rikhaltigt för att kunna trängas in i en enda volym. Därför har utgivaren funnit lämpligt att fördela allting på trenne volymer, nämligen kulturhistoriska, historiska och mytiska sägner. Föreliggande del innehåller folkminnen om krig, pest och hunger samt »historiska personer».

Krigshändelserna upptaga det största utrymmet, och bland dessa dominera självfallet de, som hänföra sig till 1808—09 års krig.

Det är ofta bra vanskligt att avgöra sanningshalten i dessa traditioner, som förts till våra dagar från mun till mun. Men genom flere uppgifters stora samstämmighet kunna vi komma sanningen ganska nära. Ofta då det gäller samma märkliga händelse har utgivaren meddelat flere uppgifter om densamma.

Mycket har skrivits och publicerats om kriget 1808—09, men det mesta därav har uppmärksammat endast de så att säga officiella händelserna. Den civila befolkningens upplevelser och öden ha däremot funnit ringa beaktande. Om denna sida av kriget har emellertid den föreliggande samlingen av folktraditioner mycket att förtälja.

Men huru överensstämma dessa sägner med historieforskningens på gamla papper grundade rön?

Under stora ofreden ingåvo ryssarnas gräsligheter en panisk skräck hos det ockuperade landets invånare. Därom giva sägnerna talrika vittnesbörd. Under lilla ofreden var det vida bättre, och under det följande kriget antog den ryska invasionen uppenbart moderna och disciplinerade former. Stränga förhållningsorder tvungo den ryska militären och soldatesken till en jämförelsevis stor skonsamhet mot den fredliga befolkningen. Ryssarna kommo ju för att »befria den finska nationen från det svenska oket».

Vid krigsutbrottet levde emellertid de föregående krigens hemsökelser i friskt minne hos folket, och under sådana intryck handlade detta instinktivt.

Bernt Henrik Aminoff befann sig i Lovisa, när ryktet om ryssarnas anryckande nådde denna ort. »Jag kan väl aldrig glömma den dag jag tillika med min måg tidigt om morgonen blev uppväckt med den tidningen, att 15,000 ryssar gått över Sveriges gräns och med stora steg nalkades staden. Vi skyndade oss ut i staden. Du store Gud, vad mötte genast vårt forskande öga: allt var i rörelse, gråt och jämmer hördes över allt, vägen till staden var uppfylld med flyktingar, som lämnat sina fredliga boningar med sina späda barn på armarna, ej en bit bröd för dagen, och kanske deras boningar snart blivit ett rov för lågorna.» Så skriver han i sina dagboksanteckningar. I flyktingsvimlet lästes även proklamationer från den ryske befälhavaren med försäkran om kejsarens välvilliga avsikter. Men sådana löften

förmådde icke hejda de flyende människorna. Bort från de allmänna vägarnas närhet drogo sig alla som kunde det, till de stora skogarna, ut på de vida mossarna och så långt till havs som möjligt, ända till de yttersta skären. Lösegendomen och särskilt husdjuren förde man med sig. Endast orkeslösa åldringar eller sjuklingar blevo hemma i gården. Ej blott i Nyland, utan i alla andra landskap följde man denna från tidigare ofärdsår nedärvda sed, som till och med ännu under frihetskriget tillämpats hos oss.

De historiska källorna nämna icke mycket om denna stora flykt. Endast några enstaka antydningar. Så meddelar landssekreteraren i Heinola län, att den viktiga knutpunkten Nyby helt blivit utrymd av sina invånare, som flytt till skogen med all sin lösegendom. Längs vägen Abborfors—Helsingfors blevo gårdarna mycket allmänt utrymda. De blevo mycket illa medfarna av de förbitågande trupperna. Därför befallde Buxhoevden kronobetjäningen att söka förmå ägarna att återvända. Därigenom borde byggnaderna bättre bevaras för de faror, som naturligtvis hotade obebodda hus.

Sägnerna giva oss en myckenhet uppgifter om flyktingarna och deras liv. Man uppförde åt sig nya stugor i ödemarken eller bodde i grottor och kolarkojor. Det talas om den stränga kölden, som då var rådande. Om man kastade en skopa vatten i luften så frös det med detsamma. Barnen lågo och kvedo av köld. Många familjer och byar bodde flere månader i ödemarken, men de flesta vågade sig småningom hem, sedan man kommit underfund med ryssarnas skonsamhet mot dem, som blivit hemma.

Pengar, mat och annan lösegendom gömde man undan av fruktan för ryssarnas tjuvaktighet. Men ofta funno ryssarna gömstället, eller också snokade någon granne eller lösdrivare upp den gömda skatten. Det berättas om bonden, som förde fem tunnor råg till ett berg. Men en granne fick nys därom. Han var utan råg, och så körde han hem de fem tunnorna och behöll dem som »krigsbyte». En gumma skulle gömma undan sina pengar. Men så kom ryssen. Hon hade ingen annan råd än att sätta sig på skatten, tills truppen tågat förbi. Även samtida anteckningar omtala fall, då dyrbarheter gömts i jorden.

I allmänhet tillgrepo ryssarna icke enskild egendom. Ofta hände det dock, att några soldater trädde in i stugan till invånarnas stora förskräckelse. Men med en lugnande åtbörd tecknade de endast att de ville ha brödet i taket. När de fått det, gingo de sin väg. Den ryska hären hade tidtals ytterst svårt med sin proviantering. Flere sägner omtala soldaternas glupande hunger. I brist på annat påstås de till och med ha kastat sig över ämbaret med svinmaten, vilken de med begärlighet slagit i sig.

Sägnerna nämna ofta om ryssarnas vänliga sinnelag, där de ej bemöttes motsträvigt. Sådant antydde även samtida brev och anteckningar, och främmande är det ju icke för den ryska folkkaraktären.

Bland annat nämnes det ofta, huru soldaterna visade sig barnkära.

När kriget stod för dörren, skrev en gång Armfelt, att han för sin del icke trodde på möjligheterna att förhindra en rysk invasion. Man borde endast söka att med lämpliga medel trygga åt befolkningen en möjligast god behandling. Bland annat borde man skaffa förråd av brännvin, »som oppblandat med vatten kallas vodka och är ryssens favoritdryck». I själva verket nämna flere sägner om denna medicins goda verkningar. Det berättas, till exempel, att en gumma icke följde med det övriga gårdsfolket till skogen. Hon inrättade en bastu till handelsbod. Genom gluggen, som var utåt landsvägen, sålde hon brännvin åt de ryska soldaterna. Mången blev mycket rik på sådan handel. De la Chapelle nämner även i sina memoarer, att han själv bjöd brännvin åt de första kosackerna, som anlände till hans gård i Tenala.

När Sveaborg fallit, kunde den ryska erövringen anses så pass tryggad, att kejsaren den 8 maj gav befallning om avläggandet av trohetsed till den ryska tronen. Av de officiella aktstyckena att döma gick det emellertid mycket långsamt med verkställigheten av denna befallning. De »konqueterade» områdenas befolkning tyckes mycket allmänt ha sökt att förhala tiden. Även sådana fanns det, som öppet vägrade, åtminstone till en början. Men de, som läto tvinga sig att gå eden, hur uppriktigt menade de, när de svuro? Därom meddela oss sägnerna några uppgifter. Då man skulle svära eden i Fagerviks kyrka, och han, som förestavade eden, sade: »Jag lovar och svär o. s. v.», så sade en bonde: »Jag gör så mä och håller min rysse kär, så länge han är här, men om han far härifrån, så följer jag inte mä».

Det, som synes ha krävt de största uppoffringar av folket, var den oerhört betungande transportskyldigheten. Kronofogdarnas och landshövdingarnas brevväxling upptogs till en betydande del av denna fråga. Trots alla försök lyckades man aldrig att ens något så när tillfredsställande ordna transportväsendet. Det fanns en alldeles för liten tillgång på hästar och karlar, för att man skulle kunna fylla den alltjämt växande ryska krigsmaktens behov. De officiella breven giva en god bild av eländet och bekräfta till fullo de talrika sägnernas relationer. I ett brev nämnes, att Wichtis socknebor i brist på hästar nödgats spänna oxar för släden. Lagenligt hade forbönderna icke bort tvingas att följa transporterna utanför sitt eget län. Men då det ofta hände, att den väntade avlösningen ej inställt sig vid länsgränsen, måste samma häst och karl fortsätta till nästa håll och kanske ännu längre. Sägnerna omtala nylänningar, som nödgats att följa med ända till Torneå. Det var ett gräsligt djurplågeri. Ofta störtade en häst mitt på vägen och måste lämnas liggande. Och de, som överlevde sådana påfrestningar, voro vid krigets slut fullkomligt utslitna. Det är klart, att hästägaren om möjligt gömde undan sina hästar i skogen.

Men blev han tvungen att följa med på transport, kunde det ofta hända, att han i ett obevakat ögonblick vräkte ned mjölmattorna i drivan vid vägen och rymde. Folktraditionen omnämner många sådana fall.

Vad säga de skrivna vittnesmålen om fientliga handlingar eller planer från befolkningens sida gent emot »befriarna»? Dessa uppgifter äro rätt talrika och visa en betydande olikhet mellan de särskilda landskapen, gradvis ökad med avståndet mellan dessa. I elvte stunden sände konungen vid krigsutbrottet befallning till alla län att resa landstormen till rikets försvar. I de delar, som först drabbades av fiendens angrepp, hann man icke alls eller endast delvis verkställa denna befallning. I den yngre Klerckers kända brev från en rekognosering vid gränsen meddelas, att försvarsviljan var stor i dessa trakter, och att man var redo att göra sitt yttersta för att uppehålla fienden tills den ordinarie krigsmakten blivit tillräckligt stark. Endast på enstaka ställen hann dock allmogen väpna sig. Nyland pacificerades raskt, och de ryska trupper, som sammandrogos här, voro så starka, att nylänningarna helt fingo avstå från tanken på krigiska företag. Förhållandena ställdes också hastigt på den fredsfot, som var möjlig. De inkvarterade soldaterna voro underkastade en sträng disciplin och gjorde sig sällan skyldiga till svårare övervåld mot befolkningen. Men stundom kunde konflikter inträffa, som ledde till slagsmål eller användning av vapen. Sådana uppträden beivrades av krigsrätterna eller de ordinarie domstolarna. Befolkningen höll sig också lugnare här, om också enstaka attentat kunde förekomma, då någon rysk kurir eller officer blev dödad eller sårad. I Åboland lade befolkningen genom handling i dagen en större fientlighet mot ryssen. Den svenska flottans rörelser i närheten och landstigningsförsöken inverkade naturligtvis på folkets sinnelag. Här kan man redan finna ansatser till sammansvärjningar och försök till folkresning. Buxhoevden fann sig också titt och ofta föranlåten att utsända proklamationer till allmänheten med varningar och maningar att endast hålla sig till sina fredliga näringar. Den åländska befolkningen däremot blev verkligen i tillfälle att på egen hand fördriva inkräktarna, och i Österbotten kunde mindre truppavdelningar och enskilda soldater städse vänta sig något attentat från den styvnackade befolkningens sida, särskilt när den svenska hären fanns i närheten. De österbottniska bonderesningarna äro för oss väl kända, likaså den hårdhet med vilken ryssarna gäldade dessa, visserligen modiga, men mindre kloka försök att fördriva den lede fienden.

Också folksägnerna giva oss denna bild av förhållandena. I Lappträsk och Sibbo skola bönderna hava rustat sig med liar och spjut för att taga emot ryssen. Men när fienden blev synlig, sprungo gubbarna till skogs. När pellingeborna erforo om krigets utbrott, berättas det, tågade de man ur huse och närmade sig Borgå stad i väpnad

flock. Men då de fingo veta att svenskarna lämnat staden och ryssarna tågat in, vände de om. I Nurmijärvi gjorde folket på Adlercreutz' gård Råskog starkt motstånd. Men ryssarna togo alla till fånga.

De österbottniska sägnerna nämna flere fall, då ensamma allmogemän tillfångatogo eller dödade ryska soldater. Ryssarna gingo aldrig riktigt säkra för deras självbössor. En karl låg gömd i rågen på en åker. När ryssarna tågade förbi, sköt han ned den ena efter den andra. Förbittrade över sitt stora manfall, skyndade soldaterna åt det hållet, där de sågo krutröken. De hittade karlen och stucko ihjäl honom.

Sägnerna nämna flere exempel på allmogens och soldaternas uppfattning, att krigets dåliga utgång var herrarnas fel. Ty dessa hade fått guld av ryssarna för att låta bli att göra motstånd. Men »Om Dybeln hade kommit till general», yttrade en soldat, »då skulle vi nog sträckt ryssarna inåt halva Ryssland».

Sist kan det vara av intresse att jämföra sägnerna med Fänrik Ståls sägner. Då finna vi en hel del överensstämmelser. Det berättas mycket om de raska nyländska dragonernas äventyr och vapenbrödraskap. Ofta beskrives det, huru kosackerna läto sina fångar springa som Munter långa vägar i kapp med deras hästar. Mången berättelse ger oss samma bild av ryssens barnkärlek, som vi få av »Kulneff». Där är också soldaten, som i stridens hetta räddar sin officer, och efter krigets slut får en fristad hos denne på hans gård, där han får leva sitt liv aktad och ärad.

»Historiska sägner» äro ett värdefullt bidrag till kännedomen om livet under det ödesdigra kriget. I många stycken äro de kanske mindre överensstämmande med »den osminkade sanningen», men samlade äro de väl egnade att giva oss en än mer levande föreställning än tidigare om förhållandena under en redan mycket omskriven epok av vår historia.

L. v. Bonsdorff.

Germanernas äldsta byggnadskonst.

Albrecht Haupt's bok *Die älteste Kunst insbesondere die Baukunst der Germanen* har efter femton års förlopp utkommit i ny, prydlig upplaga på nytt förlag i Berlin 1923. (X + 323 sid., 215 illustr.). Det mål förf. satt för sig är detsamma som i första upplagan: att iakttaga de första mera betydande, tydligt märkbara yttringarna av den forngermanska konstkänslan, uppspåra dess alster och intränga i deras särart (sid. 21). Det, som förf. söker, finner han i konsten i

de av germaner bebodda länderna från folkvandringstiden till Karl den store, från 4:de till 8:de årh. Denna konst skildrar den bereste förf. utförligt med stor kärlek till sitt ämne och om Gobineau erinrande entusiasm över germanernas insats i mänsklighetens historia. Verkets svaga sida är, att förf. står fullkomligt främmande för den förhistoriska arkeologin. Han beskriver med oändlig möda och samvetsgrannhet ett lösryckt avsnitt ur konstens, främst arkitekturens historia. Men bakgrunden, som förhistorien förmått skänka, saknas. Så stannar ett stilla tvivel kvar hos läsaren, om förf. överallt lyckats i sina bemödanden att fastställa, vad som är innerst germanskt i folkvandringstidens konst. Redan i första meningen av den allmänna delen riktar förf. ett slag i luften. Ingen forskare har sedan årtionden gjort gällande, att iranska höglandet vore stamort för indogermanerna, vilket förf. anser sig böra draga i tvivelsmål. Förf:s ställning till prehistorien karakteriseras av att han i litteraturförteckningen sid. 309 för det förhistoriska anför tvenne verk av Hoernes: Urgeschichte der Menschheit och Urgeschichte der bildenden Kunst, men — de första upplagorna av 1892 resp. 1898. Följande mening på sid. 4 kan jag endast förklara som beroende på tillfällig tanklöshet: »Es ist jedoch nachdrücklich darauf hinzuweisen, dass der Norden bereits in der Steinzeit eine erstaunliche künstlerische Höhe, vor allem auf dem Gebiete der Bronze- und Goldarbeit, erklommen hatte.» Det är tydligt, att förf. tänker på den nordiska bronsålderns berömda metallkonst, men att förlägga den till stenåldern är svårförlåtligt. Bortsett från dylika företeelser fördjupar man sig med nöje i förf:s rikt illustrerade framställning, i synnerhet i bokens senare del, som behandlar de germanska stammarnas egenart (ostgoter, langobarder, vestgoter, vandaler, franker, angelsachsare, skandinaver, tyskar).

M. H.

Modern exegetik.

Gillis P:son Wetter. *Kristendomen och hellenismen.* Spridda drag ur den äldsta kristna religionshistorien. Stockholm 1923, 180 sidor, 57 bilder. Pris Kr. 6: 50.

Författaren kallar sin bok »Spridda drag» och betonar i företalet, att den är endast »brottstycken av ett ämne, som är ett av de rikaste i religionshistorien». Den yttre anledningen till att detta arbete utkommit är den av många uttalade önskan, att författaren måtte publicera de av honom i Göteborgs Högskolas aula vid sommarkurserna 1923

hållna föreläsningarna. Undertecknad vågar dock påstå, att många fler än prof. Wetters åhörare i Göteborg äro tacksamma över att denna lilla skrift kommit till. Författaren har ägnat huvudparten av sin forskning åt det här behandlade ämnet och är mer än de flesta behörig att ge en kort sammanfattning av vetenskapens nyaste vinningar på det i fråga varande forskningsområdet. Sannolikt har den ursprungliga föreläsningsformen bidragit till att framställningen blivit så frisk, åskådlig och livfull, att läsningen blir en odelad njutning, förhöjd genom det goda och rikliga bildmaterialet. Över huvud gör arbetet intrycket av ett samlat helt.

Av bokens fem kapitel skildrar det första den miljö, i vilken kristendomen uppstod. Först tecknas i stora drag orientaliseringen, de nya sociala och politiska förhållandena med storstäder, enhetligt språk, folkblandning o. s. v. Därefter följer framställningen av den hellenistiska religiositeten, dess motsats till den gamla tron, propagandan, predikanter och frälsargestalter, frälsningsbehovet och frälsningen genom kult, mysterier, skådandet av Gud och nyfödelse. I nästa kapitel behandlas kristendomens förhållande till judendomen. Här betonar författaren, att den kristna kulten är hellenistisk, i sina huvuddrag främmande för judendomen. Kristendomen har från begynnelsen utbrett sig bland hedningar mer än bland judar, den har företett mycket stora olikheter, Paulus såsom dominerande centralfigur får icke överskattas, källorna äro fragmentariska och ge därför en ensidig bild av utvecklingen.

Kristendomen måste förstås som ett stycke av hellenismen, icke av judendomen. Liksom mysteriereligionerna har den sitt centrum i kulten. Denna är väsentligen nattvardsförning. I denna är Kristus själv närvarande och de troende bli genom gemenskapen med honom delaktiga av de frukter han genom sitt livsverk skapat, frälsningen. Den kristna kulten är därför alltigenom Kristuskult, och i samband med denna har den begynnande kristologiska spekulationen utvecklats. Den frälsning som det kristna mysteriet medför är även den hellenistiskt tänkt. I kulten bli de kristna ett med Kristus. Därmed omskapas de fullständigt. Allt som tillhör Satan försvinner ifrån dem och de bli fria från demoner och »världshärskare» av olika slag. Människan har fått del i gudomen. Men detta blir i kristendomen ett starkt *etiskt* motiv, vars energiska betonande skiljer kristendomen från övriga hellenistiska mysteriereligioner. En därmed sammanhängande olikhet är den exklusivitet varmed de kristna förkasta all annan religiös dyrkan, bl. a. även kejsarkulten. Under antiken hörde stat och religion så intimt samman att de kristna därmed i den allmänna uppfattning måste betraktas som fiender till stat och rike, kultur, civilisation, mänsklighet. Kristendomen var, tvärtemot sina egna påståenden, ett upplösande element. »De kristna avfolka icke blott konst och bildning utan ock lag och ordning och förvaltning i imperiet.»

Detta sker på alla sätt, genom att de kristna icke anlitade statens domstolar, utan själv avdömde sina tvister, genom den hjälpverksamhet de organiserat o. s. v. Härigenom väckes en stark stämning emot de kristna. Under detta tryck sammansvetsas de kristna å sin sida till en enhet, som icke låter sig sidoordnas med andra yttringar av hellenismen, utan ställes upp till en oförsonlig kamp med antiken, en kamp ur vilken den utgår som segrare.

Åt var och en som önskar få en överblick över det nyaste forskningsarbetet på urkristendomens område, kan boken varmt rekommenderas.

Rafael Gyllenberg.

Underrättelser.

Historiallinen Arkisto. I snabb följd ha inom några månader utkommit två volymer av Historiallinen Arkisto XXXI och XXXII, Helsingfors 1924), efter vanligheten bjudande på ett rikligt innehåll. Vol. XXXI inledes med en utredning på ett hundratal sidor av *Våra medeltida landskyrkors jordbesittningar*, författad av V. Voionmaa (på finska). Av stort intresse är förf:s upplysande sammanställning av alla bevarade spår av de i sydvästliga Finland speciellt allmänna by- eller bygdekyrkorna, som under medeltiden spelade rollen av centra i bygderna. En del av dem ha i senare tid övergått till församlingskyrkor, andra kvarstå i dag som bönehus; en enda av dessa, Untamala i Letala, har bevarats helt och hållet i sin ursprungliga gestalt. Utan stadigvarande präster voro de i regeln utrustade med egna jordagods till underhåll av de prästmän som besökte dem. Bygdens bönder voro i överensstämmelse med uråldrig hävd deras ägare. Förf. uttalar förmodan att i äldsta tid även socknarnas kyrkoherdar underhållits genom avkastningen från kyrkornas jordagods, ej genom skatter. För de olika slagen av kyrkojordar redogöres utförligt. Antalet bygdekyrkor är överraskande stort, och åtskilliga av dem voro redan under medeltiden uppförda av sten; delvis ha dessa stenkyrkor i en senare tid försvunnit. För Finland synas bygdekyrkorna ha varit särskilt karakteristiska. De äldsta gå synbarligen tillbaka till den första kristna tiden, så i Kaland och nejden norrom Åbo. — *Skattmarkstal och åkervidd på 1500-talet* är rubriken på en uppsats av August Ramsay (på svenska), däri förf. på ett skarpsynt sätt härleder sig till skattmarkens motsvarighet i ytvidd inom västra Nyland och på olika vägar kommer till någorlunda säkra siffror för den odlade åkerarealens i Esbo socken omfattning samt denna åkerareals avkastning i olika sädesslag under 1500-talet. — E. W. Juvelius lämnar ett bidrag benämnt *Generalguvernör G. Fr. v. Rosen som organisatör av vargeringsinrättningen i Finland* (på finska, 39 sidor). Förf. anmärker, att v. Rosen som generalguvernör faktiskt icke motsvarat de förväntningar med vilka han utsänts, men att han som organisatör av en reservstyrka för armén i Finland i alla fall utfört ett verk värt det största erkännande. Det var kriget 1741—1743 som fört fram frågan om uppställandet av reservkadrer och landshövding Stjernstedt tillkommer förtjänsten att ha visat,

att sådana i praktiken kunde åstadkommas. Då riksdagen 1746—1747 egnat saken uppmärksamhet, låg det i sakens natur att den nye generalguvernören fick till uppgift att söka förmå bönderna till utrustande av reservkarlar. v. Rosen lyckades tack vare ihärdiga ansträngningar att uppnå ett resultat, som föga ens senare överträffades, då Gustav III byggde vidare på den av honom lagda grunden. Man lade vikt på, att allmogen frivilligt skulle åtaga sig vargeringsstyrkans uppställande och nådde därmed synnerligast i gränslandskapen rätt långt. Likväl fann man nödigt att för vargeringen erbjuda rotebönderna en del förmåner och skattefriheter, och vargeringskarlarna erhöllo en mindre sold. I Österbotten tillgrep man, då befolkningen visade sig envist omedgörlig, slutligen tvångsmedel. I detta landskap ficks institutionen på sådant sätt faktiskt på fötter, varmed den tidigare föreställningen att så ej varit fallet av förf. rättas. I gränslänen steg vargeringens numerär redan 1751 till mer än hälften av det ordinarie rotemanskapets, i hela landet närmade sig siffran 50 % av hela arméns. Vid krigsutbrottet 1809 var siffran dock betydligt ogynnsammare. Till vargeringsfolkets sammanförande i egna truppenheter ansåg man sig ännu på här ifrågavarande tid, trots v. Rosens yrkanden, icke kunna skrida. — Under rubriken *Upplysningar om Olof Tiainen och striderna i Karelen hösten 1808* skärskådar G. Rein i belysningen av en del klagoskrifter inlämnade till K. M:t av Tiainen under hans fleråriga vistelse i Stockholm efter kriget, jämte utlåtanden av Adlercreutz och Sandels till dessa, den ryktbare partigängarens förhållande under och efter krigstiden. I Klingspors högkvarter hade man visat kallsinnighet mot T., och en liknande ovilja karakteriserar ock Adelcreutz' hållning. Förf. anser att en dylik hållning mot den uthålligaste av bondehövdingarna överhuvud varit obillig; dennes böner om understöd av den svenska regeringen bemöttes ock med tillmötesgående. Han dog i sin hembygd som svensk undersåte 1833.

Den följande volymen, nr. XXII, är helt egnad åt hyllning av statsarkivarien J. W. Ruuth vid fyllda sjuttio år. Tjuguen uppsatser av arbetskamrater fylla volymen. J. Jaakkola skriver om *Den kyrkliga reduktionen på 1280-talet och dess betydelse i Finland* (på finska). Den 1283 av kurian anbefallda reduktionen ställer han i samband med en av ärkebiskop Fulko m. fl. i Åbo stift verkställd visitation. Reduktionens syftemål var att återförskaffa åt kyrkan åtskilliga jordagods, som tidigare bortskänkts åt enskilda. Ett dylikt bortskänkande eller överlåtande, tydligen mot någon förpliktelse anser förf. varit något för kyrkan i vårt land säreget, möjligen härledande sig från biskop Tomas' tid, ett förhållande vilket upphörde med ifrågavarande reduktion. — V. Voionmaa ger under rubriken »*Till Stor-Sääksmäki-nejdens fornhistoria*» (24 sid., på finska) märkliga upplysningar om denna trakts bebyggelsehistoria (nuvarande Sääksmäki, Pälkäne, Akkas och Urdiala socknar). Av särskilt intresse torde

få anses vara, att han lyckats påvisa tillvaron av en omfattande svensk bebyggelse i det nämnda området, existerande åtminstone från omkr. 1340 till nya tidens början. Ännu under 1500-talets första årtionden ha här funnits bebyggare som haft anförvanter i Sverige och talat svenska. Förf. hävdar på dessa och andra grunder, att vi ha att göra med en hel svensk bondebefolkning, vilken uppstått genom kolonisation direkte från Sverige och genom åtskilliga släktled lyckats bibehålla sin nationalitet. — G. Suolahti bidrar med en essay över *Den finska bastun* (på finska) framhävande det moment av kult, som förband sig med badandet, och J. M. Salenius ger en överblick av *Esternas omvändelse och deras religiösa förhållanden till år 1710* (på finska), A. Ramsay ger (på svenska) en klar utredning på några sidor av *Gräsa frälse i Esbo*; K. R. Melander lämnar bidrag till vår kännedom om *Sjöresorna i Finland på 1500- och 1600-talen* (på finska) klarläggande den gamla postvägens sträckning över Åland från Tövsala till Grisslehamn och belysande de skattelättnader bönderna på Åland, i Nagu, Korpo och Kimito, i Porkala och i Björkö vid Kvarken hugnades med till lindrande av den tunga som ålåg dem för frambefordrande såsom »färjbönder» av resande och krigsfolk. — K. O. Lindeqvist skriver *»Något om förhållandena i 1600-talets fängelser»* (på finska) framhållande, att dessa ofta gestaltade sig anmärkningsvärt drägliga, bl. a. i kaptenen Kristian Grönfelts fall, då fångarne fritt fingo röra sig utomhus. — K. K. Meinander ger en synnerligen nyttig översikt av *1600-talets konst i Finland* (på svenska), behandlande både konstverk och konstnärer, bland konstföremålen även sådana, som på sin tid omtalade gått förgängelsen tillmötes. — 1600-talets egendoms och släkthistoria riktas genom ett bidrag av Kurt Antell (på svenska), benämnt *En juridisk promemoria från 1630-talet.* — A. R. Cederberg meddelar en översikt över *Finlands ofrälse stånds representanter vid riksdagarna 1719 och 1720* (på finska). Märkligt är att från borgarståndet rätt talrikt infunno sig ombud för Finlands städer, valda av flyktingarna vid valtillfällen i Stockholm och på ett par andra orter. Landets bondestånd företräddes egentligen blott av ett enda valt ombud från Åland (jämte trenne av landshövdingen utsedda kronofogdar från Österbotten 1720). — K. Grotenfelt bidrar med en kort skildring (på finska) av *Otto Reinhold Üxkülls utnämning till landshövding i Åbo och en finsk kungörelse till länets inbyggare 1722—1724.* Ur de av förf. använda källorna har han bl. a. antecknat, att antalet av ryssarne under de föregående krigsåren bortförda civila fångar stigit till 260 för Åland och för det övriga länet till 1,483; av dessa återvände 1723 322 karlar, som pressats till soldater. Enligt en 1722 verkställd rannsakan funnos i Åbo län 854 gårdar i gott stånd, 2,981 i mindre gott stånd, 4,074 alldeles utarmade sådana och 1,157 ödeshemman. — K. Blomstedt skriver om *De efter fredssluten i Nystad och Åbo verkställda*

utbytena av arkivalier (på finska). Den väl dokumenterade studien ger ett egendomligt intryck av kontrast mellan noggrannheten och beredvilligheten på den svenska sidan vid utlämnandet enligt frestraktaterna av arkivalier till Ryssland och de långt gående, efteråt förökade och i praktiken delvis alldeles ohemula fordringar, som från detta håll framställdes. — »*Ur Hamiltonska regementets historia*» meddelar J. E. Roos (på svenska) åtskilliga drag. Uppsatt 1741 av G. D. Hamilton, redan 1751 delvis förlagt till Sveaborg, gick det här under olika namn tills det från 1772 till sin upplösning 1808 bar det bekanta namnet »Enkedrottningens livregemente». — I en uppsats (på svenska) »*Kring tillämpningen av Åbofredens privilegieparagrafer vid medlet av 1700-talet*» skildrar R. Rosén invånarnas i Kymmenegårds län ansträngningar att under de två första årtiondena efter Åbo-freden upprätthålla lagens helgd gentemot de ryska ämbetsmännens och synnerligast militärmyndigheternas godtycke (på svenska). Ett par rättskaffens ämbetsmän som kvarstannat i landet utgjorde till en tid invånarnes stöd, (främst borgmästaren i Fredrikshamn Martins och häradshövdingen i domsagan Renner), men sedan en större del av landsdelen 1758 som känt donerats åt ett gruvbolag, visade sig försöken att uppresa sig mot de övergrepp som begingos av dettas tjänstemän, karakteriserade som notoriska lycksökare, alltmer fåfänga. — M. R u u t h ger upplysningar om »Ett akademiskt brödraskap i Åbo på 1790-talet» (på finska). Sällskapet som fick namnet »Pro Natura» grundades 1792 av sedermera provinsialläkaren A. J. Orrström (f. 1774, d. 1847), och till dess medlemmar hörde på sin tid G. L. Zetterman, C. J. Walleen, J. F. Stichaeus m. fl. Namnet innebar en tydlig hänsyftning på naturrättsliga åskådningar. En del brev från Orrström till G. Elmgren, avtryckta på originalspråket, erbjuda ett visst intresse såsom visande kretsens intresse för tidens frihetsidéer. — G. R e i n skriver om *K. N. af Klerckers försvarsanstalter i Finland 1803* (på finska). Gustav IV Adolfs bekanta infall att låta måla gränsbron vid Abborfors helt i de svenska färgerna föranledde faktiskt mycket allvarliga krigsförberedelser på ryskt håll. I medlet av april 1803 tedde sig läget ett ögonblick kritiskt, varför Klercker med den för honom egna raskheten vidtog snabba åtgärder för att bringa försvaret på denna sidan gränsen i krigsdugligt skick. Generalens egen berättelse har varit förf. tillgänglig. — J. R. D a n i e l s o n-K a l m a r i ger en utförlig exposé av försöken att efter 1809 ordna landets penningväsende, särskilt styrelsens strävande att bringa det svenska sedelmyntet ur den allmänna rörelsen i *Utfärdandet av 1819 års myntförordning* (på finska). Förf. skildrar utförligt förarbetena och anledningarna till ifrågavarande förordning, som på regeringshåll inom landet synes haft sin främsta anledning i penningvärdets växlingar, i det till en början rubeln sjönk i värde, senare åter riksdalern, varvid den inhemska styrelsen direkte tyckes haft sin uppmärksamhet riktad på de förluster statsverket led vid

uppbörden genom kursfluktuationerna. Till grund för sakens behandling låg ett betänkande från senatens finansexpedition, daterat den 30 augusti 1817, vilket gick ut på att skatterna från ingången av 1819 borde få erläggas uteslutande i ryskt mynt. Redan 1817 hade på senatens förslag användningen av svenska småsedlar under 2 riksdalers valör avlysts och i praktiken ock omedelbart utträngts av Finlands banks kopeksedlar. Vid sin behandling av finansexpeditionens betänkande ställde sig dock senaten på den ståndpunkten, att utskyldernas erläggande i enbart ryskt mynt ännu icke kunde fordras. Förrän ärendet avgjordes av monarken, inbegärde denne utlåtanden både av en speciellt på hans åtgärd redan tidigare tillsatt kommission och av J. Tengström samt C. E. Mannerheim. Beträffande rätten till växelkursens bestämmande hänvisade de båda sistnämnde till ett principbeslut av en kommande lantdag och vunno häri understöd av Kommittén för de finska ärendena i Petersburg, vars betänkande i saken äntligen godtogs av kejsaren. I fråga om de båda myntslagens gångbarhet ansåg kommittén dock ett ytterligare lantdagsbeslut onödigt och betraktade det ryska myntets fullständiga införande som ensamt cirkulerande betalningsmedel såsom genomförbart från och med år 1822! Kravet på utskylders erläggande i det ryska myntet kunde dock faktiskt genomföras redan inom året 1821, men tillåtelsen att i den allmänna rörelsen begagna svenska riksdalersedlar måste som känt ännu utsträckas över en lång följd av år framåt. — T. Hartman meddelar under rubriken *Finland som marin förmur mot Ryssland* (svensk text) ett förslag, tydligt uppgjort vid mitten av 1810-talet för generalguvernören Steinheil, vars innebörd är upprättandet (ur synpunkten av Rysslands fördel) av en finländsk marin, inom vars manskap med lämpliga medel en stark hängivenhet för ryska riket borde framalstras. — M. G. Schybergson återger smärre brottstycken ur anteckningar, gjorda av J. J. Tengström till svärfaderns biografi: *J. J. Tengströms anmärkningar till J. Tengströms självbiografi* (på svenska). Förutom personalia från T:s ungdom, förekomma en del uttalanden av intresse för tiden efter 1808, bl. a. ett par personnotiser om G. M. Armfelt och G. E. v. Haartman (ej C. D. v. H.!) — A. Hästesko ger upplysningar om *Ett finländskt företag på 1850-talet för idkande av valfångst* (på svenska), och K. W. Rauhala meddelar till sist åtskilligt av värde för forskaren rörande *Finska militärens inspektorsstyrelses arkiv* (på finska), numera förvarat på statsarkivet. Däri ingår även divisionskommendörens (1820—1831) arkiv, varemot själva inspektorsstyrelsens brevserier icke äro fullständiga och delvis stå att söka på annat håll. Förf. meddelar upplysningar av intresse om den högsta inhemska militärförvaltningens organisation ända till år 1868. På tal om de med inspektörsuppdraget ombetrodda generalernas personer kan han rätta gängse uppgifter bl. a. därhän, att A. E. Ramsay från 1838 var inspektör icke blott

för de i landet förlagda ryska trupperna, utan ock för de inhemska, till en början finska gardesbataljonen och första sjöekipaget.

Svenska Litteratursällskapets Skrifter. Under året 1924 har sällskapets skriftserie ökats med fyra volymer. Holger Nohrström har utgivit en andra del av sin *Katalog öfverden svenska litteraturen i Finland samt arbeten utgifna på främmande språk i Finland ävensom af finländska författare på svenska och främmande språk i utlandet 1906—1915.* Denna del (II) omfattar en »systematisk avdelning och musikalier» (341 sid., Helsingfors, Skrifter nr. 166: 2). Av *Finlands svenska folkdiktning*, avd. II, har i serien *Sägner* utkommit band 2, omfattande *Historiska sägner* (XII + 411 sid., Helsingfors, Skrifter nr. 174). Utgivare är V. E. V. Wessman, som även försett samlingen med kortfattade kommentarer. Ännu en tredje del med »kulturhistoriskt» innehåll förberedes av honom. Den föreliggande volymen, som utförligare omtalats på annat ställe i detta häfte, innehåller överraskande mycket som bevarats i folkets minne. Årets volym av *Förhandlingar och uppsatser* (vol. 37, 1923; C + 198 sid., Helsingfors, Skrifter nr. 173). I bandet ingår levnadsteckningar över *Ernst Lagus* av G. Landtman och *Petrus Nordman* av J. A. Heikel. En ståtlig volym har utkommit som Festskrift tillägnad Hugo Pipping på hans sextioårsdag den 5 november 1924 (XII + 607 sid., Helsingfors, Skrifter nr. 175). I bandet ingå ett sextiotal uppsatser på olika språk fallande inom språkvetenskapens olika grenar och i ett par fall behandlande även litteratur- och kulturhistoriska ämnen.

Finlands Medeltids urkunder. F. statsarkivarien dr Reinh. Hausen har funnit tillfälle att tillöka sin epokgörande serie. *Finlands Medeltidsurkunder* med en 690 sidor stark volym (Helsingfors 1924, utg. genom Finlands statsarkiv), utgörande del IV av hela serien och omfattande tidrymden 1451—1480. Antalet här ingående nummer utgör i det närmaste ettusen. Ett påfallande stort antal utdrag ur dombrev har kunnat intagas i bandet. Sak- och personregistret är som i föregående volymer utförligt och detaljerat. Alla idkare av den fosterländska historieforskningen skola vara utgivaren tacksamma för den nya möjlighet att djupare intränga i ett för vår kulturella historia betydelsfullt tidsskede av den senare medeltiden han skänkt dem och tillönska honom krafter att ytterligare fortsätta sitt stort anlagda och för tålamodet prövande verk! Man emotser med iver att få aktmaterialet för de fyra betydelsefulla årtionden som återstå samlat och på ett ställe återgivet i tryck. Redan Porthans forskningar synas ge vid handen, att här ännu i svenska arkiv borde finnas ett och annat för forskningen obekant.

Finlands statsförfattningsrätt. Med rubriken *Finlands statsförfattningsrätt i korthet framställd* (205 sid., Söderström & C:os förlag, Helsingford 1924) har Robert Hermanson i en handbok sammanfört en systematiserad framställning av innehållet i vår gällande statsförfattningsrätt på jämnt etthundra sidor samt 1919 års regeringsform, riksdagsordningen, vallagen m. fl. lagar som konstituera Finlands nu gällande statsskick. Av intresse är, att förf. ej anser fullständighet här råda. Sålunda saknas i RF kravet på ministärens solidaritet, och icke heller är presidenten bunden att åt en person giva i uppdrag att bilda ministär eller m. a. o. att på eget bevåg kalla alla dem som skola utgöra denna (s. 42—43).

Släkthistorisk forskning. *Släkten Krogius under trenne sekel* är namnet på en särdeles vackert utstyrd volym, vars släkthistoriska text författats av John E. Roos (255 sid., rikt ill., tabeller efter texten, Holger Schildts förlagsaktiebolag, Helsingfors 1924). Förf. har med erkännansvärd skicklighet lagt an på att ge även den miljö, vari de i denna släktkrönika framträdande personligheterna levat ända intill 1800-talets början — redan i andra generationen efter bonden — som präster, från denna tid mest som ämbetsmän och militärer, i allra senaste tid som drivande krafter inom landets ekonomiska liv och särskilt ådagaläggande en skapande begåvning inom dess sjöfartsnäring. Flerstädes låter sig läsaren fångas av den skildring, som är inflätad i släkthistorikens stereotypa serier av namn och data. Bland bilagorna märkas åtskilliga aktstycken, däribland en del källor från 1700-talet; en levernesbeskrivning är egnad att belysa krigföringen vid Viborg 1710.

Genealogiska Samfundets Årsskrift VIII, 1924 (312 sid., Helsingfors 1924) är egnad hyllningen av statsarkivarien J. W. Ruuth på hans 70-årsdag. Huvuddelen av innehållet upptages av en med biografiska data rikligt försedd förteckning över *Borgmästarne i Finlands städer under 1800-talet*, utarbetad av H. J. Boström (på finska). Ur det övriga innehållet förtjänar omnämnas ett bidrag av H. Aejmelaeus benämnt *Namnlistor över vid finska regementen 1653 tjänande över- och underbefäl, civila tjänstemän och spel*, en förteckning över *Lagmän, häradshövdingar och vicehäradshövdingar i Gamla Finland* av R. Rosén, åtskilliga släktutredningar (von Hausen, Franck) samt en nyttig utredning (på finska) av V. Selinheimo om *Begreppen »borgare» och »finsk borgare»* under svenska tider.

Historiallinen Aikakauskirja 1924. Årgången 1924 av Historiallinen Aikakauskirja har bjudit på ett innehåll av samma fyllighet som under tidigare år. V. Voionmaa inför en uppsats om *Bebyggelsens ursprung i östra*

Tavastland. Med sitt skärpta öga för ort- och släktnamnens lokala avskuggningar utreder han här, att landet öster om Päijänne i äldsta tid redan tagits i besittning av tavasterna och av invånarne i Tavastlands äldsta centrala bygder (Sääksmäki, Hattula, Vånå) och av dem begagnats som erämarker. En karelsktnovgorodsk period inträder därpå med tillbakagång för tavasterna från Öst-Tavastland, tills en återgång åter sker för att äntligen i nya tidens början efterträdas av en blandning av tavastländska och savolaksiska folkelement. — J. R. Danielson-Kalmari avtrycker tvenne längre uppsatser om storpolitiken 1813—1814: *Den polska frågan under det europeiska befrielsekriget 1813—1814* (34 sid.) samt *Kronprinsen Karl Johan i det europeiska befrielsekriget 1813—1814* (22 sid.). I den senare anser han sig ha kunnat utreda, att kronprinsen under fälttågets tidigare skeden, vid Grossbeeren och Dennewitz, uppenbarligen alls ej handlat under någotslags intryck av Alexander I:s förespeglingar att göra honom till härskare i Frankrike och att han icke heller senare i sitt handlingssätt kan ha nämnvärt påverkats därav, om än hans tankar efter bataljen vid Leipzig sysslat med denna lysande utsikt. — K. R. Brotherus ger en intresseväckande utredning av *Statskunskapens förhållande till övriga vetenskaper* under betonande av att denna vetenskap med sin typiska relativitet sysselsätter sig med något växlande, sådant som den moderna staten, medan exempelvis historieforskningens föremål är någonting bestående.

Bland bidragen ur arkivens gömmor förtjäna nämnas brev av och till Y. K. Yrjö-Koskinen, belysande hans åsikt på 1870-talet, ett tal av honom från 1869, ett brev från David Alopaeus till J. Tengström, ådagaläggande, att den förre kände sig som »god finländare», o. s. v. Avdelningen för litteraturanmälningar är som vanligt särskilt riklig.

Historikermöte. Inbjudan har utfärdats till tredje allmänna historiker- och historielärarmötet, vilket äger rum i Helsingfors i de Vetenskpliga föreningarnas hus, Kasärng. 24, den 7—10 jan. 1925. Mötet öppnas d. 7 jan. kl. 2. Alla »för historieforskning intresserade medborgare» inbjudas. Vid historikerdagarna hållas föredrag av biskop J. Gummerus, prof. C. v. Bonsdorff, dr J. Rinne, prof. V. Voionmaa, prof. G. Nikander, prof. K. R. Melander, prof. Hj. Crohns, prof. A. R. Cederberg och doc. R. Gyllenberg. Vid sidan härav försiggå för lärare avsedda historiekurser d. 8—10 jan., vid vilka föredrag och referat hållas av skolrådet O. Mantere, överläraren A. Ottelin, dr A. A. Koskenjaakko, rektor B. Estlander, dr G. Sarva, doc. A. Simolin, lektorerna O. Koistinen och A. R. Rosenqvist, samt mag. A. Takala.

Historisk tidskrift för Finland. Redaktionen för Historisk tidskrift överflyttar med denna årgångs slut till Helsingfors. Prof. P. O. von Törne, som fortfarande skall tillhöra kretsen av stående medarbetare i tidskriften, har på grund av andra sysselsättningar velat draga sig tillbaka från det omedelbara redaktionsarbetet, vilket nu övertages av fil. dr Eric Anthoni. Redaktionens adress är härefter: Helsingfors, Nikolaig. 23.

Till redaktionen insända skrifter:

Från Söderström & Co:s förlag, Helsingfors:
Herrgårdar i Finland, h. 11, 12.
Finlands frihetskrig år 1918.

Alma Söderhjelm, *Sverige och den franska revolutionen*, II, 249 sid., 1924.

Hannes Ignatius-Kaarle Soikkeli, *Frihetskriget i Finland år 1918*, 226 sid., ill., kartor, 1924.

Birger Lemberg, *Jägarpojkar*, 132 sid., 1924.

Henrik van Loon, *Mänsklighetens historia*, 507 sid., ill., 1924.

Friedrich Israel, *Im russischen Militärgefängnis zu Helsingfors*, 74 sid., 1924.

Jonatan Reuter, *Finlandssvenska tekniker*, II, 227 sid., ill., 1924.

Theodor Cederholm, *Politiska minnen*, 284 sid., ill., 1924.

Bernhard Estlander, *Eugen Schauman*, 207 sid., ill. 1924.

Tor Carpelan och L. O. Th. Tudeer, *Helsingfors universitets lärare och tjänstemän*, VI, Helsingfors 1924.

Från Svenska litteratursällskapet i Finland:
Förhandlingar och uppsatser, 37, 1923. C + 198 sid., Skrifter 173, 1924.

Katalog över den svenska litteraturen i Finland 1906—1915 utarbetad av Holger Nohrström, II, 341 sid., Skrifter 166.2, 1924.

Finlands svenska folkdiktning, II, Sägner, 2. Historiska sägner utg. av V. E. V. Wessman, XII + 411 sid., Skrifter 174, 1924.

Festskrift tillägnad Hugo Pipping på hans sextioårsdag, XII + 607 sid., portr. Skrifter 175, 1924.

John E. Roos, *Släkten Krogius under tre sekel*, 277 sid., ill., tabeller' Holger Schildts förlag, 1924.

Från P. A. Norstedt & Söners förlag Stockholm:
Nat. Beckman, *Tideräkning och historia*, 185 sid., 1924.

Arnold Munthe, *Karl XII och den ryska sjömakten.* Förra delen, XXVI + 291 sid., kartor, 1924.

Historiska studier tillägnade Ludvig Stavenow på sextioårsdagen, 338 sid., portr., 1924.

Nils Herlitz, *Svensk stadsförvaltning på 1830-talet.* Stockholm (Stadshistoriska institutet), XXX + 423 sid., 1924.

Carl Hallendorff, *Från Carl XV:s dagar,* 288 sid., Stockholm 1924.

Lærde brev fraa og til P. A. Munch, utg. genom *Gustav Indrebø* och *Oluf Kolsrud.* Första bandet 1832—1850. 474 sid., portr., universitetsprogram, H. Aschehoug & C:o, Oslo, 1924.

Festskrift tilegnet førstebibliotekar A. Kjær, 126 sid., portr., Cammermeyers Boghandel, Jacob Dybwad, Gröndal & Søn, Christiania, 1924.

Norvegia Sacra. Tredje årgången 1923, 469 sid., ill., Steenske forlag, Kristiania 1924.

Finlands Medeltidsurkunder utg. genom Reinh. Hausen, IV, 1451—1480, 690 sid., Helsingfors 1924.

Arvi Korhonen, *Vakkalaitos, yhteiskuntahistoriallinen tutkimus* (Historiallisia tutkimuksia VI, utg. av Hist. Samf.), XII + 235 + 17 sid., Helsingfors, 1924.

Nordiska historikermötet i Göteborg 5—7 juli 1923, berättelse utg. av Nils Wimarson, 87 sid., Göteborg 1924.

Toivo Haapanen, *Die Neumenfragmente der Universitätsbibliothek Helsingfors.* Helsingfors universitetsbiblioteks Skrifter V, 114 sid., Helsingfors 1924.

Universitetsbibliotekets förvaltning och verksamhet under läsåren 1920—1923. Berättelse avgiven av Överbibliotekarien. Helsingfors universitetsbibl:s Skrifter VI, 35 sid., Helsingfors 1924.

Finskt Museum, XXX 1923, XXXI 1924.

Budkavlen, h. 2 1924.

Svenskbygden, h. 6, 7, 8, 9 1924.

Historisk Tidskrift, h. 1, 2, 3 1924.

Historisk Tidsskrift (norsk) 2, 3—4. Levering 1923, 1—2. Levering. 1924.

Det Nya Sverige, h. 5, 6, 7, 8, 9—10, 11, 12 1924.

Finsk Tidskrift, t. 96 h. 5, 6; t. 97 h. 1—2, 3, 4, 5, 6.

Inhemskt Arbete h. 9, 10, 11, 12 1924.

Finnländischer Merkur, h. 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26 1924.

Historiallinen Aikakauskirja, h. 2, 3, 4 1924.

Nordan, julnummer 1924.

Historiallinen Arkisto, vol. XXXI o. XXXII, 1924.

Allsvensk Samling, h. 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 24 1924.

Digitized by Google